

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2013

З М І С Т

CONTENTS

Петро Петрович Толочко — вчений і громадянин

3 Petro Petrovych Tolochko, scholar and citizen

Статті

Articles

ТОЛОЧКО П.П. Витоки давньоруської державності

7 TOLOCHKO P.P. Beginnings of Ancient Rus Statehood

МАНЬКО В.О. Ідеї Г. Чайлда та їх застосування для вивчення неоліту Східної Європи

16 MANKO V.A. G. Childe's Ideas and Their Application for Eastern Europe Neolithic Studies

БУНЯТЯН К.П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи

33 BUNYATYAN K.P. Ethnic and Cultural Situation in the Early Bronze Age Western Volyn

РУСЯЄВА А.С. Відображення похоронного ритуалу в епіграфічних пам'ятках Ольвії в контексті давньогрецької літературної традиції

50 RUSYAYEVA A.S. Reflection of Burial Ritual in Olbian Epigraphic Monuments in the Context of Ancient Greek Literature Tradition

ГЕРШКОВИЧ Я.П., РОМАШКО О.В. Скіфські святилища Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота

61 GERSHKOVYCH YA.P., ROMASHKO O.V. Scythian Sanctuaries of Ares: Archaeological Data and Herodotus' Record

КОЗАК Д.Н. Проблема контактів давніх слов'ян і германців (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині)

76 KOZAK D.N. Issue of the Early Slavs and Germans Contacts (Pomorsko-Klyoshova and Yastorfska Cultures in Volyn)

СОРОЧАН К.С. Про ювелірів та їхню спеціалізацію в Візантії IV—IX ст.

85 SOROCHAN K.S. About the Jewellers and their Specialization in Byzantium from the 4th to the 9th c.

Публікації археологічного матеріалу

РУДИЧ Т.О. Антропологічний склад населення культури кулястих амфор території України

ШЕЙКО І.М. Ранні світильники з Ольвії (VI—V ст. до н. е.)

БЕССОНОВА С.С., НЕДОПАКО Д.П. Скіфський однолезовий меч з околиць Мотронинського городища

КРОПОТОВ В.В. Поховальний комплекс I ст. до н. е. з південно-східної околиці Неаполя Скіфського

97 RUDYCH T.O. Anthropological Structure of Globular Amphorae Culture Population on the Territory of Ukraine

107 SHEIKO I.M. The Early Lamps from Olbia (the 6th and the 5th c. BC)

113 BESSONOVA S.S., NEDOPAKO D.P. Scythian One-bladed Sword from Motronynske Hillfort Vicinity

122 KROPOTOV V.V. The 1st c. BC Burial from the Scythian Neapolis South-Eastern Vicinity

До історії стародавнього виробництва

КОЛОДА В.В., КРОЙТОР Р.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Нові дані про тваринництво ранньосередньовічного населення Верхнього Салтова

129 KOLODA V.V., CROITOR R.V., GORBANENKO S.A. New Data on Cattle Breeding in Upper Saltiv, the Early Mediaeval Settlement

Рецензії

КАРАВАЙКО Д.В. Рец.: М.И. Лошенко. Городища милоградской культуры на территории Беларуси

139 KARAVAIKO D.V. Re.: M.I. Loshenkov. Milograd Culture Hill-forts on the Territory of Belarus

Хроніка

До ювілею Світлани Сергіївни Бессонові Степанові Пеняку — 85!

Провідний дослідник палеоліту Західної України

До 60-річчя Олександра Миколайовича Дзиговського

141 To the Jubilee of Svitlana Serhiyivna Bessonova

143 Stepan Peniak is 85!

144 An Outstanding Researcher of the Western Ukrainian Paleolithic

146 To the 60th Anniversary of Olexander Mykolayovych Dzyhovskiy

Наші автори

Список скорочень

Пам'ятка автора

148 **Our Authors**

149 **Abbreviations**

150 **List of Instruction for Authors**

Здано до набору 10.01.2013. Підписано до друку 02.03.2012. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 530 прим. Зам. 3512

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідectво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ ТОЛОЧКО — ВЧЕНИЙ І ГРОМАДЯНИН

Одному з найвідоміших українських істориків і археологів, директору Інституту археології НАН України, члену Президії НАН України, голові Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академіку НАН України Петру Петровичу Толочку виповнюється 75 років.

Вчений народився 21 лютого 1938 р. у с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Після навчання у середній школі в рідному селі та на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка розпочав свою наукову діяльність у Державному музеї українського декоративного мистецтва. Від 1961 р. — він в Інституті археології, де пройшов усі сходинки наукового зростання — від молодшого наукового співробітника, вченого секретаря Інституту, старшого наукового співробітника, завідувача відділу до директора Інституту (від 1987 р.).

Великою заслугою Петра Петровича є збереження Інституту як наукової установи в надскладний період 1990-х рр., коли постійно бракувало коштів і водночас накочувалися каламутні хвилі тих, хто намагався знищити Інститут як головний осередок фахівців-археологів, що координує та контролює якість досліджень на всій території України, кому академічна наука ставала на заваді у пограбуванні пам'яток й поширенні позанаукових псевдопатріотичних міфів. Ті часи, на жаль, не зовсім минулися, рецидиви тривають, адже головні негативні фактори нікуди не щезли. Проте надійними ознаками вірного курсу, який взяв тоді Інститут, є наші численні наукові видання, міжнародне визнання наукових досягнень Інституту в цілому і його провідних співробітників зокрема. І, можливо, найголовніше, Інституту вдалося зберегти сталий інтерес до археології у молоді.

Ще в студентські роки П.П. Толочко брав участь у багатьох археологічних експедиціях, переймав досвід старших колег — визначних археологів Києва, Москви, Ленінграда, знайомився з молодими тоді науковцями (дружба продовжувалася й продовжується десятиліттями). Серед його учителів передусім слід згадати видатних археологів та істориків Радянського Союзу — В.Й. Довженка, Б.О. Рибаківа, С.М. Бібікова.

Наполеглива й ефективна праця вченого була винагороджена високими науковими ступенями та вченими званнями: кандидата історичних наук (1966 р.), старшого наукового співробітника (1968 р.), доктора історичних наук (1981 р.), професора (1988 р.), члена-кореспондента НАН України (1988 р.), дійсного члена НАН України (1990 р.).

Впродовж 1993—1998 рр. П.П. Толочко очолював академічну гуманітарну науку України, працюючи на посаді віце-президента НАН України. Нині він президент Українського національного комітету Міжнародного союзу візантиністів та голова Українського національного комітету Міжнародної Унії слов'янської археології. Про визнання великого наукового внеску вченого у світову історичну науку свідчать його високі міжнародні наукові звання — член-кореспондент Центрального Німецького інституту археології (Берлін), член академії Європи (Лондон), член Угорського товариства археології та мистецтв (Будапешт), почесний доктор та іноземний член Російської академії наук.

Особливе місце в дослідженнях П.П. Толочка посідає Київ. Вивчення столиці Давньоруської держави — важливий напрям давньоруської археології, що включає розробку багатьох проблем, тісно пов'язаних із загальним розвитком Київської Русі. П.П. Толочко зумів знайти новий підхід до проблеми, яку на той час вважали вичерпаною. Адже панувала думка, що після виходу фундаментальних праць відомого ленінградського археолога М.К. Каргера наукова розробка питань археології давнього Києва не має перспектив. Проте молодому науковцю вдалося створити цілісну картину історії столиці Русі від її походження до 40-х рр. XIII ст., показати динаміку та етапи розвитку, визначити історикотопографічне районування Києва, довести наземний (зокрема й зрубний) характер масової забудови. Цим проблемам присвячена перша монографія вченого «Історична топографія стародавнього Києва» (1970 р.).

В археологічній науці важливо, щоб теоретичні дослідження поєднувалися з плідною організаційною і польовою роботою. П.П. Толочку вдалося це здійснити. Відновивши археологічні дослідження Києва в 1960-і рр., він створив у 1970 р. Київську постійно діючу археологічну експедицію (на правах відділу — сьогодні відділ археології Києва). Ним же був зібраний дієздатний колектив молодих і досвідчених дослідників. Відтоді розгорнулися систематичні розкопки в усіх історичних районах міста, великого розмаху набули новобудовні роботи.

Його розкопки Подолу на початку 1970-х рр. стали не лише сенсаційними, але й етапними у розвитку київської археології. Вони остаточно змінили існуючі уявлення про масову забудову південноруського міста X—XIII ст., повністю підтвердивши висновки П.П. Толочка про те, що масова забудова Києва була близькою до забудови Новгороду, Пскова, Берестя та інших давньоруських міст і не була, як тоді вважали, напівземлянковою. Матеріал, здобутий за ті роки, в кілька разів перевищив джерельну базу всього попереднього періоду досліджень. Підсумки розкопок 1970-х рр. опубліковано в ґрунтовній монографії «Новое в археологии Киева», що стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який П.П. Толочку та його співавторам було присуджено Державну премію УРСР в галузі науки і техніки за 1983 р.

На основі нових здобутків археології, аналізу писемних джерел П.П. Толочко відтворив історико-культурний розвиток Києва від часу виникнення до 40-х рр. XIII ст. («Древний Киев», 1983 р.), ґрунтовно розробив проблему походження міста, по-новому розглянув питання економічного розвитку, характеру масової забудови міста, його соціально-топографічної структури, міжнародних зв'язків, довів поступальний розвиток Києва XII—XIII ст. Новий підхід до питань історичної демографії дав змогу вперше обґрунтувати розрахунки чисельності населення Києва XII—XIII ст.

Розробка історії Києва стала надійним фундаментом для висвітлення різних аспектів історичного розвитку всієї Давньої Русі, які досліджені П.П. Толочком у таких відомих працях, як «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.», «Древняя Русь», «Київська Русь», «Древнерусский феодальный город». У них висвітлені питання формування давньоруської державності, розроблені теоретичні засади формування міст, за-

пропоновано нове бачення періоду феодальної роздробленості XII—XIII ст., котрий не призвів до розпаду єдиної Давньоруської держави, як це вважалося в радянській історіографії. Одним із доказів цього є те, що Київська земля в XII—XIII ст., на відміну від інших князівств, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь князівської сім'ї, а розглядалася як спільна спадщина династії Рюриковичів. Складні взаємовідносини Русі з кочовиками висвітлено у монографії «Кочевые народы степей и Киевская Русь».

Протягом усієї наукової діяльності П.П. Толочко звертався до проблем літописання. Результатом його пошуків стала фундаментальна монографія «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.» (2005 р.), у якій розгорнуто широку картину історичного літописання Києва, Новгороду та інших центрів Русі.

У 2005 і 2009 роках П.П. Толочко опублікував монографію «Древнерусская народность воображаемая или реальная», в якій на конкретних археологічних і писемних матеріалах показав історико-культурну спільність давньоруського суспільства, котре цілком відповідає поняттю «народність». У праці «Археология и древняя история. В защиту исторического марксизма» (2007 р.) вчений показав кон'юнктурність сучасної огульної критики вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про формацийну періодизацію історії. Згідно з ним вона цілком співвідноситься з археологічною періодизацією. В основі історичної лежить спосіб виробництва, а археологічної — знаряддя виробництва.

Низку монографій П.П. Толочко присвятив проблемам влади на Русі — «Дворцовые интриги на Руси» (2001 р.), «Власть в Древней Руси в X—XIII вв.» (2011 р.), а також «Династические браки на Руси в XII—XIII вв.» (2013 р.).

Окремо слід згадати нове дослідження «Ярослав Мудрий» (2011 р.), в якому вчений продовжив та значно розширив матеріал попередніх робіт, присвячених життю й державній діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого. На ґрунті аналізу писемних і археологічних джерел беззаперечно довів безпідставність тверджень про 1000-літній ювілей Софійського собору в Києві, недолугість звинувачень Ярослава Мудрого та його книжників у «вишкербленні» літописів, інших літописних джерел з метою принизити роль Володимира Великого.

Дослідження в галузі Київської Русі лягли в основу написання окремих розділів багатьох

фундаментальних академічних видань: «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Давня історія України», «Етнічна історія давньої України», «Історія Києва», «Звід пам'яток історії та культури України. Київ» тощо. Вчений не лише очолював авторські колективи більшості з цих видань, а й ініціював їх створення. «Давня історія України» стала етапною працею у розвитку української археології та давньої історії, за створення якої авторському колективу на чолі з П.П. Толочком було заслужено присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 2003 р.

Наукові праці П.П. Толочка відзначаються широкою постановкою проблем, великим діапазоном залучених джерел, чітким дослідницьким напрямом і обґрунтованістю висунутих положень. Вони отримали високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців, багато з них опубліковано у виданнях Росії, ФРН, Франції, США, Польщі та інших країн. Високий науковий авторитет П.П. Толочка, його сталі наукові зв'язки з провідними вченими світу суттєво підіймають статус української науки й часто допомагають іншим науковцям у суто практичних та організаційних справах і проектах. Важко згадати тут усіх вчених, з якими підтримує (чи, на жаль, підтримував до недавнього часу) дружні наукові контакти П.П. Толочко. Серед них В.Л. Янін, Г.Г. Літаврін, В.В. Сєдов і М.В. Сєдова, А.М. Кірпи́чников, О.І. Комеч, С.П. Карпов, І.П. Медведєв, М.А. Макаров, Є.М. Носов, П.Г. Гайдуков, Б.М. Флоря, А.М. Сахаров (Росія), Ж. Бланкофф (Бельгія), Ж.-П. Арріньйон, М. Каплан, Ж. Дагрон (Франція), І. Шевченко (США), А. Поппе, С. Біліна (Польща), І. Фодор (Угорщина), А. Стальберг (Швеція) та багато інших.

Наукова діяльність П.П. Толочка тісно пов'язана з пам'яткоохоронною та науково-популяризаційною роботою, діяльністю музеїв. Підтримка та захист музеїв нерозривно пов'язані з охороною пам'яток. Постійні виступи у лекторіях, на телебаченні, в газетах та журналах популяризують українську археологічну науку, захищають пам'ятки, дають відсіч зазіханням чиновників і приватних колекціонерів привласнити всенародну археологічну спадщину. Чимало заповідників і музеїв створено за його активної підтримки (згадати хоча б Музей історії м. Києва, ДІАЗ «Стародавній Київ»). Вчений є головою Наглядової ради Національного заповідника «Софія Київська», членом наглядових рад інших найбільших заповідників України.

Від 1989 р. П.П. Толочко очолює Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Багато його публіцистичних праць присвячено актуальним завданням охорони національної спадщини. Його активна позиція у пам'яткоохоронній діяльності допомагає, наскільки це можливо в наш час, захистити конкретні пам'ятки чи хоч би зменшити наступ сучасних нуворишів на них. Ця громадська позиція, професійний та виважений підхід стали підставою обрання П.П. Толочка до Верховної Ради України. Одним із визначних результатів його діяльності став Закон України «Про охорону археологічної спадщини» — важливий юридичний акт у сфері охорони і збереження культурного надбання українського народу.

П.П. Толочко виховав цілу плеяду кваліфікованих фахівців, які плідно працювали і працюють у різних наукових центрах по всій Україні. Серед них член-кореспонденти НАН України, д.і.н. О.П. Моця та д.і.н. Г.Ю. Івакін, к.і.н. В.М. Зоценко, Б.А. Звіздецький, В.П. Коваленко, В.І. Якубовський, С.Р. Кілієвич, І.І. Мовчан, М.А. Сагайдак, П.С. Пеняк, О.В. Колибенко, О.Б. Супруненко та інші відомі науковці.

Надзвичайно плідною є і редакторська діяльність вченого. За його редакцією вийшло чимало фундаментальних праць, монографій, наукових збірників, присвячених важливим

проблемам історії та археології України. Зокрема П.П. Толочко є головним редактором академічного журналу «Археологія», а також «Київської старовини», яку він і віродив.

Загальний науковий доробок ювіляра становить близько 500 друкованих праць, із них 30 монографій. Ним, окрім того, опубліковано сотні науково-публіцистичних праць. Нині П.П. Толочко у прекрасній творчій формі, щороку видає нові праці і не знижує темпи публікацій своїх нових творів, що засвідчують нові аркуші на письмовому столі, заповнені його убористим почерком.

Суспільство і держава оцінили роботу науковця. Серед державних нагород і почесних звань ювіляра: орден «Знак пошани» (1981 р.), медаль «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982 р.), Почесна Грамота Верховної Ради УРСР (1985 р.), орден «Ярослава Мудрого» 5 й 4 ступенів (1998 р.; 2002 р.), дві Державні премії України в галузі науки і техніки (1983 р.; 2002 р.), орден «Дружбы» Росії, Премія ім. М.С. Грушевського та М.І. Костомарова Президії НАН України (1992 р.), премія ім. Олександра Невського Російської Федерації.

Колеги та учні, археологічна та історична громадськість України зичать Петру Петровичу Толочку здоров'я, енергії, оптимізму, творчої наснаги та успіху в усіх задумах.

Г.Ю. ІВАКІН

П.П. Толочко

ВИТОКИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Давньоруська держава є продуктом внутрішнього соціально-економічного розвитку, а не наслідком закликання варягів.

Ключові слова: Давня Русь, варяги, державність, витоки.

Відповідно до традиції вітчизняної історіографії, що йде від перших літописців, початковим етапом давньоруської державності вважаються 50—60-і роки IX ст. У цей час країна набула свою назву («Нача ся прозывати Руска земля»), здійснила похід на Константинополь («Приходиша Русь на Царьградъ»), покликала на князювання варягів («Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нѣтъ. Да поидѣте княжить и володѣти нами»).

Так склалося, що саме остання подія, про яку яскраво розказано в літописі під 862 р., стала вихідною точкою в історії вітчизняної державності. Ця дата одержала офіційне закріплення й в урядових указах: царському Російської імперії у 1862 р., а в 2011 р. — президентському. Правда, в останньому випадку, чомусь, тільки як російське національне явище, а не загальносхіднослов'янське.

Звичайно, це надто спрощений погляд на політичну еволюцію східних слов'ян. Він, по суті, виключає визнання в них внутрішньої самоорганізації в доварязький час. Не було «наряду» у слов'ян, як наївно відзначив літописець, але прийшли із-за моря варяги (Рюрик, Синеус і Трувор) і встановили його¹. У реальному житті, зрозуміло, усе було набагато складніше, що, власне, й впливає з уважного прочитання літопису, а також аналізу археологічних джерел, отриманих багаторічними розкопками східнослов'янських пам'яток.

Характер цього дослідження змушує хоча б коротко зупинитися на питанні походження

назви «русь», котра, відповідно до однієї з історіографічних традицій, як і державність, також занесена в східнослов'янське середовище варягами. Вихідні дані для висновку істориків про північне, а, точніше, шведське походження терміну «русь», знаходяться в літописній статті 862 р. Тим часом, вона така суперечлива, що робити на ній однозначний висновок немає і найменших підстав. Заявивши, що словени «идоша за море къ варягомъ, к руси», літописець потім навів перелік скандинавських народів, у якому місця для русі не знайшлося. «Сице бо ся зваху тѣи варязи русь, яко се друзии зовуться свеи, друзии же урмане, анъглыне, друзии гѣте» (ПВЛ 1950, с. 18).

Ще суттєвішим у наведеному літописному свідченні є те, що воно не ототожнює русь зі шведами: навпаки, стверджує, що шведи відносно русі такий само інший народ, як і норвежці чи данці. Кількома рядками нижче руси в літописця виступають і тими, хто брав участь у запрошенні, і тими, кого запрошували. «Рѣша русь, чюдѣ, словѣни и кривичи, и вси... И избѣрашася три братѣя с роды своими, пояша по собѣ усю русь» (там само)².

Етнічна відмінність русі та шведів засвідчена й у Бертинській хроніці єпископа Пруденція. Розповідаючи про перебування посольства русів 838—839 рр. у Константинополі й Інгельгеймі, автор відзначив, що в столиці Візантії вони відрекомендувалися представниками народу «Рос» (Rhos) і посланниками хакана (chacanus), а в столиці Франкського королівства називалися не русами, а свеонами. Звичай-

¹ Принципово ситуація не зміниться й у тому разі, якби з'ясувалося, що Рюрик і його оточення були вихідцями не з Ютландії, а зі слов'янської Південної Балтики.

² Як показали О.О. Шахматов, А.Н. Насонов, Б.О. Рибаків та інші дослідники, Русь була ототожнена з варягами автором-редактором «Повести временных лет».

но, це визнання послів змістовно протилежне тому, що намагаються надати йому прихильники скандинавського походження русів. Вони не були етнічними русами, а лише перебували в них на службі. Аналогічні ситуації мали місце і в часи Олега та Ігоря, чії послі-нормани також заявляли, що вони «от рода рускаго».

Виходячи зі свідчень Бертинських анналів, а також «Баварського Географа», що розмістив Русь (Ruzzi) безпосередньо в південно-західному сусідстві з хозарами (Caziri), можна думати, що руси були відомі на півдні східнослов'янського світу задовго до їхнього літописного «покликання» з-за моря (Толочко 2008, с. 29—39), очевидно, ще від сарматських часів. Найвірогідніше, ця назва походить від іранського Rhos (Rosomoni, Roxolani), про що писали свого часу Г.В. Вернадський, Б.О. Рибаків та інші історики. Пізніше цей висновок набув підтвердження в дослідженнях В.І. Абаєва. Згідно з ним, етнонім «русь» відповідає перському ruxs-сяння або осетинському ruxs/goxs-світлий (Абаєв 1973, с. 435—437).

Південне побутування назви «Русь» засвідчують і арабські письменники. Найраніше вона трапляється в «Книзі картин землі» Аль-Хорезмі, написаній між 836 і 847 роками. Ібн-Хордодбег, що написав у 80-і роки IX ст. «Книгу шляхів і країн», говорить про купців ар-Рус, котрі є одним із різновидів слов'ян. Твір невідомого автора IX ст. «Худуд-ал-Алам» повідомляє, що «країна русів знаходиться між горою печенігів на сході, річкою Рутотою на півдні та слов'янами на заході» (Новосельцев 1965, с. 399). Таке розміщення Русі практично співпадає зі свідченнями Баварського Географа.

Згідно з висновками відомого російського лінгвіста О.М. Трубачова, котрий дослідив Дніпро-Донецький регіон архаїчних слов'янських гідронімів, етнонім «Рус», «Русь» почав поширюватися саме тут (Трубачов 1997, с. 207).

Власне, і найрезонансніша подія в русько-візантійських стосунках IX ст. (мається на увазі похід Русі 860 р. на Константинополь) відбулася також раніше за їх літописне «покликання» з-за моря. Припускати, що похід був здійснений з далекого та малонаселеного Волховсько-Ільменського краю, зовсім не реалістично, про що автору цих рядків уже доводилося писати (Толочко 2003). Однак парадокс у поясненні цієї події полягає в тому, що дослідники, навіть і ті, котрі поділяють практичну неможливість такого далекого походу, вперто не хочуть визнати його вихідним пунктом Київ і Середнє Подніпров'я. Для них це — якась

незнана земля, розміщена десь «північніше Причорномор'я, але водночас не надто далеко на північ» (Горський 2012, с. 50).

У відповіді на запитання, хто такі руси та звідки вони походять, не можна абстрагуватися й від тих літописних свідчень, котрі пов'язують цю назву винятково з мешканцями Середнього Подніпров'я. Єдиним східнослов'янським плем'ям, що одержало нове ім'я, були поляни: «Поляне, иже нынѣ зовомая Русь» (ПВЛ 1950, с. 21)³. «Матір'ю міст руських» було назване їхнє місто Київ, а не Ладога чи Новгород, де найраніше з'явилися нормани.

Не дозволяють ототожнювати русів з варягами і пізніші літописні свідчення, зокрема ті, в яких йдеться про боротьбу за Київ Ярослава та Святополка. У зібраній Ярославом у Новгороді багатотисячній дружині, з якою він виступив на Київ, були «варяги и прочие вои», але не було русів. Натомість Святополк виступив йому назустріч з Києва «пристрои бе-щисла вои, Руси и печенѣгъ» (там само, с. 96). Про русів у війську Ярослава говориться в статті 1018 р., коли він, будучи вже київським князем, відбивав наступ Болеслава Хороброго і Святополка. «Ярославъ же, совокупивъ Русь, и варяги и словѣнѣ, поиде противу Болеславу и Святополку» (там само). У наведених свідченнях важливими є дві обставини. По-перше, літописець не ототожнює варягів з русами і, по-друге, виявляє останніх тільки в дружинах київських князів.

Про південне походження етноніма «Русь» і його носіїв свідчать також візантійські письмові джерела. У них назва «роси» постійно замінюється на «скіфи» і «тавроскіфи», що було б зовсім неможливо, коли б ці роси мешкали на далекій скандинавській півночі. Крім того, грецькі автори завжди чітко розрізняли варягів і русів. Зокрема, в усіх імператорських хрисовулах, що регламентували перебування іноземних найманців у Візантії, варяги та руси незмінно названі як різні етнічні групи. Відтак, перефразовавши відомий вислів класика, можна сказати, що висновки про тотожність варягів і русів надто перебільшені (докл. див.: Толочко 2008а, с. 7—11; 2012, с. 51—59).

Та незалежно від того, ким були літописні варяги, цілком очевидно, що не вони поклали початок східнослов'янської державності. Це немислимо ні теоретично, ні практично. Якщо ми уважно вчитася в літопис, то виявиться,

³ Б.О. Рибаків вважав, що Полянський союз Середнього Подніпров'я взяв ім'я одного з племен Rhos, відомого тут уже в VI ст. Див.: Рыбаков 1982, с. 285.

що варязькі «находники» не принесли в середовище східних слов'ян нову адміністративно-політичну організацію, але скористалися вже наявною. *«И раздая (Рюрик — П. Т.) мужемъ своимъ волости, и города рубати, овому Полѣтескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро»*. Відзначивши, що в цих містах сіли варяги, літописець пояснив, що *«първи насельници в Новѣгородѣ словенѣ, въ Полотьски кривичи, в Ростовѣ меря, в Бѣлѣозерѣ весь, в Муромѣ мурома»* (ПВЛ 1950, с. 18).

По суті, аналогічна ситуація мала місце і на півдні східнослов'янського світу. Аскольд і Дір, названі літописом боярами Рюрика, на шляху до Царгорода побачили на *«горѣ городокѣ»* і, після з'ясування, чий він, вирішили в ньому залишитися. *«Аскольдъ же и Диръ остаѣа въ городѣ семъ... и начаста владѣти Польскою (Полянскою — П. Т.) землею»* (там само, с. 19).

Ще переконливішим свідченням існування адміністративної та політичної організації у східних слов'ян доварязького часу є розповідь про похід Олега 882 р. на південь. *«И приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ, и посади мужъ свой, оттуда поиде внизъ, и взя Любець, и посади мужъ свой»*. У Києві він сів сам, убивши Аскольда та Діра: *«И сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ»* (там само, с. 20).

Як бачимо, варяги не засновували нові міста, а заволодівали вже існуючими, не засновували в них адміністрацію, а лише змінювали колишню на свою, не створювали волості-землі, а поширювали свій суверенітет на вже існуючі.

Щоб завершити цей сюжет, варто сказати, що в наш час питання про те, кому належить пріоритет у створенні Давньоруської держави, втратив свою гостроту. З одного боку, вже ніхто не сперечається з тим, що варяги брали участь у початковій руській історії, а з іншого — для всіх став очевидним той факт, що держава є все ж продуктом внутрішнього соціально-економічного розвитку суспільств. Що стосується варягів, то тут і сперечатися немає про що. Вони, за визначенням, не могли принести до східнослов'янського світу державний устрій, оскільки не мали його в себе на батьківщині.

Опинившись волею випадку в чужій країні і в чужому світі, варязькі зайти повинні були дуже швидко адаптуватися до нових умов життя, перейняти від східних слов'ян традиції їхньої державності, прийняти їхню владну титулатуру. Не випадково, Рюрик і його найближчі спадкоємці називалися не конунгами, якими вони були в минулому, а князями. Та фактично

і натуральними варягами були тільки Рюрик, Олег та Ігор. Інших найближчих до них князів можна називати варязькими лише дуже умовно. Ольга була слов'янкою, її син Святослав — наполовину слов'янином, а Володимир — і зовсім на три чверті слов'янином.

Важко сказати, як довго зберігався в київському князівському роді пієтет стосовно свого норманського походження, але те, що вже від часів Ольги та Святослава цей рід не мислив себе поза інтересами держави, на чолі якої знаходився, не викликає жодних сумнівів. Тож коли ми намагаємося визначити роль норманів у формуванні Давньоруської держави, слід мати на увазі, що вона була дуже короткочасною.

З літописних свідчень видно, що початок східнослов'янської політичної організації відноситься до третьої чверті I тис. Перераховуючи східнослов'янські племінні об'єднання, Нестор, чи його попередники, називають їх поіменно — поляни, древляни, сіверяни, дреговичі, словени та ін., а там, де намагаються визначити їхню соціальну організацію, — князівствами. Після смерті полянського князя Кия, зауважує літописець, *«почаша родъ ихъ княжение в поляхъ, а въ древляхъ свое, а дреговичи свое, а словѣни свое»*. Рід тут виразно постає як правляча князівська династія.

У ювілейному збірнику «Средневековая Русь», присвяченому 1150-річчю зародження російської державності, А.А. Горський у розлогій статті «Первое столетие Руси» дійшов висновку, що запропонований ним раніше термін «племінне князівство» не дуже зручний у використанні, оскільки визначення «племінне» зберігає ілюзію, що ці спільності мали родоплемінний характер. Тепер він пропонує застосовувати до них термін, відомий у візантійських джерелах, — «славинії» (Горский 2012, с. 35).

Мушу засмутити А.А. Горського. Термін «племінне князівство» був введений до наукового обігу ще в 1970-і рр., а, можливо, й раніше. Важко сказати, ким уперше, але в книжках «Історична топографія древнього Києва» та «Древнерусский феодальный город» я користувався саме таким словосполученням (Толочко 1970, с. 55; 1989, с. 34) і донині від нього не відмовився. Побоювання А.А. Горського, що слово «племінне» породжує ілюзію деякої архаїчності цієї спільності, безпідставне. Адже про терміни домовляються. А те, що літописні племена були не дрібними родоплемінними утвореннями, а великими територіальними об'єднаннями — союзами племен, ні в кого з

тих, хто займався цією проблемою, не викликало сумнівів від тих же 1970-х рр.

І вже, напевно, його ніяк не може замінити візантійський термін «славінія». У ньому немає соціально-політичного змісту. Це — етнічне визначення, яке лише уточнює, що «поляни», «древляни», «сіверяни» й ін. були слов'янами⁴. Він не відповідає на запитання, на якому етапі політичного розвитку знаходилися ці східнослов'янські «славінії». Спроби пояснити їхню соціальну сутність новомодними термінами, як «складне та надскладне вождівство», не видаються вдалимими. Та й навіщо вигадувати якесь вождівство, коли в літописі є термін «княжіння». Чи не простіше співвідносити ці ранні східнослов'янські князівства з військово-демократичною стадією державності, визначеною ще Ф. Енгельсом?

Практично кожному з племінних князівств відповідає своя археологічна культура, пам'ятки якої охоплюють великі території. Їхні соціальні центри в літописі названі «градами». У розповіді про заснування Києва читаємо: «*И створиша городокъ в имя брата ихъ старѣйшаго*». Говорячи про уличів, літописець зауважує, що ті сиділи по Дніпру до моря «*и суть грады ихъ и до сего дне*» (ПВЛ 1950, с. 13).

Археологічні дослідження виявили такі ранні городки у Києві, Чернігові, Зимному, Пастирському, Битиці, Хотомелі, Колочині, Тушемлі, Ізборську, Пскові, Старій Ладозі та ін. Типологічно усі вони дуже близькі між собою і, напевно, були адміністративними центрами племінних союзів (докл. див.: Толочко 1989, с. 19—34).

У свій час П.М. Третяков вживав стосовно ранньосередньовічних племінних чи, точніше, міжплемінних центрів термін «ембріон міста» (Третяков 1966, с. 245). За всієї його умовності, він, у цілому, вірно відображує соціальну сутність східнослов'янських градів VI—VIII ст. Вбачати в них початки найдавніших міст такою ж мірою природно, як і в племінних «княжіннях» — початок давньоруської державності.

Досліджуючи проблему походження давньоруських міст, я дійшов висновку, що ранні східнослов'янські «гради» соціально та стадіально дуже близькі до таких само центрів західних слов'ян — Мікульчиці, Старі Замки,

Ленчиця, Шеліги, а східнослов'янські союзи племен чи князівства політично нагадували ранньодержавні утворення моравів і словаків (держава Само), полянський і мазовшанський союзи племен у Польщі (Толочко 1989, с. 25—28)⁵.

Про наявність у східних слов'ян власної суспільно-політичної організації ще до приходу варягів наочно свідчать також військові походи проти них Олега. Їхня мета — підкорити місцеве населення новій київській владі. «*Поча Олегъ воевати древляны, и примучивъ я, имаше на них дань по черной куне*». «*Иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на нь дань легку, и не дастъ имъ козаромъ дань платити*» (ПВЛ 1950, с. 20). Услід за древлянами й сіверянами данинні стосунки Олег поширив і на радимичів. З уличами й тиверцями, як відзначив літописець, новий київський князь був у стані війни.

«Примучиванием» східнослов'янських князівств довелося займатися і наступникам Олега, та ще й по кілька разів одних і тих само. З літописної статті 913 р. слідує, що похід Ігоря на древлян був спричинений тим, що вони після смерті Олега вийшли з підпорядкування Києву: «*Зтворишася отъ Игоря по Олговѣ смѣрти*». У результаті нового походу на них була накладена данина ще більша ніж та, що була за Олега. Непомірні апетити Ігоря скінчилися, як відомо, повстанням древлян і стратою київського князя⁶. Остаточно скорити древлян вдалося тільки Ользі. Двічі ходив на вятичів Святослав, через що вони також стали данинниками Києва. «*В лѣто 6474. Вятичи побѣди Святославѣ, и дань на нихъ възложи*» (ПВЛ 1950, с. 47).

На жаль, лаконічні літописні звістки не зберегли нам (за рідкісним винятком) імена племінних князів, яких «примучували» перші київські Рюриковичі. На цій підставі деякі дослідники взагалі не знаходять їм місця в ранній державній структурі Русі, віддаючи пріоритет у цьому варягам.

Тим часом адміністративно-політична система східних слов'ян, що зберігалася практично незмінною аж до адміністративних реформ Святослава та Володимира, безперечно, відбита в літописі. Говорячи про уклади на Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч

⁴ «*Когда наступит ноябрь месяц, тотчас их архонты выходят со всеми россамы из Киева и отправляются в поля...*, а именно — в Славонии вервианов, друговитов, кривичей, севериев и прочих славян, которые являются пактиотами россом» (Константин Багрянородный, 9-я глава).

⁵ У вже згадуваній статті А.А. Горського є аналогічний ряд, але також без посилань на своїх попередників.

⁶ У зверненні древлян до Ольги після вбивства Ігоря, останній названий князем руським («*се князя убихомъ рускаго*»), що свідчить про те, що себе в цей час вони русичами ще не вважали.

та інші міста, літописець у статті 907 р. відзначив, що *«по тѣмъ бо городамъ сѣдяху велиции князи подъ Ольгомъ суще»* (там само, с. 24)⁷. Близькі змістовно записи є й у договорі 911 р. Посли *«від роду Рускаго»* представляли не тільки Олега, а й *«всѣхъ, иже суть подъ рукою його, свѣтлыхъ бояръ»*, а греки повинні були зберігати любов *«къ княземъ же свѣтлымъ нашимъ Рускимъ и къ всѣмъ, иже суть подъ рукою свѣтлаго князя нашего»* (там само, с. 26). У договорі 944 р. говориться, що велике руське посольство було надіслане до Царгорода *«отъ Игоря, великого князя рускаго, и от всякоя княжъя, и отъ всѣхъ людей Руския земли»* (там само, с. 35).

Повз ці, не зовсім зрозумілі літописні дефініції не пройшов, фактично, жоден історик Київської Русі. Пояснювали їх по-різному. Одні (М.П. Погодін, С.М. Соловйов, Х. Ловмянський, О.В. Назаренко та ін.) бачили в *«князях под Ольгомъ сущихъ»* чи у *«всякому княжъе»* угоди 944 р. членів сімейства Рюриковичів, інші (С.В. Юшков, Б.Д. Греков, Б.О. Рибаків, П.П. Толочко та ін.) вважали, що літописець під цими визначеннями мав на увазі місцевих слов'янських князів, скорених центральною київською владою (докл. див.: Назаренко 2009).

М.С. Грушевський, звернувши увагу на стабільне число послів у договорах, вважав, що воно відбивало *«склад держави з двадцяти князівств до середини Х в.»*, при цьому не виключав, що в деяких із них уже могли бути князі, посаджені з Києва, але здебільшого *«нерушимим лишалось власне управління і свої князі»* (Грушевський 1994, с. 423—425).

У наш час подібну думку висловив Г.Г. Литаврін. Згідно з ним руські послы договору 944 р. і почту Ольги, що здійснила візит до Константинополя, числом 22, представляли інтереси 22-х *«міських і водночас великих адміністративних центрів»* (Литаврін 1982, с. 82).

Для історика, що володіє не тільки писемними, але й археологічними джерелами, таке розуміння літописних свідчень здається природним і єдино можливим. Посольства до Константинополя київські князі споряджали після військових походів, через те, напевно, вони повинні були мати таке саме представ-

ництво, що й у військових акціях. Немоżliво уявити, щоб для походів залучали сили багатьох східнослов'янських племінних об'єднань (полян, сіверян, древлян, кривичів, словен, тиверців та ін.), а при укладанні мирних договорів їхні інтереси ніхто не представляв.

О.В. Назаренко, що присвятив цим свідченням літопису спеціальне дослідження, повернувся, по суті, до пояснень, запропонованих ще С.М. Соловйовим, але відмовив уточненню *«по темъ бо градамъ сѣдяху велиции князи, под Ольгомъ суще»*, що завершує список міст, в автентичності. Йому здається, що це — роз'яснення літописця початку XII ст., який не міг уявити ніякої іншої доречної для князя позиції, крім столу в тому чи іншому «граді» (Назаренко 2009, с. 413).

На жаль, цей оригінальний сумнів не підкріплений жодними аргументами, скажімо, хоча б тим, що в джерелах відомий прецедент, коли б усе «княжъе» землі зосереджувалося в одному місті. Посилання на авторитет О.Є. Преснякова, що в *«древнейшее — Игореве время семья княжая сидит, по-видимому, нераздельно в Киеве»*, не переконливе, оскільки це не джерело, а тільки думка. Та й жодних документальних даних, які б показували, що родина Ігоря складалася, крім Ольги та Святослава, ще й із численного «княжъя», у нас немає.

Через це головний висновок О.В. Назаренка, що «князья под Ольгомъ суще» і «всякое княжъе», — це *«довольно многочисленный кровнородственный коллектив, княжеский род в широком смысле слова»*, корпоративність володіння якого виражалася, зокрема й у спільному перебуванні в загальній столиці (там само, с. 418), підтвердити нічим. Із тексту договорів це жодним чином не випливає⁸. Навпаки, свідчення про те, що це «княжъе» перебувало під владою Олега — *«под Ольгомъ суще»* чи *«под его рукою»* — та представляло не тільки київський князівський рід, а й *«всѣхъ людей Рускои земли»*, а грецька данина розподілялася між найдавнішими містами (навіть, якщо їх було і менше

⁷ Дослідники несправедливо звинуватили літописця в навмисній фальсифікації: договір був один і тільки 911 р., а він зробив з нього два, перемістивши частину тексту в статтю 907 р. Якщо визнавати похід Олега на Константинополь 907 р., тоді так само слід вважати реальним і договір цього року. Див.: Толочко 2008б, с. 59—60.

⁸ Під час дискусії на Міжнародній конференції в Інституті загальної історії РАН від 29.10.2012 р. О.В. Назаренко закликав своїх опонентів уважно аналізувати візантійські джерела, зокрема, твори Константина Багрянородного. Однак і найважливіше читання візантійського автора не може наблизити нас до розуміння того, хто ховається під визначенням «всякое княжъе» договору 944 р. У Константина про це нічого не сказано. Тут, усе-таки, краще уважно аналізувати руський літопис, у якому є ім'я одного з цих «всяких» князів. Це древлянський князь Мал.

ніж це перераховано літописом), вказують на те, що руські посольства дійсно представляли інтереси всіх адміністративно-територіальних одиниць, підвладних (чи тимчасово підконтрольних) Києву.

Відмовляючи послам у широкому поземельному представництві, О.В. Назаренко несподівано припустив, що такими варто вважати «гостьев» (Назаренко 2009, с. 422). Але ця цікава думка, по суті, руйнує його ж переконання щодо винятково київського складу посольств. Якщо міста й землі могли бути представлені купцями, то чому не могли послами? Тим паче, що в договорі 944 р., де згадані послы та гості (*«сѣли и гостѣ»*), вони не розділені за цими двома категоріями і, найвірогідніше, поєднували в собі обидві функції.

І, звичайно ж, у нас немає підстав бачити в усякому «князї» винятково членів сімейства Рюриковичів. Якщо виходити зі свідчень руського літопису, а інших джерел про сімейство перших київських князів північного походження в нас немає, то говорити про Рюриковичів у множині для кінця IX — першої половини X ст. взагалі не доводиться. Рюриковичем був Ігор. До цього роду, можливо (але не обов'язково), належав Олег, котрий докоряв Аскольду та Діру в їхньому не князівському походженні та називав таким себе (*«но азъ есмь роду княжа»*). Але ж це й усі Рюриковичі, що затвердилися у Києві. Велика кровноспоріднена сім'я з них явно не виходить, навіть у широкому сенсі слова.

Проти розширеного розуміння київського сімейства Рюриковичів кінця IX — першої половини X ст. як численного кровноспорідненого колективу свідчить і той факт, що жоден з уявних його представників не змінив собою будь-кого із племінних князів. Першими Рюриковичами, посадженими на земельні столи, були сини Святослава⁹.

Не переконаний, що нам варто занадто концентрувати увагу на віртуальному, коли маємо стільки реальних свідчень про характер і структуру східнослов'янської влади напередодні та в перші десятиліття ствердження на Русі варязьких князів. Наочне уявлення про це дає розлога літописна розповідь про взаємини князів Ігоря й Ольги з древліанами.

⁹ Згідно з Константином Багрянородним, у Новгороді при Ігорі князував Святослав. Але з наших літописів це не випливає та, найвірогідніше, того й не було, оскільки важко уявити в ролі князя-намісника двоцирічну дитину. Крім того, згідно з літописом, він у цей час перебував у Києві.

Конфлікт між Києвом та Іскоростенем виник через неупорядковані данинні стосунки. Древліани вимагали встановлення нормованої данини та збереження автономії своєї землі, а Київ прагнув усунути місцеву адміністрацію й замінити її київською.

Зі статті 945 р. видно, що древліани, всупереч не дуже прихильній рекомендації їх київським літописцем, у соціально-політичному плані нічим не відрізнялися від полян. У них був свій князь, кращі чи нарочиті мужі, дружина, віче, тобто всі ті інститути, котрі характеризують ранньодержавну форму суспільного життя. Та й склалися вони задовго до середини X ст. Це видно зі звернення древліанських послів до Ольги. У ньому йдеться не тільки про нинішнього древліанського князя Мала, але також і про його попередників, що облаштували Древліанську землю. *«А наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьскую землю»*¹⁰ (ПВЛ 1950, с. 40).

Центральним чи стольним містом Древліанської землі був Іскоростень. Однак він був не єдиним міським осередком древліан, були й інші, про що цілком чітко говорить літописна стаття 946 р. Після невдалого бою з київською дружиною на чолі з Ольгою та Святославом древліани відступили у свої «грады» й зачинилися в них. *«Древліане же побѣгоша и затворишася в градѣхъ своихъ»* (там само, с. 42). Про «грады» у множині говорить і Ольга у своєму посланні до обложених іскоростенців. *«А вси грады ваши предашася мнѣ, и ялися по дань»* (там само).

Археологічні дослідження останніх років, здійснені Б.А. Звіздецьким, показали, що як місто Іскоростень нічим не поступався Києву: мав двочастинну планувальну структуру, був обнесений потужними укріпленнями, мав досить багату матеріальну культуру, розвинуті ремесло та торгівлю. Знайдені в ньому золоті та срібні скронові кільця мають найближчі аналогії в старожитностях Великої Моравії, Угорщини та Малої Польщі, залізні фібули та срібні гарнітурні бляхи — у Балтійському регіоні, срібні диргеми — на Арабському Сході, предмети озброєння — в Середній і Північній Європі (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004). Усі ці речі виявлені під шаром пожежі 945 р., а, отже, їхні верхні дати не виходять за межі першої половини X ст.

Спаливши Іскоростень, Ольга фактично визначила новий статус Древліанської землі в

¹⁰ Здається, спір про те, кого варто розуміти під «нашими князями» позбавлений предметності. Звичайно, це попередники Мала, а не його сучасники. Навряд чи можна припустити, що в середині X ст. у древліан було багато князів.

адміністративно-територіальній структурі Київської держави. З її автономією було покінчено. Місцева адміністрація була фактично знищена: «*Старѣйшины же града изънима и прочая люди овых избы*» (ПВЛ 1950, с. 43). Її місце зайняла київська. Система стягування данини набула юридичної упорядкованості, але її розміри стали ще більшими ніж це було за Ігоря. Крім того, в Древлянській землі з'явилися опорні пункти київської влади. «*И иде Вольга по Деревьстѣй земли с сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища*» (там само).

Літописна розповідь про драматичні взаємини Києва з Іскоростенем у середині X ст. дозволяють стверджувати, що такими ж вони були і з іншими східнослов'янськими адміністративно-політичними центрами (Толочко 2012, с. 80–86).

У свій час О.Є. Пресняков вважав, що давньоруські волості виникли поступово вже на очах історії і не становили спадщину «докняжих» часів. Вони з'явилися на руїнах племінного побуту, «*не из него выросли, а его разрушали*» (Пресняков 1938, с. 62, 93). Близьку думку висловив і С.В. Юшков, який стверджував, що велика феодална сеньйорія Київської держави виникла на руїнах племінних «княжін» (Юшков 1939, с. 172). Прихильники такого погляду на початок давньоруської державності є й нині.

Напевно, літописні звістки про протистояння племінних князівств і варязької князівської влади Києва дають підстави для таких висновків. Зовні це дійсно мало вигляд заперечення спадщини племінного етапу та створення нового устрою влади. Відомо, що «примучивание» східнослов'янських племен супроводжувалося знищенням їхніх князів і спаленням адміністративно-політичних центрів. Археологічні дослідження укріплених «градів» VII–IX ст. виявили практично повсюдно потужні шари пожеж, котрі немов розділили їхнє життя на два етапи — племінний і києворуський (Толочко 1989, с. 61–69).

І все ж у нас немає підстав заперечувати органічну спадковість між цими двома періодами вітчизняної історії. Вивчення процесів формування найстаріших давньоруських міст показує, що практично всі вони мають культурні шари третьої чверті I тис. Їх соціальне і суспільно-політичне значення як племінних осередків не припинилося і на наступному етапі розвитку. Тільки відтоді вони стали стольними містами уділів, а Київ — столицею об'єднаної Русі.

Сказане повною мірою стосується й нових міст, що будувалися князівською владою на необжитих раніше місцях. Мова йде про необжиті конкретні місця, але не території, де їх засновували. Новий Іскоростень, приміром, був зведений не більше ніж за кілометр від старого та з тією ж назвою. Цей та інші подібні приклади свідчать, що міста, які будувалися князівською владою, накладалися на соціальну округу, що сформувалася до них. Фактично, на князівському етапі не зазнала суттєвих змін і племінна територіальна структура. Вона природним чином трансформувалася в удільну.

З усього сказаного випливає, що ми не можемо, не повинні виключати «племінний» етап у житті східних слов'ян з еволюції їхньої державності, так само, як і розпочинати політичну історію Древньої Русі тільки від приходу варягів, що має місце в наш час і навіть супроводжується пошуком першої столиці Русі десь на півночі східнослов'янського світу — в Старій Ладозі чи Новгороді.

Це контрпродуктивне заняття і в науковому, і в суспільно-політичному сенсі. Ми в кращому разі визначимо адміністративно-політичні осередки окремих східнослов'янських міжплемінних об'єднань, і, якщо не будемо вдаватися до насильства над джерелами, дійдемо висновку, що всі вони були явищами одного соціального рівня. Жоден центр істотно не старший за інший і політично не більш значущий. Ладога та Новгород на півночі такі само локальні центри ранньої східнослов'янської державності, як Київ та Іскоростень на півдні чи Полоцьк на північному заході. І жоден із них не може розглядатися для 60-х років IX ст. як столиця Русі.

Спільна столиця для всіх східних слов'ян з'явилася тоді, коли північ і південь східнослов'янського світу об'єдналися в єдине державне утворення. Нею від 882 р. став Київ, у якому ствердилася варязька за походженням князівська династія. І хоча поява назви «Руская земля» в літописі віднесена до початку царювання візантійського імператора Михайла III¹¹, числа в ній покладені не від князювання Рюрика чи Аскольда, а Олега: «*А от первого лѣта Михаилова до первого лѣта Олгова, рускаго князя, лѣт 29*» (ПВЛ 1950, с. 17). Безумовно, літописці усвідомлювали, що тільки від цієї події і слід відраховувати історію Давньоруської держави.

¹¹ Реальніше цю подію відносити до 860 р., коли Русь заявила про себе могутнім нападом на столицю Візантії.

- Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — М., 1973. — Т. 2.
- Горский А.А. Первое столетие Руси // Средневековая Русь. — М., 2012. — **10**. — С. 7—113.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 1.
- Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.
- Литаврин Г.Г. Состав посольства Ольги в Константинополь и «дары» императора // Византийские очерки. Тр. советских ученых к XVI Междунар. конгрессу византинистов. — М., 1982. — С. 71—92.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей (под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева). — М., 1991.
- Назаренко А.В. Территориально-политическая структура Древней Руси в первой половине X в.: Киев и «Внешняя Русь» Константина Багрянородного // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. — СПб., 2009. — С. 411—425 (Труды Государственного Эрмитажа. — **XLIX**).
- Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 389—400.
- ПВЛ (Повесть временных лет). Подготовка текста Д.С. Лихачева, перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. — М.; Л., 1950. — Ч. 1.
- Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. — М., 1938. — Т. 1.
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
- Толочко П.П. Історична топографія древнього Києва. — К., 1970.
- Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
- Толочко П.П. Русь изначальная // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 100—103.
- Толочко П.П. В поисках загадочного русского каганата // Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр. — К., 2008. — С. 29—46.
- Толочко П.П. Київська Русь // Там само. — 2008а. — С. 7—28.
- Толочко П.П. Русско-византийские договоры и время включения их в летопись // Там само. — 2008б. — С. 57—68.
- Толочко П.П. Ранняя Русь: история и археология. — СПб., 2012.
- Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966.
- Трубачов О.Н. В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси. — М., 1997.
- Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. — М.; Л., 1939.

Надійшла 20.12.2012

П.П. Толочко

ИСТОКИ ДРЕВНЕРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Согласно отечественной историографической традиции, идущей от первых летописцев, начало древнерусской государственности приходится на 850—860-е годы. В это время страна обрела название («Нача ся прозывати Руска земля»), осуществила впечатляющий поход на Константинополь («Приходиша Русь на Царьградъ»), призвала на княжение варяг («Земля наша велика и обильна, а наряда в ней нетъ. Да поидете княжить и володети нами»).

Конечно, это слишком упрощенный взгляд на политическую эволюцию восточных славян. В реальной жизни все было намного сложнее. Варяги, разумеется, были в русской истории, но не они положили начало восточнославянской государственности. Как следует из летописи, они, придя на Русь, не создавали новую административно-политическую структуру, но воспользовались уже существующей. «И раздая (Рюрик — П. Т.) мужемъ своимъ волости и городы рубати, овому Полътскъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро». Отметив, что в этих городах сели находники варяги, летописец далее объяснил, что «первыи насельници в Новегороде словене, въ Полотьски кривичи, в Ростове меря...».

Аналогичная ситуация имела место и на юге восточнославянского мира. Аскольд и Дир по пути в Константинополь увидели на днепровской горе «городокъ» и после выяснения, чей он, решили в нем остаться. «И начаста владети Польскою (Полянскою — П. Т.) землею».

Не менее убедительным свидетельством существования у восточных славян собственной административно-политической организации является летописный рассказ о походе новгородского князя Олега на юг. «И приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ, и посади мужь свой, оттуда поиде внизъ, и взя Любечь, и посади мужь свой». В Киеве он сел сам, убив Аскольда и Дира. «И седе Олегъ княжа въ Киеве».

Таким образом, из свидетельств русских летописцев явствует, что начало восточнославянской политической организации следует относить к третьей четверти I тыс. Думается, не требуется особых доказательств того, что летописные племена — это не мелкие родовые образования, но крупные территориальные объединения — союзы племен. Их социальные центры в летописи названы «градами». Археологические исследования выявили такие ранние городки в Киеве, Чернигове, Пскове, Изборске, Старой Ладоге, Зимно, Пастырском, Битице, Хотомеле и других пунктах. В свое время П.Н. Третьяков называл их «эмбрионами» городов. При всей условности этого тер-

мина, он в целом верно выражает социальную сущность восточнославянских «градов» VI—VIII вв. Видеть в них зачатки древнейших городов так же естественно, как и в племенных княжениях — начала государственности.

О наличии у восточных славян достаточно структурированной власти убедительно говорят походы первых киевских князей на древлян, северян, уличей, радимичей и вятичей. Что из себя представляла эта власть, хорошо видно из обстоятельного рассказа летописи о борьбе Игоря и Ольги с древлянами. У последних, оказывается, были не только грады, которые пришлось осаждать киевским дружинам, но также князья, нарочитые мужи, вече, то есть, все те институты, которые характеризуют раннегосударственную форму организации общественной жизни. Раскопки столицы древлян Искоростеня, осуществленные Б.А. Звиздецким, показали, что он в социально-экономическом отношении ничем не отличался от Киева.

Нет сомнения, что эта организация восточнославянского общества нашла свое отражение и в договорах Руси с греками. Перечислив города, на которые греки обязывались давать уклады, летописец отметил, что «*по тем бо городамъ седяху велиции князи подь Ольгомъ суще*». Послы «*от рода Рускаго*» представляли не только Олега, но и «*всехъ, иже подь рукою его светлыхъ боярь*», а греки должны были хранить любовь «*къ княземъ же светлымъ нашимъ Рускимъ и къ всемъ, иже суть подь рукою светлого князя нашего*». Несомненно, речь здесь не о каких-то мифических членах семейства Рюриковичей, но о местных славянских князьях, покоренных киевской властью.

Из сказанного следует, что у нас нет никаких оснований исключать «племенной» этап в жизни восточных славян из эволюции их собственной государственности, равно как и начинать историю этой государственно-сти только с прихода варягов, что имеет место в наше время и даже сопровождается поиском первой русской столицы на севере восточнославянского мира. Это контрпродуктивное занятие. В лучшем случае мы определим административно-политические средоточия отдельных межплеменных объединений и при этом придем к выводу, что все они в социальном плане были явлениями одного порядка, ни один существенно не старше другого и политически не значимее. Ладога и Новгород на севере — такие же локальные центры роста ранней государственности, как Киев и Искоростень на юге или Полоцк на северо-западе. Ни один из этих центров не может рассматриваться для 60-х годов IX в. как столица Руси.

Общая столица для всех восточных славян появилась тогда, когда север и юг объединились в единое государственное образование. Ею с 882 г. стал Киев. И хотя появление названия «Руская земля» в летописи приурочивается к началу царствования византийского императора Михаила III, числа в ней положены не от Рюрика или Аскольда, но от Олега. Несомненно, летописцы отдавали себе отчет в том, что только от начала его княжения в Киеве и следует отсчитывать историю Древнерусского государства.

P.P. Tolochko

BEGINNINGS OF ANCIENT RUS STATEHOOD

According to native historiography tradition coming from the first chroniclers, the beginning of Ancient Rus statehood is dated back to the 850-s or 860-s. By this time, the country obtained its name («*Нача ся прозывати Руска земля*» — started to be called Rus Land), undertaken an impressive campaign on Constantinople («*Приходиша Русь на Царьградъ*» — Rus came against Tsargrad), called Varangian brothers to rule («*Земля наша велика и обильна, а наряда в ней нетъ. Да поидете княжить и володети нами*» — Our land is large and lavish, but there is no order in it. Come and rule and govern over us).

Of course, this view on the Eastern Slavs' political evolution is too simplified. The real life was much more complicated. The Varangians were definitely present in Rus history, but it was not them who began the Eastern Slavs' statehood. As appears from the chronicle, having come to Rus they did not develop the new administrative and political structure, but used the existing one. «*И раздая (Rurik — Р. Т.) мужемъ своимъ волости и города рубати, овому Полтъскъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро*» (And led (Rurik) his men build volosts and cities, given Poltsk to one, Rostove to another, and Beloozero to the other). Having noted that the alien Varangians settled in these cities, the chronicler later explained that «*первыи насельници в Новегороде словене, въ Полотьски кривичи, в Ростове меря...*» (first settlers in Novgorod were the Slavenians, the Kryvychi were in Polotsk, the Merya people were in Rostov).

Similar situation appeared in the south of the Eastern Slavs' milieu. Askold and Dir saw «городокъ» (a town) on their way to Constantinople and after clarifying whose it was decided to stay there. «*И начаста владети Польскою*» (of the Polyans' — Р. Т.) *землею*» (And started to own Pols' (Polyans') land).

The chronicle tale on the Novgorod prince Oleg's campaign to the south is non less convincing evidence about the Eastern Slavs' own administrative and political situation. «*И приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ, и посади мужь свой, оттуда поиде внизъ, и взя Любець, и посади мужь свой*» (And the Kryvychi came to Smolensk, and took the city, and enthroned their man, and came down from there, and took Lyubets, and enthroned their man). He himself mounted the throne having murdered Askold and Dir. «*И седе Олегъ княжа въ Киеве*».

Consequently, as can be seen from the Rus chroniclers' evidences, the beginning of the Eastern Slavs' political organization should be referred to the third quarter of the 1st millennium. It is thought, no special proof is required for the fact that annalistic tribes were not small clan units, but large territorial associations, tribes unions. Their social centres are called «gords» in the chronicle. Archaeological research revealed such early towns in Kyiv, Chernihiv, Pskov, Izborsk, Ancient Ladoga, Zymne, Pastyrsk, Bytysya, Khotomel and other points. P.M. Tretyakov in his time called them city «germs». In all conditionality of this term, as a whole it rightly shows the social core of the Eastern Slavs' «gords» in the 6th—8th c. It is as natural to see in them the roots of the oldest cities as to see the beginning of the statehood in the tribal principalities.

First Kyiv Princes' campaigns against the Drevlyans, the Siveryans, the Ulychi, the Radymychi, and the Viatychi convincingly evidence that the Eastern Slavs had well structured enough rule. What was this rule is clearly seen in the compre-

hensive tale from the chronicle about the struggle of Igor and Olga with the Drevlyans. As it appeared, the latter had not only gords which Kyiv prince's armed force had to besiege, but also princes, «narochyti muzhi» (tribal foremen), and the viche, i.e. all the institutions characteristic for the early state form of public life organization. Excavations by B.A. Zvizdetskyj at Iskorosten, the Drevlyans' capital, showed that socially and economically nothing differed it from Kyiv.

Undoubtedly, this Eastern Slavs community organization reflected in Rus and Greeks agreements. Having listed cities for which the Greeks committed to give «uklad» (contribution), the chronicle noted that «по тем бо городамъ сядяху велиции князи подъ Олгомъ суще» (grand princes under the rule of Oleg sit in those cities). Ambassadors «от рода Рускаго» (from Rus family) represented not only Oleg, but also «всехъ, иже подъ рукою его светлыхъ бояръ» (all the boyars who were under his hand), while the Greeks had to keep love «къ княземъ же светлымъ нашим Руским и къ всемъ, иже суть подъ рукою светлого князя нашего» (to our illustrious Rus princes and to all who are under our illustrious prince's hand). Undeniably, here it is spoken not of some mythical members of Rurikids family, but of local Slavonic princes subdued by Kyiv rule.

Consequently, there are no reasons to exclude the «tribal» stage in the Eastern Slavs' life from their own statehood evolution, as well as to start this statehood history only from the Varangians coming, which is often done in our times and even supplemented with search for the first Rus capital at the north of the Eastern Slavs milieu. These are contra-fruitful studies. At best one will determine administrative and political centres of separate intra-tribal unions and at that will come to the conclusion that all of them socially were one order phenomena, none of which essentially superior and politically more significant. Ladoga and Novgorod in the north were the local centres of the early statehood development same as were Kyiv and Iskorosten in the south or Polotsk in the north-west. None of these centres can be considered as a capital of Rus at the 860-s.

Common metropolis for all the Eastern Slavs arose when the north and the south united into one state formation. Since 882 it was Kyiv. Though the name «Rus land» in the chronicle starts to be used from the beginning of Byzantine Emperor Michel III reign, the dates in it are counted not from Rurik or Askold, but from Oleg. Undoubtedly, the chroniclers were aware that the Ancient Rus state history should be counted off only from the beginning of his reign in Kyiv.

В.О. Манько

ІДЕЇ Г. ЧАЙЛДА ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Викривлене сприйняття неолітичної революції призвело до застою й відвертих помилок у вивченні неоліту. Пропонуються можливі виходи подолання цієї ситуації.

К л ю ч о в і с л о в а: Г. Чайлд, неолітична революція, крем'яна індустрія, докерамічний неоліт, культурно-історична область.

Однією з важливих подій в археології ХХ ст. була ідея неолітичної революції, висунена Г. Чайлдом. Вона надала суто класифікаційному поняттю «неоліт» соціокультурного змісту, який маркував важливу віху в історії людства. Однак втілення поглядів Г. Чайлда в конкретних дослідженнях зазвичай зводилося до пошуку археологічних ознак неоліту й не враховувало цілісності концепції, що призвело до її викривлення та відбилося на вивченні цієї доби. Проаналізуємо основні ідеї вченого та

їхню придатність як основи для вивчення неоліту.

Неолітична революція Г. Чайлда. У праці «Новий погляд на найдавніший Схід» (Childe 1934) вчений вперше окреслив сутність неолітичної революції, ще не вживаючи це поняття. Перевидана пізніше, ця книжка (Childe 1952) вийшла 1956 р. російською. Відтоді поняття «неолітична революція», сформульоване в іншій роботі, стали вживати в радянській археології. Сутність цієї концепції (Чайлд 1956, с. 53—55) зводилася до того, що через докорінну зміну клімату за верхнього палеоліту на те-

риторії Афразії встановився сухий клімат зі степовими ландшафтами. Тож мисливці-збирачі були змушені кочувати в пошуках тварин, часто на значні відстані. Це сприяло широкому спілкуванню колективів, обміну інформацією та розповсюдженню інноваційних технологій і галузей господарства, особливо пов'язаних з розведенням злаків і худоби. Саму появу цих нових галузей вчений пов'язував з оазами, де вперше виник симбіоз людей і тварин (Чайлд 1956, с. 57—58).

Таким чином, неолітична революція, за Г. Чайлдом, ґрунтувалася на взаємодії двох чинників: 1) кліматичних змінах у Північній Африці, на Близькому Сході та в Передній Азії, що призвели до міграцій мисливців і перших експериментів з рільництва й скотарства в оазах; 2) формуванні завдяки міграціям інформаційного поля як засобу розповсюдження інноваційних технологій і нових форм господарства. Наслідком того був демографічний вибух, який провокував нові міграції, оскільки початкові рільництво й скотарство не забезпечували постійної осілості. Значення цієї революції порівнювалося, з одного боку, з освоєнням вогню за палеоліту, з іншого — з результатами промислової революції в Англії та асоціювалося, найперше, з демографічним вибухом.

За Г. Чайлдом, неолітична революція була тривалим процесом, пов'язаним з розвитком перехідних культур (Чайлд 1956, с. 61). Єдиною такою він назвав натуфійську культуру Близького Сходу, а одним з аргументів того була наявність у ній ножів для зрізування злаків. У тому вчений вбачав початок експериментування з дикими злаками, але загалом характеризував натуфійців як мисливців-рибалок.

Погляди на сутність і зміст неолітичної революції Г. Чайлд конкретизував у праці «Людина створює себе» (Childe 1951, р. 61—85). Він обстоював незалежний, але синхронний розвиток рільництва й скотарства, не заперечуючи наявності змішаної економіки, та підкреслював, що виробництво харчів мало призвести до зростання населення. Потреби планування господарства та зберігання продуктів зумовлювали осілий спосіб життя, хоча водночас наголошувалося, що обмеження рухливості було можливе й без переходу до відтворювального господарства, а малорухливість — не обов'язкова для носіїв нових форм господарства. Розглядаючи неолітичні общини як самодостатні, Г. Чайлд наголошував на міжобщинних стосунках, декларуючи, що саме вони стимулювали поширення неолітичного спосо-

бу життя. Такі зв'язки сприяли обміну предметами престижу й створювали умови для спільних господарських дій (розчищення ділянок). Ідеологічною основою міжобщинної комунікації були магічно-релігійні засади. До археологічних критеріїв неоліту Г. Чайлд відносив наявність мотик і сокир, необхідних для підготовки ділянок і обробітку ґрунту. Згодом універсальною характеристикою неоліту став керамічний посуд.

Звичайно, ці та інші риси неоліту — відтворювальне господарство, осілість, престижний обмін, ткацтво тощо (див.: Zeder 2009) — з'явилися не враз, і не всі були обов'язковими, але більшість зберігають актуальність. Впадає в око, що Г. Чайлд, віддаючи належне винаходу відтворювального господарства, наголошував, що поширення рільництва й скотарства було наслідком тих явищ, які визріли в колективах мисливців-рибалок-збирачів і призвели до появи комунікаційної системи, яка й забезпечила розповсюдження інновацій на просторах Афразії, а згодом і Європи.

Ідеї Г. Чайлда в радянській і пострадянській науці. Вказаний нюанс поглядів Г. Чайлда — принциповий для розуміння доби неоліту — зазвичай не береться до уваги сучасними дослідниками. Приміром, у вступі до праці з неоліту Північної Євразії зазначено: «Відповідно до його (Г. Чайлда — В. М.) поглядів, початок неоліту ознаменувався виникненням відтворювального господарства у вигляді примітивного рільництва й скотарства, що призвело до осілості населення, створення надлишкових ресурсів і, в підсумку, до зростання населення, виникнення поселень міського типу...» (Ошибкина 1996, с. 7). Таке сприйняття неолітичної революції показове та певною мірою відображує «офіційне» розуміння теорії Г. Чайлда радянськими археологами, які зводили ту революцію до змін у господарстві, ігноруючи сутність самого процесу та його важелі.

Спрощення теорії Г. Чайлда розпочалося з виходом його книжки російською. У передмові В.І. Авдієв писав: «Чайлд приділяє велику увагу економічному чиннику. Зокрема, він неодноразово вказує, що перехід давніх народів до рільництва був величезним переворотом в економіці» (Авдієв 1956, с. 8). Відтак, редактор і автор передмови до цього видання сприймав неолітичну революцію як суто економічне явище.

Те само бачимо і в українській археології. Приміром, В.М. Даниленко писав: «Докерамічний неоліт, як і неоліт загалом, характеризується виникненням рільництва й скотарства —

«економічною революцією», за визначенням Г. Чайлда, який сприйняв важливу тезу історичного матеріалізму про те, що виникнення відтворювальних форм господарства кладе рубіж між палеолітом і неолітом» (Даниленко 1969, с. 8). Тут теорія Г. Чайлда оцінена через призму марксистського світогляду, тобто згідно зі схемою поступального економічного прогресу. Г. Чайлд теж вважав себе марксистом, але не був ортодоксом. Зрозуміло, в радянській науці не було місця дифузійнізму, тож ідею поширення відтворювальної економіки внаслідок перетворень у структурі суспільства й створення інформаційного поля як засобу розповсюдження інновацій ігнорували, а концепцію Г. Чайлда сприймали по-своєму.

Викривлене розуміння Г. Чайлда підтверджує, зокрема, О.О. Формозов, який писав: «Величезне значення відкриття, яке отримало в літературі умовну назву «неолітична революція», стало зрозумілим нашим археологам тільки останніми роками. Ідеї Г. Чайлда та Р. Брейдвуда не відразу завоювали визнання в радянській науці» (Формозов 1977, с. 9). Цілком зрозуміло, що О.О. Формозов ототожнював ідеї Г. Чайлда та Р. Брейдвуда, хоча розбіжності між ними були суттєві та навіть більше — антагоністичні. Забігаючи наперед, вкажемо, що за Чайлдову сприймали теорію Р. Брейдвуда. Сам О.О. Формозов писав: «Говорячи мовою соціолога, в історії кам'яної доби ми повинні розрізняти два великі етапи — добу привласнювального господарства й добу відтворювального...» (там само, с. 17). Хоча посилання на Р. Брейдвуда тут немає, ця заява концентровано передає його головний висновок. Щоб упевнитися в цьому, звернемося до праць Р. Брейдвуда.

Р. Брейдвуд досліджував палеолітичні та ранньонеолітичні стоянки схилів Загросу (Ірак). З-поміж розкопаних ним пам'яток Джармо — одне з найвідоміших ранньонеолітичних поселень Близького Сходу. Вказавши, що клімат Загросу раннього голоцену не відрізнявся від сучасного, тобто мінімізувавши вплив природних чинників, він відмовився від теорії оазового походження відтворювального господарства Г. Чайлда, а заодно — й від тези про активізацію спілкування в ході неолітичної революції, яку назвав революцією виробництва харчів. Перехід до відтворювального господарства Р. Брейдвуд пояснював загальним рівнем розвитку культури, тобто з позицій еволюціонізму. На ґрунті пам'яток схилів Загросу він виділив дві ери: привласнення харчів і виробництва їх (Braidwood 1951; 1952). Саме цю

періодизацію видав за свою О.О. Формозов у згаданій праці. Р. Брейдвуд навіть відмовився від понять «мезоліт» і «неоліт», а згодом — і від «революції виробництва харчів», замінивши її на «появу ефективного сільськогосподарського суспільства» та наголосивши, що зміни мали не революційний, а еволюційний характер (Braidwood 1960, р. 4). Так Р. Брейдвуд остаточно порвав з теорією Г. Чайлда та його революційною марксистською фразеологією й вивів на перший план еволюціонізм навзамін дифузійнізму. Саме ця модель Р. Брейдвуда й сприймалася радянськими й пострадянськими археологами за неолітичну революцію Г. Чайлда.

Цю підміну чітко бачимо у В.М. Массона, зокрема в праці, присвяченій неолітичному поселенню Джейтун. В останній її главі розглянута проблема неолітичної революції, і висновки В.М. Массона стали надалі хрестоматійними. Найперше привертає увагу спрощене розуміння ідей Г. Чайлда: «Під поняттям «неолітична революція» він мав на увазі перехід до рільництва й скотарства як до кардинально нових типів господарської діяльності...» (Массон 1971, с. 108). Відтак, В.М. Массон сприйняв результат неолітичної революції за її зміст, тобто став на позицію Р. Брейдвуда. Попри зауваження, що революція виробництва харчів Р. Брейдвуда звужує зміст неолітичної (там само, с. 109), саме таку «вузьку» модель обстоював вчений, зазначивши, що «перша поява domestikованих видів рослин і тварин має першочергове значення для... неолітичної революції» (Массон 1971, с. 110). А на підтвердження того скористався авторитетом К. Маркса про те, що поява машини для прядіння Д. Уайетта сповістила про початок промислової революції (Маркс, Енгельс, т. 23, с. 355).

Логічна помилка тут криється в тому, що культурно-історичний процес зведено до конкретного факту, який сам по собі нічого не значить. Адже винахід парової машини в елліністичному Єгипті не підштовхнув до промислової революції. К. Маркс це розумів, тож писав кількома сторінками нижче: «...винаходи Вокансона, Аркрайта, Уатта і т. д. могли здійснитися тільки завдяки тому, що ці винахідники знайшли велику кількість вправних робітників-механіків, уже підготовлених мануфактурним періодом» (Маркс, Енгельс, т. 23, с. 364). Іншими словами, винахід стає дієвим тільки в певному соціокультурному середовищі. Натомість за В.М. Массоном, неолітична революція відбувалася суто механічно, без урахування соціальних та ідеологічних її складових. Звідси й

народилися його три моделі неолітичної революції: рільничо-скотарська на основі суспільства мисливців і збирачів, рільнича на ґрунті збирачів і рільнича з елементами рибальства (Массон 1971, с. 111). За такого підходу число моделей з накопиченням знань може зростати.

Аналогічні процеси відбуваються й на Заході. Приміром, К. Гембл пише про сучасне використання терміну «неолітична революція» як синоніма понять «виробництво харчів» і «доместикація рослин і тварин» (Gamble 2007, р. 26). Л.С. Клейн зазначає: «У нову добу з'являлося все більше місця для розвитку ідей Чайлда та зовсім не знайшлося місця для нього самого» (Клейн 2005, с. 154).

Чому так сталося? Не виключено, що західні дослідники просто позбавлялися марксистської фразеології, замінивши «революцію» Г. Чайлда нейтральнішими поняттями, яке, здавалося б, найкращим чином відображувало його основну думку. Але в радянській археології все було складніше. У передмові до видання Г. Чайлда російською сказано, що головне значення книжки — в розвінчуванні міграціоністських теорій, які вже давно викрили радянські вчені, проголосивши принцип самостійного та самобутнього розвитку культур (Авдиев 1956, с. 5—6). Але в тім то й справа, що ідеї автохтонізму, обстоювані радянськими археологами, були несумісні з дифузійністськими поглядами Г. Чайлда. Те мало неабиякі наслідки в осмисленні неоліту.

Зокрема, В.М. Даниленко зауважував, що у формуванні неолітичних культур України величезну роль відіграли кукрецька та гребениківська мезолітичні культури. Кукрецьку основу він вбачав у генезі приазовської, сурсько-дніпровської та, деякою мірою, буго-дністровської культур (Даниленко 1969, с. 60), а також вказував на гребениківський характер безкерамічних буго-дністровських комплексів (там само, с. 150). Ці висновки про внесок двох індустрій у процес неолітизації України актуальні й нині. Водночас вчений спробував вивратися з тенет автохтонізму: «Процес становлення буго-дністровської неолітичної культури неможливо уявити як результат розвитку місцевого мезоліту вже хоча б через те, що він розпочався в області Східного Середземномор'я та потім охопив інші території, зокрема й Північно-Західне Причорномор'я» (там само, с. 61).

У 1980—90-і рр. українські археологи приділяли багато уваги генезі кукрецької та гребениківської індустрій, але вирішували

її суто з позицій автохтонізму. Д.Я. Телегін пов'язував розвиток кукрецької традиції з пізньоорин'якською культурою (Телегін 1982, с. 118—119), а В.Н. Станко та С.В. Смолянінова — з анетівською культурою Побужжя, а генезу гребениківської — з фінальнопалеолітичними (або ранньомезолітичними) пам'ятками типу Царинка (Станко 1982, с. 110—112; Смолянінова 1991, с. 91—92). Але більшість дослідників дотримуються версії походження кукреку від фінального епіграфету Північного Причорномор'я (Яневич 1987; 1987а; Нужный, Яневич 1987; Нужный 1992, с. 104—106, Залізник 1998, с. 180).

Аргументи вказаних авторів добре відомі, тож не будемо їх наводити. Їх поєднує те, що кам'яні індустрії, пов'язані з генезою раннього неоліту України, були наслідком розвитку автохтонного населення. Лише Л.Л. Залізник піддав сумніву місцеве походження гребениківської індустрії (Залізник 1998, с. 183), автохтонну ж генезу кукрецької й нині ніхто не піддає сумніву, крім автора цих рядків.

Таким чином, місцеве в основі походження неолітичного населення України близьке до ідей Р. Брейдвуда, але не Г. Чайлда. Автохтонізм прямо ніби й не заперечував ідей дифузії, але те цілком відчутно витікає із праць. Це призвело до того, що поняття «неолітична революція» зникло з лексики деяких дослідників. Приміром, у книжці Н.С. Котової «Неолитизация Украины» немає навіть згадки про Г. Чайлда. З неолітом вона пов'язує появу *«раннього рільництва, тваринництва та першої кераміки. Розповсюдження цих інновацій і засвоєння їх давнім населенням були розтягнуті в часі та отримали назву неолітизація»* (Котова 2002, с. 3). Жодного слова про передумови, що сприяли тому, — соціальні та ідеологічні. Тож і поява інновацій позбавлена будь-якого соціокультурного навантаження — вони з'явилися нізвідки, мов з волі Бога. Відсутні будь-які дифузійністські мотиви — інновації поширювалися на територію України або Східної Європи із сусідніх регіонів, іноді навіть тих, що простягаються не далі кордонів сучасних держав. Наслідком такого примітивного підходу є висновки про постання неолітичних культур півдня України — азово-дніпровської та нижньодонської — під впливом міграції якогось населення з півночі — Сіверського Дінця (Котова 2010). Процес культуротворення, обмежений межиріччям Дону й Дніпра, звівся до перетасовування колоди місцевих культурних явищ. Звідкіля з'явилися інновації? Яким чином пе-

реміщення населення в замкненому просторі призвело до кардинальних змін у житті та матеріальній культурі? Відповідей на це ми не знайдемо у Н.С. Котової, якщо не скористаємося ідеями провіденціалізму.

Праці Н.С. Котової демонструють рух у зворотньому напрямі від Чайлдових ідей, відмову від досягнень неолітознавства та зводяться до: 1) доведеного до абсурду автохтонізму, нехтування дифузійнізмом Г. Чайлда та міграційнізмом В.М. Даниленка; 2) примітивізму, спрощення культурних процесів за неоліту та ігнорування соціального підґрунтя «неолітизації»; 3) містечковості, виведення нових культурних явищ з територій, які не виходять за межі сучасних держав; 4) убогого розуміння причини культурних модифікацій.

Зазначимо, що сучасні дослідники неоліту України поступово долають негативні тенденції, про що йтиметься далі. Та все ж десятиліття розвитку археології неоліту в умовах панування автохтонізму здолати не просто. Щоб вивратися з того кола потрібні нові засоби.

Таким засобом може стати теорія секвенцій Л.С. Клейна. Секвенцією вчений називає гармонійну послідовність археологічних культур. На думку вченого, недолік автохтонізму полягає в заміні внутрішніх чинників розвитку носіїв археологічних культур місцевими. Внутрішні чинники розвитку культури проявляються незалежно від того, місцева вона чи прийшла. Виходячи з цього, Л.С. Клейн виводить для процесу зміни археологічних культур колонні й трасові секвенції. Колонні секвенції визначаються стратиграфією, тобто дають послідовність культур у конкретному регіоні. Деякі з них є нащадками попередніх, інші з'явилися внаслідок міграцій і трансмісій. Трасова ж секвенція — це та послідовність культур, яка відображає реальний історичний процес і об'єднує культури різних регіонів. Відтак, теорія секвенцій дозволяє примирити автохтоністські, дифузійністські та міграційністські концепції, синтезувати їх і сприймати місцевий розвиток, культурні впливи та міграції як окремі випадки єдиного культурно-історичного процесу. Джерело того процесу вчений віднайшов у теорії комунікації, тож розглядає археологічну культуру як суму інформації, яка консервується на певний час. Зміну ж культур слід пов'язувати з порушенням системи передачі інформації або з появою нових інформаційних каналів (Клейн 2005, с. 502—503).

Що дає секвенціонізм для подальшого розвитку теорії неолітичної революції? Найперше зазначимо, що концепція Л.С. Клейна не пе-

речить поглядам Г. Чайлда, а теорія комунікації якнайкраще відповідає запропонованій ним картині децентралізованої соціалізації. З іншого боку, секвенціонізм дозволяє розглядати процес поширення неолітичного способу життя на просторах Євразії в конкретному часово-просторовому вимірі та фактично доповнює теорію неолітичної революції, зважаючи й на зростання обсягу знань. Вважаємо, що теорія Г. Чайлда жодним чином не вичерпала себе та дозволяє розвивати археологію неоліту.

Шляхи подолання кризи неолітознавства.

Пошук виходу з окресленої ситуації лежить в аналізі підґрунтя неоліту України та створенні моделей, які б не зводилися до спонтанного його розвитку. Адже, приміром, не може донецька мезолітична культура спонтанно перерости в донецьку неолітичну, як це випливає з визнання її двофазового розвитку. Зокрема, О.Ф. Горелік розглядає стоянку хут. Шевченко як мезолітичну попри її подібність до неолітичних пам'яток (Горелік 1987; 2001, с. 332). Абсолютно подібні індустрії віднесені до різних епох. Якщо мезоліт і неоліт — поняття з певним змістом, а не просто брязкальця, то вони повинні якимось маркуватися археологічно, і, якщо ми маємо абсолютну подібність крем'яних комплексів мезоліту й неоліту, то чому їх розпорошують між двома епохами? Відсутність чи наявність кераміки? Але комплекси можуть бути безкерамічними через різні причини: кераміка не збереглася; її не слід очікувати на майстернях і тимчасових мисливських стоянках. Зрештою, наявність чи відсутність кераміки не може бути критерієм неоліту. Нехтування цими аксіомами призводить до того, що подібність крем'яної індустрії сприймається як критерій зв'язку в часі, але не в просторі. Головний же висновок, що випливає з цього, зазвичай не озвучується, але цілком очевидний: неоліт звалився з небес.

Приклад з донецькою культурою — не єдиний. Так само трактується неоліт Дніпровського Надпоріжжя: сурська культура, подібна до кукрецької, розглядається як нове явище (Даниленко 1969, с. 24—27). Але кукрек лишається мезолітом, а сурські пам'ятки, крем'яні комплекси яких теж кукрецькі, оголошені неолітичними. «Опозицію» демонструє також гребениківська мезолітична культура та буго-дністровська неолітична. Після розкопок добрянківського вузла пам'яток на Черкащині подібність гребениківської та буго-дністровської індустрій стала доконаним фактом (Залізник 2009, с. 185), але й у цьому разі

лишилася дуальність у сприйнятті одного й того само явища.

Цей парадокс чітко усвідомив Л.Л. Залізняк, який висунув версію про міграцію гребениківського, вже неолітичного, населення з Балкан. Те аргументується подібністю гребениківських комплексів з ініціальним неолітом Франкті (Пелопоннес) і Агріси (Фессалія) (Залізняк 2005; 2009, с. 178—182), а походження бугодністровської культури пов'язується з кришською міграцією (Залізняк 2009, с. 181). Але подібність гребениківського та балканського неоліту — недоконаний факт. Приміром, немає доказів щодо тотожності техніки розщеплення. Порівнювати нуклеуси Франкті й Агріси з гребениківськими важко, і грецькі комплекси майже не надають такої можливості. Не можна ігнорувати того, що в пам'ятках гребениківського кола відсутні пластини завширшки понад 15 мм, а в докерамічному комплексі Агріси такі, завширшки 15—22 мм, становлять до 15 % пластинчастих сколів (Tellenbach 1983, S. 53).

Додамо, що типологічний склад Агріси і гребениківських комплексів не співпадають. В Агрісі є величезна кількість пластин з напівкрутою ретушшю, яку наносили з дорсальної та вентральної сторін. Подібні вироби або відсутні в гребениківських комплексах, або виняткові. В останніх немає пластин з крутою ретушшю, якою обрубані краї заготовок. З такими виробами морфологічно пов'язана знахідка в Агрісі вістря з мікрорізцевим сколом, нанесеним з боку круторетушованого краю пластини. Зайво й казати, що подібні вироби не знайдені в жодному гребениківському комплексі. Вкажемо й на відмінності в геометричних мікролітах. У Агрісі поряд з середньовисокими трапеціями, дуже схожими на гребениківські, є й сегменти, які знайдені лише в найпізніших пам'ятках, не в докерамічних.

Загалом співіснування інноваційних форм трапецій і традиційних сегментів — досить поширене явище в пізньому мезоліті й докерамічному неоліті. Подібну ситуацію бачимо в Самарі, синхронній Агрісі (Tellenbach 1983, T. 21—29). Що більше, мікролітичний комплекс там ще різноманітніший: низькі й середньовисокі симетричні трапеції, сегменти й трикутники, пластини з випуклими круто ретушованими краями. Зіставлення гребениківських комплексів зі знахідками з восьмого шару стоянки Заїміс-Хьоль, синхронного докерамічній Агрісі (Tellenbach 1983, S. 53), показує, що там є трапеції та сегменти, численна група мікрорізців, але немає жодної аналогії гребеників-

ському мезо-неоліту. Підстав для паралелей не дає і комплекс докерамічного неоліту Франкті (Perles 2004, p. 48), адже там співіснували низькі трапеції з відтиснаних пластин і традиційні на відщепках з біфасіальною ретушшю, характерні для мезолітичних шарів.

Таким чином, у Греції немає жодного комплексу докерамічного неоліту, з яким можна було б коректно пов'язати гребениківську індустрію. Але більше значення має та обставина, що в пошуках аналогій ми обмежені ще й часом. Докерамічний неоліт у Греції та на Балканах скінчився приблизно на початку другої третини VII тис. до н. е. (Perles 2004, p. 94), тож на Балканах можна шукати попередників гребениківців лише в комплексах кінця VIII — початку VII тис. до н. е. Висновок невтішний: тоді на Балканах не було індустрії, подібної до гребениківської. Більше того, немає переконливих свідчень і того, що гребениківська культура існувала в указаний час, адже ¹⁴C дати вказують, що такі комплекси з Мирного (Сапожников, Сапожникова 2011, с. 47) і Гіржево (Манько 2006, с. 18) датуються другою половиною VII тис. до н. е. (нові дати з Мирного — Biagi, Kiosak 2011, p. 33 — пов'язані з пізнім бореалом і, вірогідніше, датують кукрецькі старожитності).

Як бачимо, Л.Л. Залізняк не враховує того, що тотожність комплексів геометричних мікролітів фіксується лише на керамічному етапі балканського неоліту, в кришській фазі. А як же тоді пояснити докерамічний неоліт з гребениківськими рисами: Сороки 1 і 2 на Дністрі, Заньківці на Південному Бузі та низку матвієвокурганських пам'яток далі на схід? Ці питання вимагають розв'язання. Та все ж наголосимо: нині немає переконливішої схеми походження неоліту України, і значення робіт Л.Л. Залізняка я вбачаю в тому, що він уперше після В.М. Даниленка припинив хибну практику пояснення неолітичної революції в Україні як спонтанного процесу, як наслідку автохтонного розвитку або переміщень населення в межах Східної Європи чи навіть України.

Час покаже, чи підтвердиться думка Л.Л. Залізняка. Однак проторений ним шлях вважаю проміжним. Сутність його полягає в тому, що неоліт в Україні з'явився в готовому вигляді, у дослідника навіть фігурує образна оцінка бугодністровської культури як «варварської периферії культури Криш». Як на мене, це збіднює процес «неолітизації». Такий підхід страждає тією самою вадою, що й автохтонізм: якщо одна версія не дає відповіді на запитання, що спричини-

ло перехід до нової доби, то друга (міграційна) не вказує на причини відмінності між неолітом Балкан і України, не пояснює трансформації матеріальної культури гіпотетичних мігрантів, як і культурне розмаїття українського неоліту. Культурні перетворення знову постають як спонтанні, їх не можна пояснити в системі причини/наслідки. Зокрема, якщо буго-дністровська культура була периферією кришської, то чому її ранні керамічні комплекси (скибинецькі та соколицькі) інакші? Чому хронологія культури, яка ніби-то походить від кришської, глибша за неї? Чому склад свійського стада на Балканах, у Румунії та в Україні різний? Звідкіля, нарешті, взявся докерамічний буго-дністровський і матвієвокурганський неоліт? На ці запитання немає відповідей, крім однієї, що ^{14}C дати хибні (Залізняк 2009, с. 181).

Причини такого стану я вбачаю найперше в тому, що археологи часто нехтують законами логіки, не приділяють уваги визначенню того явища, яке досліджують. Навіть таке просте запитання, що таке неоліт, не має відповіді. Наявні визначення перераховують інноваційні риси неоліту, які насправді не є загальними чи обов'язковими та вертають нас до дочайлдівського стану. Адже поняття не розкривається через суму його ознак. Ні наявність/відсутність кераміки чи так само відтворювального господарства, шліфування, свердління чи відтискної техніки розщеплення не можуть бути обов'язковими критеріями неоліту, як вважають деякі дослідники. Приміром, кераміка відома на Далекому Сході за палеоліту, а на Близькому Сході неолітичне населення впродовж 2,5 тис. років її не знало. Елементи відтворювального господарства зафіксовані в фінальнопалеолітичних комплексах Палестини, але ранній лісовий неоліт Євразії не має ознак того. Шліфування відоме на стоянках геометричної Кебери, вік яких становить близько 17 тис. р., але його не знали носії ранньої донецької культури. Свердління, безперечно, виникло за палеоліту, тож іноді видається за критерій неоліту за традицією. Відтискна техніка відома за палеоліту в багатьох азійських індустріях, але відсутня в деяких елшанських комплексах Волго-Уральського межиріччя.

Тож я запропонував інше визначення: *«неолітом слід називати добу створення інформаційних систем у вигляді культурно-історичних об'єктів (КІО), до складу яких входять різні за походженням групи населення і на території яких простежуються спільні елементи матеріальної культури»* (Манько 2010, с. 234). Воно най-

краще відповідає тезі Г. Чайлда про нецентралізовану систему регулювання колективної діяльності, яка й могла забезпечити поширення певних магіко-релігійних обрядів і обмін «неважливими» речами. Тільки поява інформаційної системи дозволяла ретранслювати нові ідеї, інновації в технології та веденні господарства. Відтак, історія неолітичної революції що на Близькому Сході, що в Україні не може бути чимось іншим ніж інформаційною інтеграцією певних груп населення. Така інтеграція була наслідком дії кількох чинників: 1) міграції населення з Близького та Середнього Сходу; 2) дифузії та поступового засвоєння окремих культурних досягнень указанного регіону через розповсюдження інновацій, інфільтрації малих груп переселенців тощо; 3) формування КІО на території Східної Європи, в межах яких інновації ставали загальним культурним надбанням населення різних регіонів і ландшафтних смуг.

Вказані чинники могли вперше проявитися в різний час. Як здається, в наведеному переліку вони розміщені в хронологічному порядку. Спробуємо проаналізувати кожен із чинників, визначити час початку його дії та роль у неолітичній революції на теренах Східної Європи та України.

Міграції як каталізатор неолітичної революції. Міграції мали місце в різні часи. Наше завдання — виокремити ті, які мали значення для становлення неоліту в Східній Європі. Для того маємо досить простий критерій. Маркером міграцій, пов'язаних з Середземномор'ям, Близьким і Середнім Сходом, є поява на півдні України індустрії з геометричними мікролітами. Вперше їх фіксуємо в шан-кобинській індустрії, найвірогідніше, на початку бьолінгу (13,5—13,0 куг ВР). Пізніше постали таубодрацька, осокорівська та зимівниківська індустрії (Манько 2009). Вони фіксуються наприкінці плейстоцену та набагато раніше ніж на півночі Східної Європи. Поява перших геометричних індустрій — дуже важливий факт, адже більшість ранньонеолітичних культур Східної Європи були саме такими (буго-дністровська, таш-аїрська, донецька, платовоставська, ранній неоліт Північного Прикаспію).

Початок геометризації, безумовно, був пов'язаний з Близьким і Середнім Сходом, де цей процес фіксується 22—16 куг ВР (Охайо II, Кебери, Зарзі ін.). І не дарма в Східній Європі вона розпочалася з Криму — регіону, що був периферією Великого Середземномор'я. На початку бьолінгу до Криму докотився той про-

цес, який охопив тоді весь басейн Середземного моря. В Криму він проявився тоді, коли на Близькому Сході існувала геометрична натуфійська індустрія, носії якої мали окремі риси неоліту. Натуфійські поселення вказують, що в Палестині наприкінці плейстоцену осілість і вирощування рослин були вже досить звичним явищем. Це дозволяє розглядати початок розвитку геометричних індустрій у Східній Європі як важливу віху, що знаменує тут перші прикмети неоліту. Це не означає, що йдеться про міграцію до Криму носіїв натуфійської індустрії, прямий зв'язок тут не простежується. Важливо те, що поява шан-кобинської індустрії не могла не бути пов'язана з одним із регіонів Близького чи Середнього Сходу, адже в Східній Європі немає жодної, від якої можна було б вивести її генезу. Опустимо тут версію про можливу міграцію до Криму носіїв індустрії Романеллі (Биби́ков, Станко, Коен 1994, с. 188—189). Якщо те й було (що досить сумнівно), то воно б не знімало питання про початкову фазу поширення геометричних мікролітів із Середземномор'я.

Як зазначалося, шан-кобинська культура побутувала тоді, коли в окремих куточках Земної кулі робилися найперші кроки неолітичної революції. Тож поява нової індустрії в Криму не призвела тут до початку неоліту. Що більше, міграції носіїв геометричних індустрій на північ, як здається, були спрямовані на пошук нових територій для традиційного господарства й призводили до його консервації. Шан-кобинці успішно полювали на благородного оленя, козулю, сайгу, освоїли зручні ніші в Кримських горах, де влаштовували логістичні табори для полювання, що існували іноді впродовж кількох тисячоліть.

І все ж поява на півдні Східної Європи населення, яке виготовляло геометричні мікроліти, створила умови для подальшого розвитку Криму, а потім і степової України як периферії Середземномор'я — регіону, який був прямо пов'язаний з неолітичною революцією. Ця міграція проклала ті перші інформаційні містки, завдяки яким пізніше в Східній Європі з'явилися інновації, спричинені неолітичною революцією. Вона відкрила «заслонку» для наступних міграцій, що фіксується за кримськими пам'ятками протягом фінального плейстоцену—раннього голоцену. Майже одночасно з шан-кобинською тут починає розвиватися тау-бодрацька індустрія, також пов'язана із Середземномор'ям та за типами крем'яних знарядь подібна до низки індустрій

Палестини та Південно-Західної Туреччини. За голоцену в Криму з'явилися кукрецька, кримська свідерська та мурзак-кобинська індустрії, аналогії яким знаходимо там само.

Міграції голоцену відбувалися в час, коли на Близькому та Середньому Сході розпочався розвиток докерамічного неоліту. Але мігранти в Східній Європі не демонструють схильності до осілості, розведення худоби й рослин, матеріальна культура їх дещо спрощена порівняно з подібними Близького та Середнього Сходу. Виникає враження, що міграції в голоцені були зумовлені схильністю продовжувати традиційне життя. Мігранти закріпилися в Криму, а потім вийшли за його межі. Зокрема, носії кукрецької індустрії, опинившись у Криму в першій половині пребореалу, на початку бореалу вже фіксуються на межі степу й лісостепу — Добрянку (Lillie et al. 2009). Нещільно заселений південь Східної Європи надавав необмежених можливостей приймати хвилі мігрантів, а природні умови не стимулювали їх щось змінювати в господарстві.

Дифузія культурних традицій як наслідок утворення конкурентного середовища. Ситуація на півдні Східної Європи була сталою до початку атлантикуму. Все змінило потепління. Подальші події призвели до краху поглинання степом нових хвиль мігрантів, виникло явище, яке можна інтерпретувати як утворення конкурентного середовища, в межах якого йшла боротьба за домінування на цих просторах. Внаслідок того в Криму зникла більшість культурних явищ. Якщо на початку голоцену фіксуємо співіснування шан-кобинської, тау-бодрацької, кукрецької та шан-кобинської індустрій, то на початку атлантикуму — лише мурзак-кобинську й таш-аїрську, згодом лишилася тільки остання. Драматичні події розгорнулися і в степовій смузі. Протистояння носіїв кукрецької та гребениківської індустрій призвело до поступового руху кукрекців у північному та північно-східному напрямках, і гребениківці стали домінувати в степах і на півдні лісостепу.

Конкурентна боротьба, на мій погляд, стала головним чинником неолітичної революції на півдні Східної Європи. Вона не мала жодної економічної складової — природні ресурси величезного регіону могли експлуатувати без будь-якої потреби в регламентації. Але вперше виникли два антагоністичні угруповання, природокористування яких перетиналося. Носії кукрецької та гребениківської індустрій не спромоглися створити спільну систему природокористування. Можливо, тому

заважав мовний чинник, несумісність релігій-на чи шлюбних правил. Встановити те неможливо. Важливо те, що співіснування на одній території протягом VII тис. до н. е. гребениківського та кукрецького населення призвело до повного зникнення останнього з території, яка 2 тис. років давала йому прихисток. Залишки кукрецького населення змушені були мігрувати в Подонеччя — Клішня III (Манько 2006, с. 139), хут. Шевченко (Горелик 1987), а також на Полтавщину — Малоперещепинська (Гаскевич, Гавриленко 2000), у басейн Середнього Дніпра — Лазарівка, Ходосіївка, Крушники, Прибірськ й ін. (Залізняк 2009, с. 199—203).

Тисячоліття конкурентної боротьби, мабуть, і зумовило звернення до відтворювального господарства заради створення прожиткового мінімуму, резервного фонду харчів на випадок втрати можливості користуватися звичними ресурсами, а, відтак, і реалізовувати господарський цикл в разі потрапляння території під контроль чужинців. Така необхідність виникала в ході вимушених міграцій, коли переселенці мали не тільки освоювати нову територію, а й налагоджувати стосунки з місцевим населенням. Приміром, на Сіверському Дінці кукрекці мали контактувати з носіями пізньої зимівниківської індустрії, на Середньому Дніпрі — з яніславицьким людом. То були абсолютно нові обставини, які неможливо уявити для доатлантичного часу. Раніше вони призвели б до знищення однієї конкуруючої групи іншою, тепер — до вдосконалення господарських стратегій, запозичених у населення Близького та Середнього Сходу. Ці стратегії досить легко були засвоєні на півдні Східної Європи, оскільки те населення значною мірою було пов'язане своїм походженням з регіонами, де й розпочався неоліт. Носії індустрій, які, найвірогідніше, дали початок кукрецькій, млефат'єн і немрік'єн (Kozłowski 1999, р. 35—84), ще існували. Не виключено, що саме цей чинник сприяв дифузії культурних досягнень Родючого півмісяця до Східної Європи. Її механізм навряд чи вдасться з'ясувати. То могла бути інфільтрація нечисленною людністю. Можливо, носії індустрій-донорів не втрачали зв'язків зі своєю «діаспорою». Як би там було, процес культурної дифузії досить добре маркується знахідками.

Археологічні маркери культурної дифузії. Перші кроки відтворювального господарства супроводжувалися кількома інноваціями в матеріальній культурі.

Кам'яний посуд. Найдавніша знахідка походить з кебаранського шару стоянки Охало II.

Знахідки кам'яного посуду у комплексах геометричної Кебери зафіксовані сім разів. Однак серійні знахідки починають траплятися тільки в натуфійському епіпалеоліті: на стоянках Муллаха, Ваді Хаммех 27 і Хайонім Кейв (шар В) знайдено, відповідно, 53, 76 і 17 екз. (Wright 1991). На початку голоцену такий посуд спостерігаємо на всьому просторі Родючого півмісяця (Kozłowski, Aurenche 2005, р. 167), а в пребореалі — на гігантській території, зайнятій культурами так зв. докерамічного неоліту А. Такі вироби є в комплексах немрік'єна (рис. 1, 2), що за крем'яними знаряддями дуже нагадують український кукрек (Mazurowski 1990). Серії кам'яних горщиків походять з млефатського комплексу Джармо (рис. 1, 1; Braidwood 1983, fig. 101). Найдавніші знахідки їх в Україні пов'язані з сурською культурою (Даниленко 1969, с. 23), є вони і в буго-дністровській (усне повідомлення М.Т. Товкайла) та ракушечнойрській культурах (Белановская 1995, с. 170).

Човники — ці дивні вироби мають широку географію на Близькому й Середньому Сході. Вперше вони зафіксовані на Близькому Сході в шарі D стоянки Хайонім, який має ¹⁴C дату Нv-2675 16240±640 ВР. Можливо, ця знахідка випадкова, адже в кебаранських комплексах подібні вироби невідомі, і лише йорданська стоянка Джілат 6 містить човники. Серії човників, як і кам'яного посуду, вперше трапляються в натуфійських комплексах, у п'яти випадках вони корелюються. Але для нас важлива наявність таких виробів у млефатських пам'ятках Карим-Шахір (рис. 1, 3, 4; Braidwood & Howe 1960, pl. 23; Howe 1983, fig. 11, 1, 2) та Джармо (рис. 1, 5—7; Braidwood 1983, fig. 131, 12—14; 140, 7; 141, 13), які подібні до українського кукреку. В Україні найдавніші човники знайдені в комплексах, пов'язаних саме з кукрецькою індустрією: поселення Ігрінь 8, стоянки Кам'яна Могила I та о. Сурський V(III). Надалі човники відомі в дніпро-донецьких пам'ятках, а територія їх поширення сягла Уралу.

Кераміка з простим орнаментом із прокреслених ліній і відбитків. Подібна відома у Волго-Уральському межиріччі (єлшанська культура), на нижньому Дону (ракушечнойрська культура), нижньому Дніпрі та Приазов'ї (сурська культура). Прототип такого посуду відомий у нижніх керамічних комплексах теля Мерсін (Garstang 1953). Така подібність помічена давно (див.: Манько 2007). На відміну від кам'яного посуду та човників, поява яких у Східній Європі припадає на індустрію, які могли бути пов'язані з кукреком генетично, кераміка Мерсіна коре-

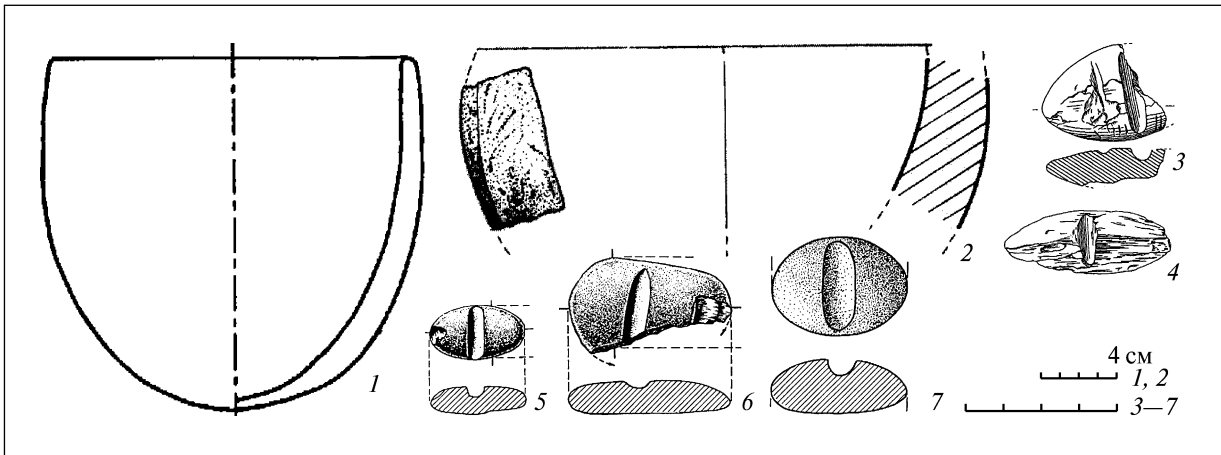

Рис. 1. Кам'яний посуд і човники млефаатських і немрицьких комплексів: 1, 5–7 — Джармо (за: Braidwood 1983); 2 — Немрік 9 (за: Mazurowski 1990); 3, 4 — Карім Шахір (за: Howe 1983)

лює з крем'яним комплексом, аналогій якому в Україні немає. Це свідчить, що шляхи культурної дифузії могли бути досить складними та їх не завжди можна трасувати.

Цей само висновок стосується й появи в Східній Європі так зв. трапедій зі струганою спинкою. Такі вироби вперше зафіксовані в комплексі гребениківської культури Гіржево (Станко 1967) і в 11-у шарі Ракущечного Яру (Белановская 1995). Морфологія їх свідчить, що вони з'явилися внаслідок удосконалення традиційних форм. Але поява їх майже синхронно на межі VII—VI тис. до н. е. на території від Дону до Дністра (рис. 2, 21–27) указує на можливість дифузії ідеї використання трансверсальних наконечників з плоскими сколами на дорсальній стороні. Це підкріплює факт одночасної появи таких наконечників у халіфському комплексі Сабі Аб'яд (рис. 2, 1–10) у Сирії (Coreland, Ackermans 1994). Морфологія наконечників Сабі Аб'яда вказує, що прототипом їх були черешкові вістря. Але за формою такі наконечники цілком подібні до трапедій таш-аїрської та нижньодонської індустрій. Це дозволяє пов'язати поширення трапедій зі струганою спинкою з дифузиею культурних традицій Близького Сходу. Можливо, траса, якою такі трапедії потрапили до Східної Європи, пролягала через Грецію — подібні вироби є в керамічному неоліті Пелопоннеса та Фессалії (рис. 2, 11–20; Tellenbach 1983, Т. 39).

Чотири маркери дифузійних процесів, що демонструють появу й поширення інновацій у Східній Європі, з'явилися не враз. Здається, появу човників можна датувати ще кінцем бореалу, зважаючи на окремі дати поселення Ігрінь 8. Кераміка «мерсінського» типу

з'явилася, за хронологією елшанських і ракущечнойських комплексів, у першій чверті VII тис. до н. е. Кам'яний посуд міг потрапити сюди пізніше — в останній чверті VII тис. до н. е. з погляду на дати сурських пам'яток. Але хронологія пізнього кукреку відома фрагментарно, тож припускаємо й ранішу їх появу в Україні. Трапедії зі струганою спинкою — найпізніший маркер дифузійних процесів, те сталося на межі VII—VI тис. до н. е.

Показово, що тільки два маркери можна пов'язати з колом індустрій, які демонструють типологічну подібність крем'яних виробів (кукрек, млефат'єн і немрік'єн). Поява та поширення кераміки мерсінського типу й трапедій зі струганою спинкою відбувалися паралельно, але в Україні немає індустрій, подібних до тих, де вперше зафіксовані ці новачки. Таким чином, поширення двох із маркерів культурної дифузії можна трасувати, інші два — ні. Це свідчить, що культурна дифузія відбувалася не за одним сценарієм, а кількома каналами/сходінками, що діяли протягом VII тис. до н. е. та призвели на початку VI тис. до н. е. до того, що все населення півдня Східної Європи пройшло стадію неолітичної революції.

Формування КЮ як адаптація до конкурентної моделі розвитку. Конкурентне середовище впливало на розвиток неоліту на всій території півдня Східної Європи. Тут наведені, головню, приклади конкурентної боротьби за природні ресурси України, але аналогічні процеси відбувалися й у інших регіонах. Про центр напруги, створений гребениківським і кукрецьким населенням, вже говорилося. На Нижньому Дону теж спостерігається складна демографічна ситуація. Тут на початку атлантикуму спів-

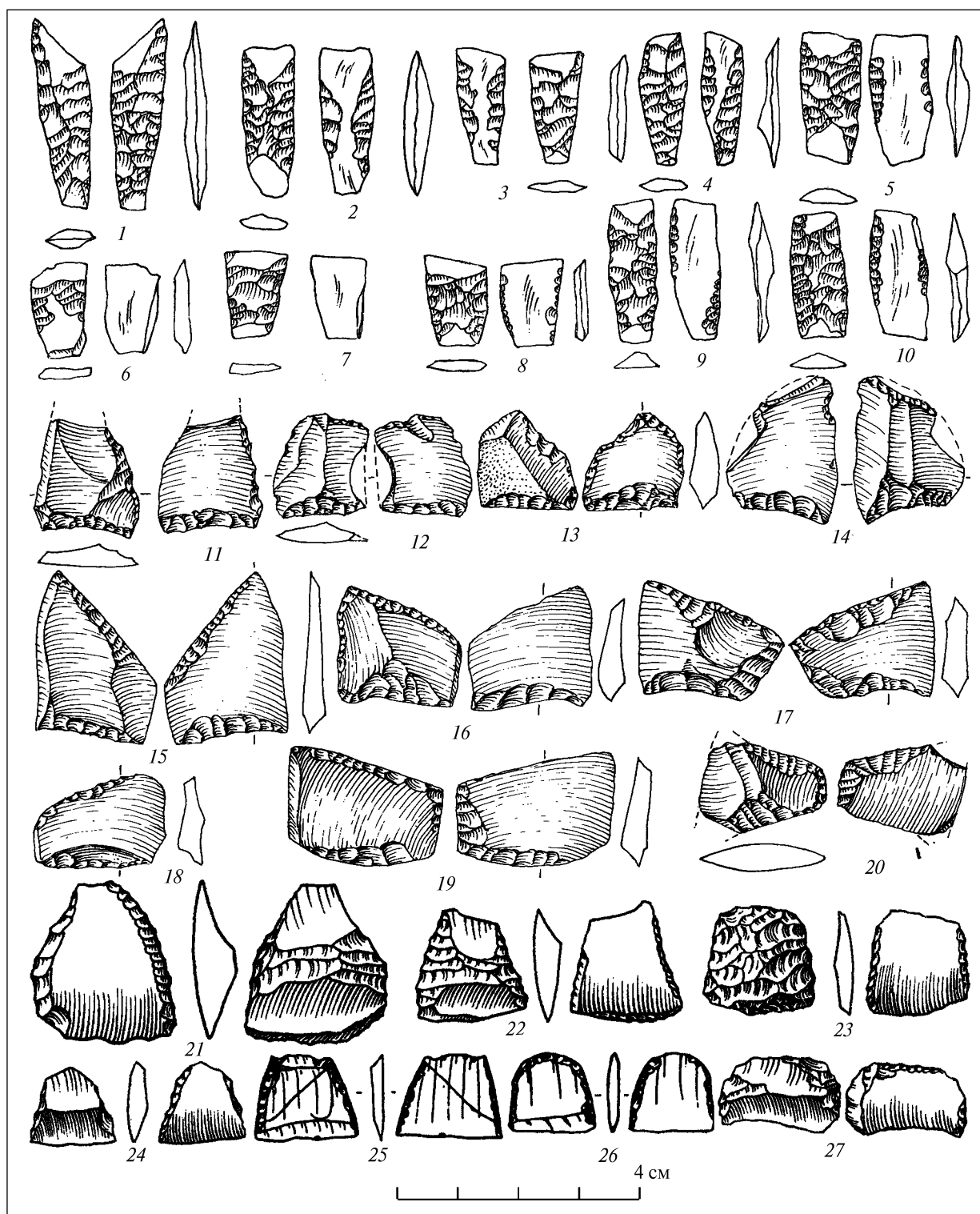

Рис. 2. Геометричні мікроліти з неолітичних комплексів Греції та Східної Європи: 1–10 — Сабі А6'яд; 11–14 — Самарі; 15, 17, 18 — Цанглі; 16, 19 — Фессалія, випадкові знахідки; 20 — Франкті; 21, 22 — Тентек-сор; 23 — Джангар, шар 1; 24 — Каіршак III; 25 — Кремінна III; 26 — Кирпичне II; 27 — Кулагайсі (1–10 — за: Tellenbach 1983; 11–14, 17 — за: Выборнов 2008; 15 — за: Цыбрий 2003; 16 — за: Цыбрий, Трубников 2003; 18–27 — за: Copeland, Ackermans 1994)

існували матвієвокурганська, платовоставська та ракушечная культура, крем'яні комплекси яких суттєво різняться (Цыбрий, Цыбрий 2003).

У Волго-Уральському межиріччі для раннього неоліту відома одна культура — елшанська. Але аналіз крем'яних виробів дозволяє впевнено говорити щонайменше про дві куль-

тури. За елшанськими матеріалами початок неоліту простежується за двома абсолютно не-схожими індустріями, одна з яких пов'язана з інноваційним відтискним способом розщеплення, інша — з традиційним (Манько 2007). Типи знарядь також суттєво різняться. Пізніше з'явилися комплекси з геометричними мікролітами, відсутні за раннього неоліту. Таким чином, елшанська кераміка в різні часи пов'язана з 2—3 індустріями, що свідчить про вкрай складну демографічну ситуацію.

На початку неоліту в Східній Європі виникло щонайменше три центри напруги, що й стало причиною появи КІО, у межах яких формувалася простір для розповсюдження інноваційних технологій. У зонах напруги відбувався інтенсивний процес взаємодії різних груп населення, який стимулював міграції та передачу інновацій на інші території. Такі міграції не можна вважати освоєнням нещільно заселених земель. Іноді носії певної індустрії розселялися на чужих територіях, створюючи новий центр напруги. За раннього неоліту максимум подій пов'язано з гребениківським населенням, яке перебувало в зонах напруги на Нижньому Дону та Південно-Західному Причорномор'ї. Можливо, саме воно відіграло провідну роль у поширенні інновацій на півдні Східної Європи, поєднавши в одну інформаційну систему населення степу від Дунаю до Нижнього Дону. Є різні погляди щодо того, як просувалися носії гребениківської індустрії: з заходу на схід чи навпаки. Але в будь-якому разі ті міграції призвели до утворення гігантської гребениківської КІО. Розселення носіїв певної індустрії мало місце й до неоліту, як і утворення досить великих КІО. Але те призводило лише до виокремлення якихось груп населення, до початку їхнього розвитку в напрямках, що все більше розходилися. За неоліту розселення набуло іншого характеру: воно призводило до поширення інновацій, засвоєних групами-мігрантами в процесі полікультурної взаємодії в центрах напруги. Через це слід говорити не просто про КІО, а КІО неоліту.

Розселення гребениківців, на відміну, при-міром, від пересувань епіграветського насе-лення, призвело до поширення інновацій, поліцентричних за походженням, і таке по-ширення було не моновекторним, а діяло й у зворотному напрямі. Гребениківці сприйняли досягнення кукрекців, запозичивши в них деякі «неважливі» речі (човники), окремі навички мисливських стратегій (полювання на тура в Мирному), передавши останнім досвід виго-

товлення кераміки (кукрецькі комплекси з ке-рамікою буго-дністровської культури з гребін-цевим орнаментом). Гребениківці запозичили в носіїв ракушечноярської культури гостродон-ний гребінцевий посуд і розповсюдили його на половину континенту; можливо, їх взаємодія призвела до поширення овець і кіз, а взаємодія гребениківського світу з областю Криш-Кереш-Старчево — до збагачення кераміки та засвоєння розвинутих форм тваринництва й початкових форм рільництва. Без сумніву, гре-бениківське населення взаємодіяло і з насе-ленням Криму, не виключено, що техніка роз-щеплення таш-аїрської індустрії сформувалася під впливом його технологій (пласкі нуклеуси для відтиску пластин). Натомість носії таш-аїрської та матвієвокурганської індустрій запо-зичали одне в одного окремі зразки геометрич-них мікролітів.

Утворення гребениківської КІО призве-ло до формування кількох явищ, які тради-ційно називають культурами. Спочатку це власне гребениківська, матвієвокурганська та буго-дністровська культури, пізніше — киево-черкаська. Протягом усього часу існування культури гребениківського походження збері-гали основу крем'яної індустрії, але активно використовували й досягнення сусідів. Греб-ениківське населення було найчисленнішим у складі міжкультурного утворення, яке має наз-ву дніпро-донецька КІО. Хоча формування гребениківської КІО мало риси, неприйнятні ранішим КІО, її розвиток теж був пов'язаний з розселенням, що з часом призводило до на-копичення регіональних відмінностей між її складовими. Це дозволяє інтерпретувати та-кий шлях утворення КІО як екстенсивний, пов'язаний з захоптом нових територій.

Розвиток кукрекських індустрій дає інший приклад формування КІО. Її поява в першій половині пребореалу та подальший розви-ток призвели до розселення кукрекців на пів-дні басейнів Дніпра, Південного Бугу та Дні-стра. На початку атлантику носії кукрекської індустрії зіткнулися з розселенням ворожого гребениківського населення. Розпочався про-цес переселення носіїв кукрекської індустрії. Як згадувалося, в третій чверті VII тис. до н. е. фіксується просування кукрекців у Подонеччя та Полісся, де під його приводом формується КІО, до якої потрапило й населення, яке опи-нилося на шляху вимушених міграцій. У лісо-вій смугі Правобережжя кукрекці взаємодіяли з яніславицьким населенням, у лівобережному лісостепу — з зимівниківським і в'язівським.

У межах цієї КІО поширювалася кераміка та елементи відтворювальної економіки. Цей шлях формування КІО можна назвати цивілізаторським, коли міграційна активність втягувала в процес неолітизації автохтонне мезолітичне населення.

Протягом другої половини VII — першої половини VI тис. до н. е. діяльність кукрекців призвела до об'єднання в межах однієї КІО окремих груп населення трьох ландшафтних смуг. Нашадки кукрецького населення Дніпровського Надпоріжжя займали межу лісостепу й степу, носії донецької культури Подонеччя — лісостеп, яніславицької індустрії, яка зазнала прямого впливу кукрекців, — лісову смугу. Ця область має назву дніпро-донецька КІО. Вона була вкрай нестабільна. В першій чверті VI тис. до н. е. зникло кукрецьке населення Дніпровського Надпоріжжя. Від межі VII—VI тис. до н. е. в Подонеччі співіснували матвієвокурганська та донецька культури, що призвело до появи нової зони напруги. На середину VI тис. до н. е. дніпро-донецька КІО втратила первинний вигляд, програвши в черговому конфлікті носіям гребениківської індустрії.

Гребениківська КІО, яка займала південь України, на початку VI тис. до н. е. розпочала експансію на північ, здолавши ландшафтну обмеженість свого ареалу. На території лісостепу, вздовж Південного Бугу та Дніпра, гребениківці остаточно витіснили кукрекців, поклали край донецькій культурі в Подонеччі та просунулися в лісову смугу. Дніпро-донецька КІО функціонувала й надалі, але в іншій якості. Її центром стала киево-черкаська культура, яка частково витіснила яніславицьке населення з півдня лісової смуги. Місце донецької культури зайняв один із варіантів матвієвокурганської, який автор назвав тубинською культурою. Під впливом гребениківської міграції розпочався процес неолітичної революції в басейнах Прип'яті та Десни. Наприкінці VI тис. до н. е. дніпро-донецька КІО сягла найбільшого розміру, вийшовши за межі України.

Таким чином, пізня дніпро-донецька КІО демонструє комбінований шлях розвитку, що поєднував розселення з цивілізаторською «місією». Цікаво, що в умовах розвинутого неоліту спостерігаємо процес стабілізації цієї КІО. Зникнення кукрецької та донецької культур, які входили до неї, не призвело до її краху. Втрати були компенсовані іншими складовими, тож КІО не тільки не припинила існування, але й розширилася. Феномен пізньої дніпро-донецької КІО полягає в тому, що змі-

на населення не призвела до руйнації інформаційної інтеграції регіонів. Інтеграція дісталася в спадок новому населенню, яке не тільки зайняло місце попередників, а й успадкувало від них окремі досягнення. Кераміка групи 1 донецького матвієвокурганського (тубинського) населення — це абсолютна реплікація посуду донецької культури (Теліженко 2011), а кераміка групи 2 засвідчує реплікацію орнаменту сурського посуду. Відтак, зміна населення призвела лише до часткової зміни матеріальної культури, демонструючи накладання окремих елементів архаїчного пласта на новий.

Те само спостерігаємо й у Північному Прикаспії, де стратифіковані комплекси стоянки Варфоломіївка демонструють зміну крем'яної індустрії за незмінності основних рис кераміки (Юдин 2004, с. 23—82), а також у Волго-Уральському межиріччі (елшанська культура). Тож випадок із дніпро-донецькою КІО не винятковий. Він характеризує спосіб формування інформаційної неперервності та ілюструє загальні риси неоліту.

Формування пізньої дніпро-донецької КІО відбувалося паралельно з постанням маріупольської. В межах України до цієї КІО відносять традиційно дві культури: азово-дніпровську та нижньодонську. Як на мене, в колі маріупольської КІО слід розглядати також савранську фазу буго-дністровської культури, можливо, кришські пам'ятки Молдови та, без сумніву, пізні фази таш-аїрської культури Криму.

Формування маріупольської КІО стартувало на початку VI тис. до н. е., в час значної аридизації, яка й спричинила міграцію частини гребениківського населення на північ, а також виплеск люду з Криму, який зайняв звільнену гребениківцями степову смугу. Надійним археологічним маркером такого виплеску була поява в степу трапецій зі струганою спинкою, характерним прийомом виготовлення яких було знищення зламів заготовок у ході нанесення струменевої пласкої ретуші. Саме виплеск кримського населення призвів до формування азово-дніпровської культури — найранішої в маріупольській КІО. Цілком вірогідно, що попервах новоутворена КІО не мала нічого спільного з описаною Н.С. Котовою, яка віднесла до неї азово-дніпровську (Північно-Західне Приазов'я та нижня течія Дніпра), нижньодонську (Нижній Дон), с'єзжинську (Північний Прикаспій) і воронезько-донську (Середній Дон) культури (Котова 1994). Трьох останніх культур на початку VI тис. до н. е. ще не було, а зона поширення описаних трапе-

цій тоді охоплювала тільки Північно-Західне Приазов'я, Крим і Чорноморське узбережжя Кавказу.

Попервах ця КІО відповідала першій моделі — розселення та впровадження на нових територіях окремих інновацій. Але пізніше носії азово-дніпровської культури ініціювали поширення інновацій у виробництві кераміки, які швидко засвоїло населення степу й лісостепу Євразії. У другій чверті VI тис. до н. е. азово-дніпровське населення з'явилося на Південному Бузі, де за взаємодії з пізнім буго-дністровським створило синтетичну культуру, відому за стоянками Гарда й Пугача (Товкайло 1990). Тоді ж, здається, традиції азово-дніпровської культури поширилися до Молдови — Сакарівський могильник з маріупольськими рисами.

У другій третині VI тис. до н. е. з'явилася так зв. нижньодонська культура, матеріали якої мають риси первинної маріупольської КІО, що поєднуються з деякими традиціями ракушечнорацької, платовоставської та матвієвокурганської культур. Протягом другої половини VI тис. до н. е. маріупольські традиції поширилися на територію Північного Прикаспію, Середнього Дону та Подонеччя. Особливістю цієї КІО є могильники з численним яскравим інвентарем. Такі пам'ятки відомі від Середньої Азії (Тумек-Кичиджик) до Подністер'я (Сакарівка). Важко знайти витоки й шляхи поширення цієї традиції. Нині її не можна пов'язувати ні з середньоазійським, ні з українським осередками. Тут не можна виключати того, що поширення обряду було пов'язане з якимось невідомим ще центром, який впливав і на південь Східної Європи, і на Середню Азію.

Зі згаданих КІО маріупольська була найімпульсивнішою. Її розвиток демонструє постійну експансію в межі сусідніх КІО, утворення контактних зон з синкретичною культурою. Прикладами таких можуть бути гардівсько-пугачський вузол пам'яток буго-дністровської культури, новоселівський — у Подонеччі та окремі пам'ятки киево-черкаської культури (Микільська Слобідка з азово-дніпровськими трапеціями). Цікаво, що розселення первинного маріупольського населення не завжди призводило до розширення меж КІО. Зовсім інша доля очікувала частину населення Північного Прикаспію та нижньої Волги. Крем'яні комплекси там (Орловка, Тентек-Сор) подібні до первинних маріупольських (трапеції зі струганою спинкою та напівкрутою ретушю на вентральній поверхні), а кераміка тягнє до

нижньоволзької КІО, тобто там реалізувався сценарій, який ми спостерігали на прикладі пізньої дніпро-донецької КІО.

Маріупольська КІО, формування якої, в основному, завершилося в середині VI тис. до н. е., знаменувала нову якість у розвитку неоліту, який відтепер демонстрував інтенсивний культурний обмін між різними КІО та появу спільнот, більших за КІО. Їх називають культурними провінціями, але вивчення цих феноменів ще в початковому стані.

Результати аналізу КІО неоліту півдня Східної Європи можна взяти за основу відносної хронології: ранній неоліт (VII тис. до н. е.) — утворення первинних КІО, пов'язаних з експансіоністським і цивілізаторським шляхами розвитку; середній (перша половина VI тис. до н. е.) — час комбінованого шляху становлення КІО; пізній неоліт характеризується розвитком контактів між різними КІО та формуванням ще ширшого інформаційного простору.

Висновки. Як бачимо, теорія неолітичної революції Г. Чайлда не тільки не втратила досі актуальності, що більше — тільки на нинішньому рівні знань про неоліт можна по-справжньому оцінити геніальне передчуття вченого, який не просто охарактеризував неоліт, а й визначив важелі його рушійних сил. Децентралізована система регулювання колективної діяльності, описана Г. Чайлдом, вивчена в різних регіонах Євразії. На Близькому та Середньому Сході виявлено три КІО докерамічного неоліту — А, В і С, в Україні — гребениківська, кукрецька, дніпро-донецька та маріупольська КІО, в Північному Прикаспіі — нижньоволзька. Але ідея про неоліт як добу КІО не набула визнання серед європейських вчених, про що, скажімо, свідчить збереження поняття «культура лінійно-стрічкової кераміки». Такої монолітної культури не було й не могло бути, адже до її складу ввійшли носії різних крем'яних індустрій та величезних просторів Європи.

Вивчення фінального палеоліту—мезоліту півдня Східної Європи дозволяє стверджувати, що процеси, які відбувалися напередодні неолітичної революції, та само поширення нового способу життя були реакцією на відповідні події на Близькому та Середньому Сході, відбувалися синхронно з тим регіоном і повторювали більшість сюжетів з дифузією культурних традицій, а в деяких випадках — за участю того ж таки населення, яке постійно мігрувало в північному напрямку. Застосування принципу побудови трасових секвенцій дозволяє вказати на зв'язок перед- і ранньонеолітичних інду-

трій Близького Сходу і деяких півдня Східної Європи. За фінального палеоліту й мезоліту — то шан-кобинська й тау-бодрацька індустрії, за мезо-неолітичної доби — кукрецька, гребениківська, мурзак-кобинська та елшанська. Схема неолітичної революції на півдні Східної Європи має такий вигляд.

XIII—X тис. ВР — епі- чи фінальнопалеолітичний етап. На Близькому та Середньому Сході остаточно сформувалася зона поширення геометричних мікролітів, населення якої постійно рухалося в північному напрямку, що долучило південь Східної Європи до поширення інновацій, які вперше з'явилися на території, яка першою пройшла й процес неолітичної революції.

X—VIII тис. ВР — південь Східної Європи став маргінальною зоною неолітичних КЮ Близького й Середнього Сходу, до якої виштовхувалися надлишки населення з Анатолії

та північної Месопотамії. Нещільно заселені простори на північ від Чорного моря надавали можливості мігрантам продовжувати привласнювальну діяльність.

VIII—VII тис. ВР — початок неолітичної революції на півдні Східної Європи, який характеризується процесами дифузії, що йшли з боку Родючого півмісяця. Тоді виникли перші сучасні східноєвропейські КЮ.

VII тис. ВР — поява конкурентного середовища на півдні Східної Європи, масові міграції на північ населення, що входило до первинних КЮ, втягування в процес неолітизації автохтонного мезолітичного населення лісостепу та півдня лісової смуги.

Середина VII—V тис. ВР — встановлення взаємозв'язків між населенням різних КЮ, створення глобальної інформаційної мережі, яка об'єднувала кілька КЮ, доба співіснування пізніх неолітичних і ранніх енеолітичних культур.

Авдиев В.И. Предисловие // Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. — М., 1956. — С. 5—18.

Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. — СПб., 1995.

Бибииков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. — Одесса, 1994.

Выборнов А.А. Неолит Волго-Камья. — Самара, 2008.

Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепоного Подніпров'я // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 81—93.

Горелик А.Ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА. — 1987. — № 3. — С. 146—160.

Горелик А.Ф. Памятники Рогалик-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — К.; Луганск, 2001.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.

Залізняк Л.Л. Передісторія України. X—V тис. до н. е. — К., 1998.

Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 3—12.

Залізняк Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009 (КДУ. — 12).

Клейн Л.С. История археологической мысли. Курс лекций. — СПб., 2005.

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область. — Ковель, 1994.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Котова Н.С. Культурно-історичні процеси у Північному Причорномор'ї у VI—V тис. до н. е. Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2010.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. — К., 2006 (КДУ. — 9).

Манько В.О. Проблеми неолітизації та хронології неоліту (реф. на: В.И. Тимофеев, Г.И. Зайцева, П.М. Долуханов, А.М. Шукуров. Радиоуглеродная хронология неолита Северной Евразии. — СПб.: Теза, 2004) // МДАСУ. — 2007. — 7. — С. 17—27.

Манько В.О. Типологічна варіабельність комплексів геометричних мікролітів третьої пачки шарів стоянки Грот Скелястий // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы. — Донецк, 2009. — С. 247—268 (Археологический альманах. — 20).

Манько В.О. Проблеми вивчення неоліту України // КДУ. — 2010. — 13. — С. 229—253.

Маркс К., Энгельс Ф. Повне зібрання творів. — Т. 23.

Массон В.М. Поселение Джейтун (проблема становления производящей экономики). — Л., 1971 (МИА. — 180).

Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992.

Нужный Д.Ю., Яневич А.А. О хозяйственной интерпретации памятников кукрекской культурной традиции // КСИА. — 1987. — 189. — С. 38—41.

Ошибкина С.В. Понятие о неолите // Неолит Северной Евразии. — М., 1996. — С. 6—9.

- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // *Stratum plus*. — 2011. — № 1. — С. 15—149.
- Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. — К., 1991.
- Станко В.Н. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам стоянки Гиржево) // *ЗООАО*. — 1967. — 2(35). — С. 155—168.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982.
- Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982.
- Товкайло Н.Т. О восточных связях буго-днестровской культуры (по материалам поселения Пугач) // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 47—54.
- Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977.
- Цыбрий В.В. Материалы позднего каменного века стоянки Кременная 3 // *Археологические записки*. — 2003. — 3. — С. 128—142.
- Цыбрий А.В., Трубников В.В. Новые сборы у хутора Красный Октябрь на левобережье Маныча // Там же. — С. 105—118.
- Цыбрий В.В., Цыбрий А.В. Неолитические памятники бассейна Нижнего Дона, Восточного и Северо-Восточного Приазовья (по материалам Ростовской области) // *Археологический альманах*. — 2003. — 13. — С. 281—298.
- Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. — М., 1956.
- Яневич О.О. Этапы розвитку культури Кукрек в Криму // *Археологія*. — 1987. — 58. — С. 7—18.
- Яневич А.А. Поздний мезолит и неолит Крыма (Вопросы становления неолитической культуры). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1987а.
- Braidwood R.J. Prehistoric men. 2d ed. — Chicago, 1951 (*Anthropology*. — 37).
- Braidwood R.J. From cave to Villige / *Scientific American*. — 1952. — CLXXXVII. — P. 62—66.
- Braidwood R.J. The general problem // Braidwood R.J., Howe B. Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan. — Chicago, 1960. — P. 1—8.
- Braidwood R.J. The Site of Jarmo and Its Architectural Remains // Braidwood R.J., Braidwood L.S., Howe B., Reed C.A., Watson P.J. (eds.). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks. — Chicago, 1983. — P. 155—208.
- Childe V.G. New light on the most ancient East. — London, 1934.
- Childe V.G. Man Makes Himself. — New-York, 1951.
- Childe V.G. New light on the most ancient East. — London, 1952.
- Childe V.G. The prehistory of European society. — Harmondsworth, 1958.
- Copeland L., Ackermans P. A Cache of 56 Flint Transverse Arrowheads from Tell Sabi Abyad, Balikh Valley, Syria // Gebel H.G., Kozłowski S.K. (eds.). Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent. — Berlin, 1994. — P. 379—381.
- Gamble C. Origins and Revolutions. Human Identity in Earliest Prehistory. — New-York, 2007.
- Garstang J. Mersin. — London, 1953.
- Howe B. Karim Shahr // Braidwood R.J., Braidwood L.S., Howe B., Reed C.A., Watson P.J. (eds.). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks. — Chicago, 1983. — P. 23—154.
- Kozłowski S.K. The Eastern Wing of Fertile Crescent. Late prehistory of Greater Mesopotamian lithic industry. — Oxford, 1999.
- Kozłowski S.K., Aurenche O. Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East. — Oxford, 2005.
- Lillie M., Budd Ch., Potekhina I., Hedges R. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine // *Journal of Archaeological Sciences*. — 2009. — 36. — P. 256—264.
- Mazurkowski R.F. The stone vessels // S. Kozłowski (ed.). Nemrik 9. Pre-pottery Neolithic site in Iraq. — Warszawa, 1990. — P. 141—144.
- Perles C. The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe. — Cambridge, 2004.
- Tellenbach M. Materialien zum Prakeramischen Neolithicum in Süd-Ost Europa // *Germania*. — 1983. — 64. — S. 21—138.
- Wright K. The Origins and development of ground stone assemblages in Late Pleistocene Southwest Asia // *Paléorient*. — 1991. — Vol. 17. — N°1. — P. 19—45.
- Zeder M.A. The Neolithic Macro-(R)evolution: Macroevolutionary Theory and the Study of Culture Change // *Journal of Archaeologic Resources*. — 2009. — 17. — P. 1—63.

Надійшла 07.08.2012

ИДЕИ Г. ЧАЙЛДА И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ НЕОЛИТА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Понятие «неолитическая революция», введенное Г. Чайлдом, стало известно в Советском Союзе в 1950-е гг. Изначально идеи этого исследователя были восприняты как такие, что имели отношение лишь к экономической сфере человеческой жизни, в первую очередь, это возникновение земледелия и скотоводства. Поэтому длительное время советская и постсоветская археология оставалась на позициях автохтонного развития неолита Восточной Европы. Игнорирование закономерностей неолитической революции, которые Г. Чайлд связывал с социальным развитием общества и с идеологией, мешало пониманию неолита, не позволяло искать причины и движущие силы перехода к новому способу жизни.

Отказ от такого механистического восприятия неолита как чисто экономического явления позволяет наметить механизм постепенного перехода к новому образу жизни в виде образования культурно-исторических областей в неолите, которые были результатом конкурентной борьбы и одновременно формой общественного регулирования отношений с соседями. Культурно-исторические области рассматриваются также как информационные структуры, в рамках которых распространялись инновации, происходящие из региона Ближнего и Среднего Востока.

Высказывается также предположение, что предпосылкой неолитической революции в Украине были миграции населения из Ближнего и Среднего Востока в конце плейстоцена — начале голоцена, что привело к появлению здесь ряда индустрий, традиционно рассматривающихся как мезолитические. В дальнейшем эти миграции облегчили диффузию культурных традиций Ближнего и Среднего Востока и обусловили быстрое распространение неолитического способа жизни на территории юга Восточной Европы.

V.A. Manko

G. CHILDE'S IDEAS AND THEIR APPLICATION FOR EASTERN EUROPE NEOLITHIC STUDIES

The concept of «Neolithic Revolution» introduced by G. Childe became known in the Soviet Union in the 1950-s. Initially, this researcher's ideas were apprehended as such that they were concerning only economic sphere of human life, first of all, the origin of agriculture and cattle breeding. As a result, the Soviet and post-Soviet archaeology for long time remained on positions of autochthonous development of the Neolithic in Eastern Europe. Dropping Neolithic Revolution rules, which G. Childe related with the society's social development and with ideology, prevented the understanding of the Neolithic and did not allow searching for the reasons and moving forces of transition to a new way of life.

Rejection of such mechanical perception of the Neolithic as a purely economical phenomena, allows outlining the mechanism of gradual transition to the new way of life reflected in development of cultural and historical areas in the Neolithic which were the result of competitive struggle and, at the same time, the form of public control over the relations with neighbours. Cultural and historical areas are considered also as information systems within which the innovations coming from the Near and Middle East region extended.

The author comes out with the assumption that precondition of the Neolithic Revolution in Ukraine were population shifts from the Near and Middle East in the end of the Pleistocene and the beginning of the Holocene which has led to the rise of some industries here traditionally considered as Mesolithic. Further these migrations facilitated diffusion of the Near and Middle East cultural traditions and caused fast distribution of the Neolithic way of life in Eastern Europe South territory.

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ ЗА ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ*

За нинішньої культурно-хронологічної систематики джерел доби бронзи Західної Волині городоцько-здовбицька та стжижовська культури постають значною мірою синхронними. Водночас тут усе рельєфніше проступає ще один компонент — сліди культури Бабине.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Волинь, доба ранньої бронзи, городоцько-здовбицька культура, межановицька культура, стжижовська культура, бабинська культура, хронологія.

Уже зверталася увага на проблеми, пов'язані з визначенням статусу та хронологічної позиції городоцько-здовбицької культури (ГЗК). Вони спричинені не тільки вкрай незадовільним станом вивчення доби ранньої бронзи Західної Волині (Бунятян 2008), а й помітним застоєм в інтерпретації наявних джерел. Це само стосується й стжижовської культури (СК). В Україні пріоритет у дослідженні СК належить І.К. Свешнікову, який представив добірку джерел, а також вибудував концепцію культурного розвитку регіону. Але археологія розвивається далі, що дозволяє підтвердити чи спростувати деякі міркування І.К. Свешнікова.

Хронологічне співвідношення СК й ГЗК — чи не найгостріша проблема, що постала з оприлюдненням концепції І.К. Свешнікова, найповніше (хоча й тезово) викладеній у відомій монографії. Ця концепція дещо порушувала звичний погляд на послідовну зміну культур, оскільки вчений наголошував на частковій синхронності пізнього (здовбицького) етапу ГЗК і початкової пори СК (Свешніков 1974, с. 164—165, рис. 51). Зауважу, що з погляду фактологічних даних переконливих аргументів на користь того не було. Навіть найвагоміший з них — керамічний комплекс із землянки 1 на поселенні Здовбиця, в якому реконструйовано дві посудини ГЗК та одну СК (Свешніков 1961, рис. 20, 18—20), мусимо сприймати на віру, оскільки в польовій документації то чітко не відображено.

Мабуть, через це пам'ятки з керамікою здовбицького типу Є. Глосік вважав старшими за

СК (Głosik 1968, s. 30—31), а Я. Махнік, сумніваючись у тому явищі, яке І.К. Свешніков назвав здовбицьким етапом ГЗК, звузив хронологічні межі ГЗК, спочатку віднісши раніші пам'ятки (городоцького етапу, уточненого вченим з боку конкретики) до культури Хлопце-Веселе, а за останньою версією — до ранньої фази межановицької культури (МК), східного її варіанту (Kadrow, Machnik 1997, s. 50, 139—142). Короткий вік МК на Західній Волині, на думку Я. Махніка, спричинило формування тут СК. Відтак, шляхи розвитку цього регіону та Малопольщі як основного осередку МК розійшлися за класичної фази останньої, і надалі МК та СК розвивалися паралельно кожна на своєму просторі.

Зовні концепція Я. Махніка видається цілком логічною, оскільки вивільняє час і простір для СК і співпадає з традиційними уявленнями щодо послідовності зміни культур. Однак факти перечать тому. Помилка І.К. Свешнікова крилася не в періодизації ГЗК, а в необгрунтованому розподілі конкретних пам'яток за періодами, через що до пізнього (здовбицького) етапу потрапили і ранні, і пізні комплекси та навіть СК. Це добре ілюструє так зв. здовбицький тип кераміки, до якого І.К. Свешніков, за рідкісними винятками, відніс майже всі зразки кераміки ГЗК, «збагативши» їх ще й посудом СК та інших культур (Свешніков 1974, рис. 36—39). Але хоча поняття «здовбицький тип кераміки» та «здовбицький тип пам'яток» не мають сенсу і про них слід забути, це не означає, що всі пам'ятки ГЗК одночасні та їх можна обмежити ранньою фазою, як вважає Я. Махнік з певними застереженнями.

Зауважу, що волинські матеріали важко інтерпретувати — поселення повністю неопубліковані, а знахідки та ситуація на них непроаналізовані. Хотілося б, аби волинські археологи, які мають доступ до тих матеріалів,

* Тут я дотримуюся середньоевропейської систематики, за якою городоцько-здовбицьку культуру як східний варіант межановицької та стжижовську відносять до доби ранньої бронзи. За східноєвропейською традицією йдеться про кінець ранньої та середній період бронзи.

компенсували цей недолік. Тут маю зазначити, що я схильна розглядати ГЗК як окремішнє явище, але, зважаючи на розробки польських дослідників і уникаючи плутанини з термінологічними розбіжностями, я буду користуватися подвійною назвою — ГЗК/МК чи навпаки.

Попри недовіру до побудов І.К. Свешнікова, більше постульованих аніж доведених, щодо певної синхронності СК і ГЗК/МК несподівано вони були підтверджені. Маю на увазі розробку Є. Лібери, який здійснив культурно-хронологічну атрибуцію великих біфасів — площ (так зв. списів, кинджалів і стилетів) і серпуватих ножів (серпів), виробництво й побутування яких донедавна пов'язували з часом СК та синхронними їй явищами. Вчений не тільки подавний їхній вік, доводячи, що сплеск біфасіальної індустрії стався на Західній Волині за ранньої фази МК/ГЗК, а й виділив різновиди, прикметні ранній, класичній і пізній її фазам, а також СК (див. схеми: Libera 2001, s. 125, рис. 37; s. 129, рис. 39).

Оскільки в похованні в Озлієві (Свешніков 1974, рис. 46, 1—6) крем'яний спис/кинжал, прикметний ранній фазі МК/ГЗК, трапився разом з верболистою заушницею класичного зразка — з видавленим зі споду поздовжнім реберцем (група 3, за: Тошк 1963, s. 725, obr. 244), які вважали тривалий час «стжижовським типом прикрас», це дозволило подавити і їхній вік. Відтак, було підтверджене припущення Я. Махніка, висунене на ґрунті поховання в Ріпневі (Свешніков 1974, рис. 22, 1, 3, 4), щодо появи їх у МК (Kadrow, Machnik 1997, s. 43), а насправді в ГЗК, оскільки МК вони якраз і неприкметні. Нещодавно те засвідчено новими похованнями та ¹⁴C датами (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 191, 229—230, 239—240).

Я не схильна абсолютизувати побудови Є. Лібери через дві причини. По-перше, не всі його пропозиції мають надійне оперття в джерелах, по-друге, культурно-хронологічні розбіжності між деякими різновидами біфасів, особливо серпів, іноді такі витончені (зокрема через спрацьованість і поправку), що розпізнати їх у конкретному виробі буває важко, а відтак і віднести впевнено до певної культури та фази її розвитку. Але це жодним чином не применшує значення виконаної дослідником роботи. Вона стала поштовхом для перегляду культурно-хронологічного впорядкування старожитностей Західної Волині та змушує придивитися до того інструменту, що буде шліфуватися мірою відкриття нових пам'яток.

Одразу скажу: вказані зрушення в культурно-хронологічній ідентифікації великих біфасів (площ) і верболистих прикрас негативно позначаються на добірці волинських поховань СК, розширеної І.К. Свешніковим за рахунок пам'яток тщинецької культури (курган Великий Боратин, поховання в Пересопниці та, мабуть, курган 1/1972 в Торговиці), а також порушених і погано документованих (джерела див.: Свешніков 1974; 1993). Нині частина краще задокументованих поховань відходить, за Є. Ліберою, до МК/ГЗК — більшість могил Торчинського цвинтаря, а також Озліїв, Ставок (с. Лище) поховання 1971 р. Культурну ж належність інших певно визначити важко через пересікання скорченої пози та деякого супроводу між обома культурами (крем'яні стріли, кістяне намисто чи шпилька, вироби з іклів вепра та ін.).

Вказані втрати дещо компенсуються подальшими надходженнями, інформація про які часто вкрай скупа. Чимало публікацій СК присвятив Г.В. Охріменко, зазвичай з гучними назвами та у співавторстві, коментувати які немає сенсу. Нерідко в них фігурують ілюстрації речей, що походять із відкритих ним чи випадково поховань. Але вони як слід не опубліковані за винятком одного із буцімто шести в Підгайцях (Охріменко 2005, с. 393; Охріменко, Скляренко 2011, с. 102, рис. 2)¹. І це на тлі того, коли кожна пам'ятка на вагу золота. Останнім часом кілька поховань виявлено рятівельною археологічною службою (Златогорський, Бардецький 2010; Баюк 2011). Але вернуса до основної теми.

Відтак, на Західній Волині є крем'яні вироби не тільки ранньої фази МК/ГЗК, а й класичної та пізньої. Як і за ранньої фази, населення Західної Волині вело перед у виготовленні нових зразків біфасів — серпів (Libera 2001, s. 118), прикметних класичній і пізній фазам МК/ГЗК, а також СК. Але, що дивно, культурно-хронологічна диференціація великих біфасів жодним чином не вплинула на оцінку загальної ситуації. Постулюється й далі теза Я. Махніка: спочатку МК/ГЗК, а надалі, від її класичної фази, СК (див.: Bargiel, Libera 2005, с. 201). Парадоксальна ситуація — вироби з місцевої сировини, прикметні двом останнім фазам МК/ГЗК, а, відповідно, й пам'ятки на Західній Волині є, а культури немає, бо її замістила СК.

¹ В останній статті Г.В. Охріменко (с. 101) приписує мені погляди, які я зроду не висловлювала.

Сповідування принципу послідовності цих культур спричинює й подальші непорозуміння. Зокрема, переглядаючи культурно-хронологічну позицію поховань Торчинського цвинтаря, Є. Лібера більшість їх відніс до МК/ГЗК (не буду вдаватися в правомірність того). Хронологічні межі могильника як пам'ятки цієї культури охоплюють час від ранньої фази (поховання 2, 6, 10, 14 і 15) до пізньої (поховання 1), а могили СК маркують наступний його горизонт (Libera 2001, s. 79; Bargiel, Libera 2004, s. 175). Але, по-перше, це перечить логіці міркувань польських дослідників, за якою пам'яток класичної та особливо пізньої фаз МК/ГЗК не має бути на Західній Волині. По-друге, якщо вони є, то розмішувати торчинські поховання СК на хронологічній шкалі після могил пізньої фази МК/ГЗК нелогічно, оскільки Є. Лібера синхронізує серпи СК з класичною фазою МК/ГЗК, та й часу для СК не лишається через формування/появу тшинської культури. Іншими словами, за сучасною культурно-хронологічною систематикою джерел доби ранньої бронзи на територіях Малопольщі та Західної Волині горизонт поховань СК не може бути пізнішим за пам'ятки пізньої фази МК/ГЗК. Такими теоретично можуть бути окремі могили, але не горизонт.

Поховання 1 в Торчині не єдине на Західній Волині пізньої фази МК/ГЗК. До неї Є. Лібера відніс «анонімне» поховання в Городку біля м. Рівне, яке супроводжувалося великим крем'яним асиметричним вістряем, що зберігається в Археологічному музеї у Варшаві (Libera 2001, s. 42, 81; tabl. XV, d). Додам, воно, можливо, походить із кам'яної гробниці 1 біля с. Городок — епонімної пам'ятки ГЗК, розкопаної Ф. Штейнгелем, де біля скелета були крем'яні спис і «кривий ніж» (Федоренко 1915, с. 2—3). Подібна до знайденої в похованні 1 у Торчині заушниця виявлена неподалік Острога — Лючин, поховання 10 (Самолук 2009, с. 28—29, рис. 5), на пізню позицію якого можуть указувати й уламки неорнаментованого кубка. Прикметно, що вказані поховання (а їх насправді більше) локалізуються в осередках, насичених пам'ятками СК, що особливо стосується околиць Луцька та Рівного. Менше їх відомо в районі Острога. Раніше найпівденнішою пам'яткою тут можна було вважати винятково багате на металеві прикраси поховання СК в Могилянах (Каспарова, Шукин 1979). На те, що воно було там не одне, вказує випадково знайдена пізніше (під час риття ями для шкільної огорожі) миска СК (рис. 1, І). Нині нечис-

ленні сліди цієї культури зафіксовані й південніше та сягають Віллі, лівого допливу Горині².

Наявність пізніх поховань МК/ГЗК на Західній Волині цілком закономірна, зважаючи на знахідки відповідних зразків біфасів і на поселеннях. Хоча розподілити побутові пам'ятки за фазами важко через наявність на них різночасових матеріалів ГЗК/МК, а часто й СК, все ж пізня позиція деяких очевидна. Приміром поселення Зозів І (уроч. Придатки) на лівому березі Усті. І.К. Свешніков виділяв там об'єкти обох етапів ГЗК (дійсно, там є трохи знахідок ранньої фази ГЗК/МК), але більшість відносив до пізнього (Свешніков 1974, с. 85—86; 95—96). Схоже, що головною підставою для того були серпи та кістяні речі. Прикметні, як вважалося тоді СК, вони, за відсутності кераміки цієї культури, власне й визначили пізню позицію Зозова І. Цілі зразки серпів відповідають, за класифікацією Є. Лібери, пізньому етапу МК/ГЗК (див.: Свешніков 1962, табл. II, 14; 1974, рис. 34, 24), тож Зозів І може належати до найпізніших поселень ГЗК/МК. Цілком можливо, що до цієї фази відноситься й поселення Лопавше, досліджене невеликим розкопком І.К. Свешніковим і віднесене ним до СК за уламком черпака (Свешніков 1974, с. 123—124), який насправді належить до ГЗК. Те маркує, зокрема, і крем'яний серп (Libera 2001, kat. III, № 16).

Є на Західній Волині також пам'ятки, що прокладають місток між ранніми та пізніми, себто класичної фази ГЗК/МК. На них звернули увагу польські дослідники, але обмежили їхній вік лише початком тієї фази через те, що пізніше ті простори зайняла СК (Kadrow, Machnik 1997, гус. 17, s. 75). Але надалі одна з таких пам'яток — поселення та могильник Лежниця на українському березі Західного Бугу, якраз навпроти зони концентрації пам'яток СК довкола Грубешова, — була датована класичною — початком пізньої фази МК (матеріалів ГЗК там немає) (Kadrow, Peleščuśyn 1999). В околицях Луцька, де є чимало пам'яток СК, на поселенні біля хут. Валентинів (нині с. Усичі) М.А. Пелешишин дослідив ділянку, де трапилися матеріали двох культур: класичної фази МК (без домішок ГЗК) та СК (див.: Пелешишин 1971). Їхнє хронологічне співвідношення не встановлене. Далі на схід «чистих» пам'яток МК поки

² Висловлюю подяку О.Л. Позіховському за надання деяких матеріалів і консультацію щодо поширення СК в околицях Острога.

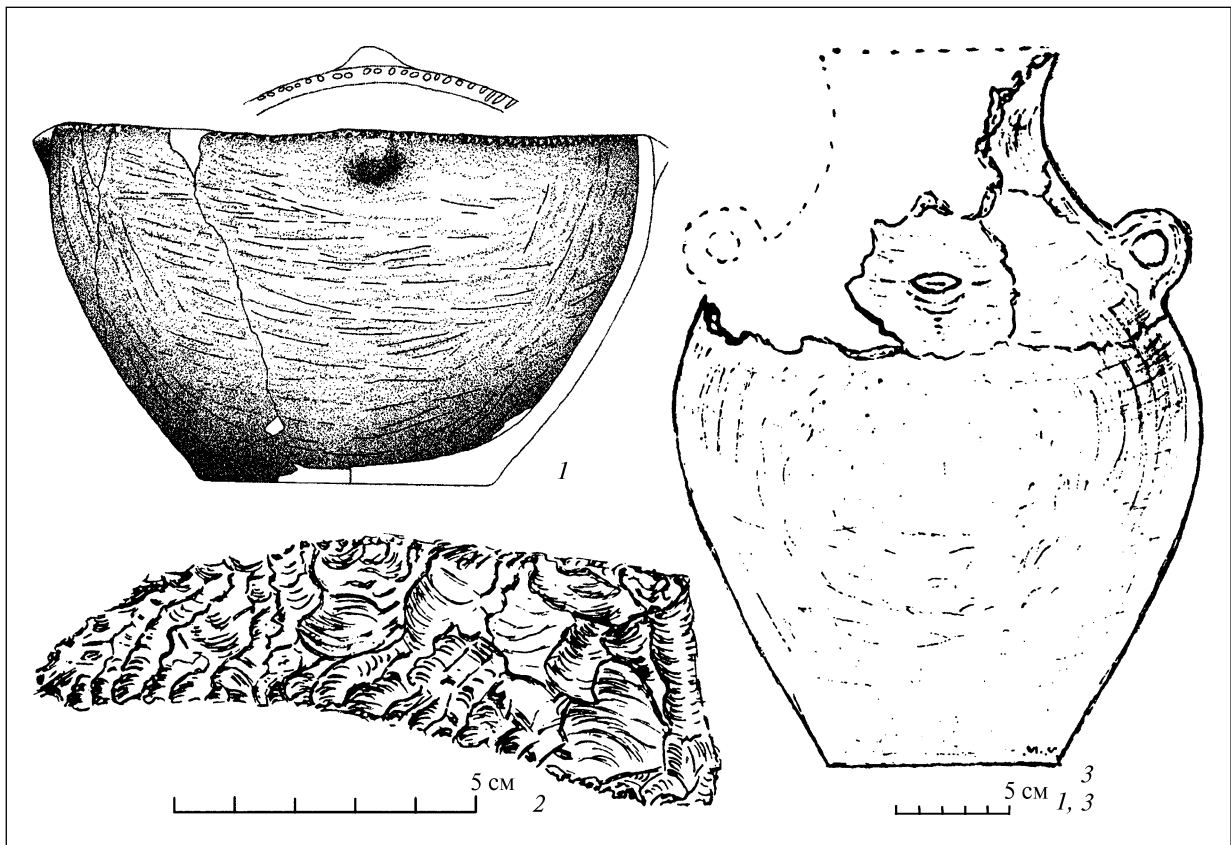

Рис. 1. Стжижовська культура: 1 — Могиляни (поховання?); 2, 3 — Гнідава, поховання 1 (за: Матвієйко 1967)

не виявлено, але кераміка, зіставна з її класичною фазою, трапляється в різних пунктах (див., приміром: Ткач 2007). Це вказує, поперше, що тісні взаємозв'язки спільнот Малопольщі (МК) і Західної Волині (ГЗК), які вкрили певним спільним стилістичним фльором обидві культури, продовжувалися й надалі, по-друге, схоже, межі між ними не були сталими. Якщо пам'ятки ранньої фази ГЗК чи, за термінологією Я. Махніка, східного варіанту МК, відомі й на польській стороні Західного Бугу (Свешніков 1974, с. 80; Kadrow, Machnik 1997, s. 142—143), що підтверджено й новітніми надходженнями (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 239—240), то за класичної фази, можливо, кордони між культурами змістилися дещо східніше — на правий берег Західного Бугу. Але ця тема вимагає спеціальної уваги.

Головне, пам'ятки різних фаз ГЗК/МК є на Західній Волині. Хоча Є. Лібера не стверджує того, виділивши тут крем'яні вироби класичної та пізньої фаз МК/ГЗК, дослідник фактично подовжив її вік на «східній периферії» та показав синхронність з МК Малопольщі, а заодно — й СК, що й намагався довести

І.К. Свешніков. Але якщо, за І.К. Свешніковим, співіснування двох культур припадало на кінець однієї та початок іншої, то за Є. Ліберою виходить, що СК була синхронна класичній фазі МК/ГЗК, а насправді — й пізній. На користь того є певні аргументи. Приміром, у похованні Ясне Гошанського р-ну Рівненської обл. стжижовського, за Є. Ліберою, зразка спис трапився разом з циліндричним кубком ГЗК (Самолук 2009, рис. 13); у похованні 1 у Гнідаві (поховання 2 за: Свешніков 1993, с. 25) поряд з амфорою СК лежав серп пізньої фази МК (рис. 1, 2, 3)³; поховання СК у Підгайцях буцімто супроводжувалося посудом, прикрасами та серпом (Охріменко 2011, с. 102, рис. 2). Якщо комплекс дійсно цілісний, то серп тяжіє до відміни АВІІ, за Є. Ліберою, себто до класичної фази МК/ГЗК.

Складається враження, що таку само ситуацію співіснування двох культур маємо і по другий бік Західного Бугу — в районі Грубешова,

³ Г.В. Охріменко правильно описав амфору звідси, але послався не на той рисунок (Охріменко 2005, с. 395). Вказана ним амфора (рис. 4, 2) походить з території могильника (вивалилася з обриву), натомість подана на рис. 7 — із поховання 1.

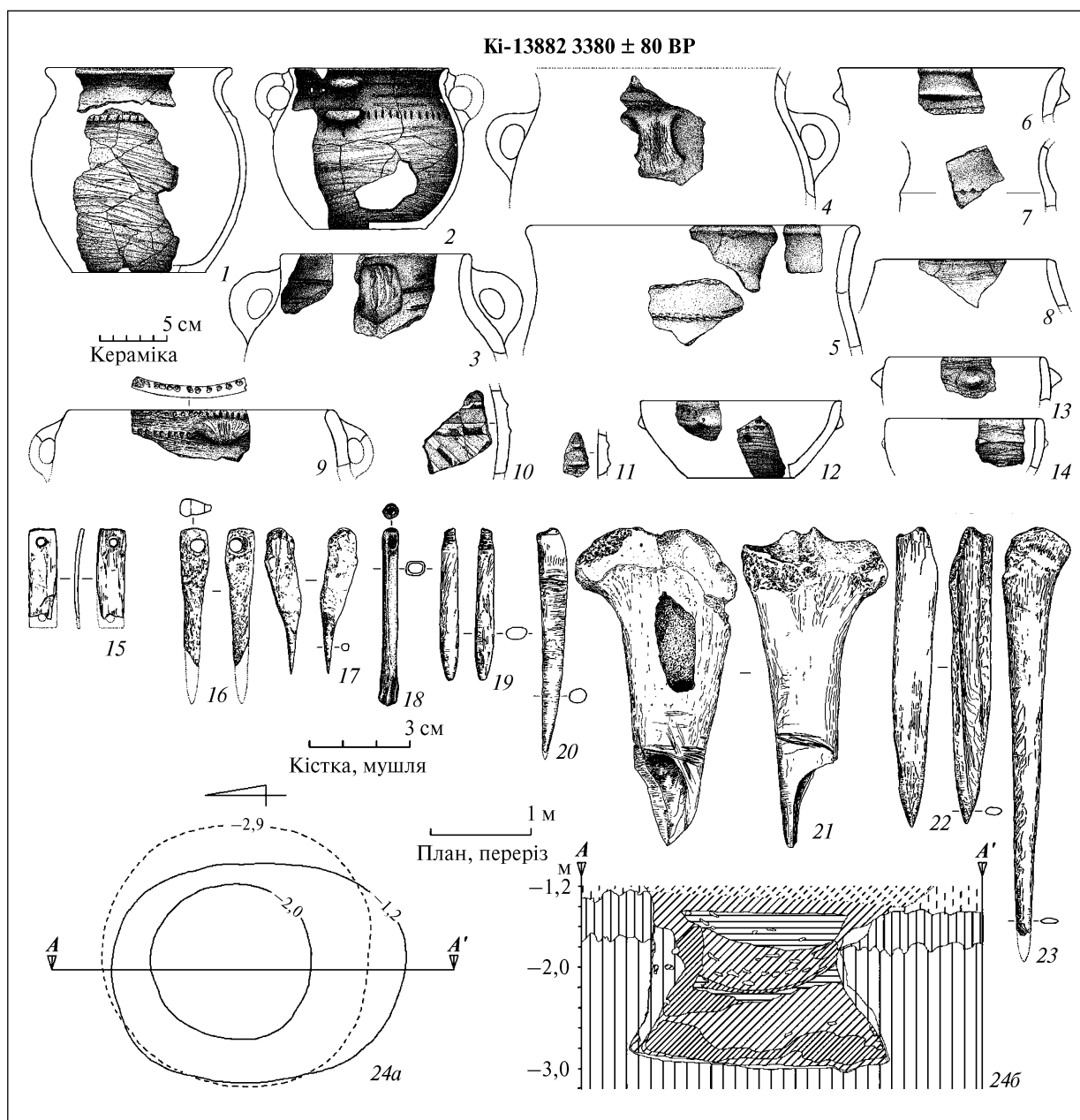

Рис. 2. Дубно-Волиця 2, об'єкт 13: 1–14 — кераміка; 15 — мушля; інше — кістка (за: Самолюк 2007)

де, як указувалося, концентруються пам'ятки СК. У самому Стжижові матеріали МК представлені різними фазами — чітко ранньою та класичною (див.: Kadrow, Machnik 1997, рис. 7; 17), але не виключено й пізньою. Перегляд же у вказаному регіоні культурної належності деяких поховань задля відсіювання могил МК з погляду «чистоти» висунених критеріїв небездоганний. Скорчені поховання в Неледові, що перечать буцімто обряду СК, віднесені до неї через наявність відповідної кераміки, а з інших пунктів і без кераміки — до МК. Та які б міркування для розрізнення поховань двох культур не висувалися — поза скорчена/випростана,

відсутність/наявність кераміки (див.: Bargiel, Libera 2004), єдиним надійним критерієм була і лишається кераміка, до якої тепер додалися певні зразки великих біфасів. І, головне, якщо скорчені поховання з невиразним супроводом навіть ідентифіковані правильно як МК, це ще не доводить, що вони раніші за могили СК. Адже якраз пізні поховання МК дуже бідні на супровід.

Співіснування двох культур, мабуть, і спричинило пересікання між ними рис поховального обряду. З цього погляду привертає увагу той факт, що на Сокальському кряжі — сусідній з СК території — виявлено чотири похован-

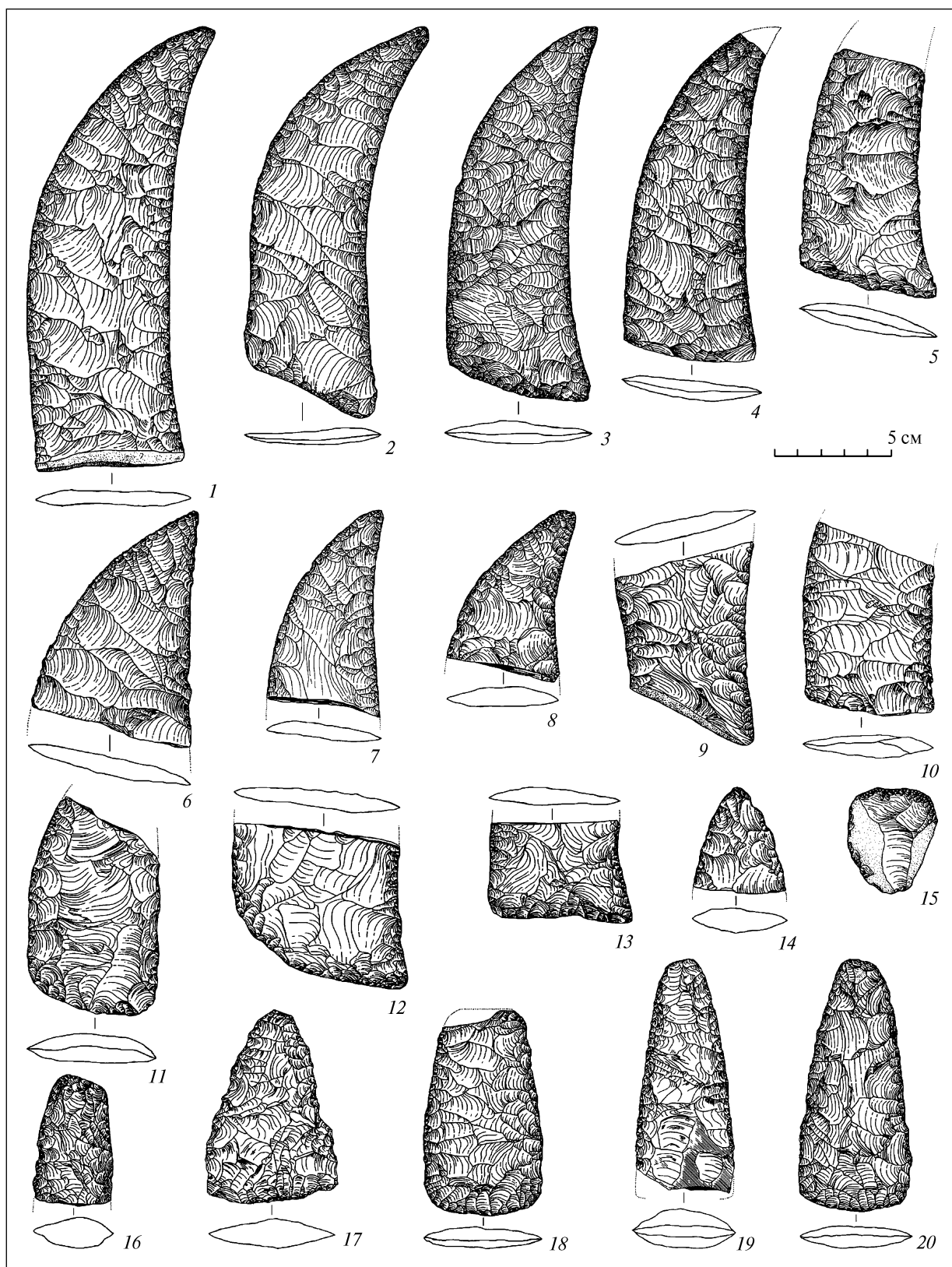

Рис. 3. Дубно-Волиця 2, об'єкт 13: крем'яні вироби (за: Самолюк 2007)

ня у випростаному стані. Як зазначають дослідники, вони демонструють відхилення від звичаю МК, що, можливо, пов'язано з впливами

СК (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 254). На Західній Волині, можливо, до таких належить випростане поховання в Заборолі, яке супро-

воджувалося амforoю та кістяною намистиною (Głosik 1957). Амфора звідти доволі оригінальна, та все ж асоціюється з посудом ГЗК/МК. Але, схоже, було й навпаки, на що вказують скорчені поховання СК на Західній Волині. Це ускладнює визначення культурної належності декотрих поховань. Без надійних реперів, у першу чергу кераміки та деяких зразків біфасів, справа та ненадійна в умовах територіального пересікання двох культур і відносно несталості рис обряду СК, зокрема пози. На роль культурного та хронологічного індикатора нині не можуть претендувати і верболисті заушниця групи 3. Визнаючи появу таких за ранньої фази ГЗК/МК, їхнє побутування не можна обмежити тим часом і тією культурою, оскільки вони достеменно відомі і в похованнях СК. Відтак, маємо визнати або ще значнішу синхронність обох культур (починаючи від ранньої фази ГЗК/МК), або ж тривале побутування тих прикрас, які запозичили пізніше й стжижовці. Та в будь-якому разі відносити поховання 14 і 15 Торчинського цвинтаря з такими заушницями до ранньої фази МК/ГЗК, як то робить Є. Лібера, поки немає твердих підстав, особливо зважаючи на змішаний характер могильника.

Отже, на Західній Волині є чимало маркерів, що вказують на протяжність тут ГЗК/МК у часі, що не завадило появи/формуванню ще однієї культури — СК. Як носії двох культур ділили волинський простір, не зрозуміло. Для з'ясування того не обійтися без застосування досконаліших методів розкопок, датування та хронологічної систематики пам'яток. Карти пам'яток поширення ГЗК/МК та СК значною мірою співпадають, що прямо демонструє чимало пунктів, де є матеріали обох культур. Можливо, тому сприяла «культурна ротація» поселень, що начебто засвідчують деякі пам'ятки, зокрема Зозів II (уроч. Кут). На відміну від згаданого поселення Зозів I (уроч. Придатки, на протилежному березі Усті), тут представлені яскраво й матеріали СК. Пам'ятка полікультурна (на ній трапився матеріал від неоліту до давньоруського часу) і неопублікована (чи збере хтось ті матеріали, розпорошені по кількох установах?). Але цілком очевидне помилкове визначення культурної належності деяких об'єктів підриває довіру до твердження І.К. Свешнікова про наявність тут матеріалів обох періодів ГЗК. Приміром, з віднесених до здовбицького етапу житло 5 і яма 13 належать до СК, а матеріал із жител 1 і 6, а також ями 25 недостатній для культурної їх ідентифікації; яма 21 демонструє матеріал ранньої пори

ГЗК (див.: Свешніков 1974, рис. 36; 37). Відтак, складається враження, що носії ГЗК мешкали тут недовго (яма 21 і житло 8), і пізніше цей мис облюбували стжижовці.

Те само можна припускати й стосовно епонімної пам'ятки Городок (уроч. Кургани). Якщо відсіяти зараховані І.К. Свешніковим до ГЗК уламки кераміки культур, що не стосуються нашої теми (Свешніков 1964, рис. 44, 23, 24, 29—33; 1974, рис. 26, 10), то там чітко постають матеріали двох — ГЗК та СК. Першу репрезентують відомі амфори раннього зразка (Свешніков 1974, рис. 24, 13, 14, 17) та уламки іншого посуду (Свешніков 1962, табл. I, 4, 6; 1964, рис. 45, 14), крем'яні списи (Свешніков 1964, рис. 44, 18, 20) і, можливо, грубі крем'яні сокири-тесла чотирикутного поперечного перерізу (Свешніков 1974, рис. 26, 7, 8), другу — кераміка (Свешніков 1964, рис. 45, 5, 16, 17; 1974, рис. 26, 2). З погляду на незначну кількість матеріалу СК, можливо, поселення цієї культури розташовувалося осторонь розкопаної ділянки, але в будь-якому разі було пізнішим за ГЗК.

Щоправда, сказаному перечить Дубно-Волиця 2 (Самолук 2007). Однак, як зауважив автор розкопок, йдеться не про традиційне поселення, а осередок з виготовлення крем'яних знарядь. В.О. Самолук схильний розглядати комплекси в Дубно-Волиці 2 як гомогенні з погляду часу, де працювали вихідці з трьох культурних угруповань — СК, ГЗК та МК (там само, с. 71). Але з тих «вихідців» слід виключити майстрів МК, оскільки від класичної фази малопольське населення забезпечувало потреби в крем'яних виробах за рахунок власної сировини (див.: Libera 2001, s. 92—93), та й кераміки МК там немає. Привертає увагу також пасивна участь у кременярстві носіїв ГЗК. Вироби, які можна ідентифікувати з ГЗК, виявлені в двох об'єктах. У об'єкті 4 це уламок списа (Самолук 2007, рис. 5, 14), схоже найпізнішого зразка, що корелюється тут з пізнім черпаком та доволі оригінальними за формою амфорами, що не вписуються в ранні типи посуду ГЗК (там само, рис. 5, 5, 9, 17); у об'єкті 2 — можливо, «кривий ніж». Це різко контрастує з кількістю крем'яних виробів СК. Відтак, можна стверджувати, що в майстернях Дубно-Волиці 2 працювали, в першу чергу, майстри СК. Наявність матеріалів ГЗК, зокрема кераміки, може відображати відвідини тих майстрів представниками ГЗК чи інші стосунки між двома угрупованнями. До речі, там є і третій компонент — кераміка бабинської культури (там само, рис. 8, 10, 11; 10, 7, 8).

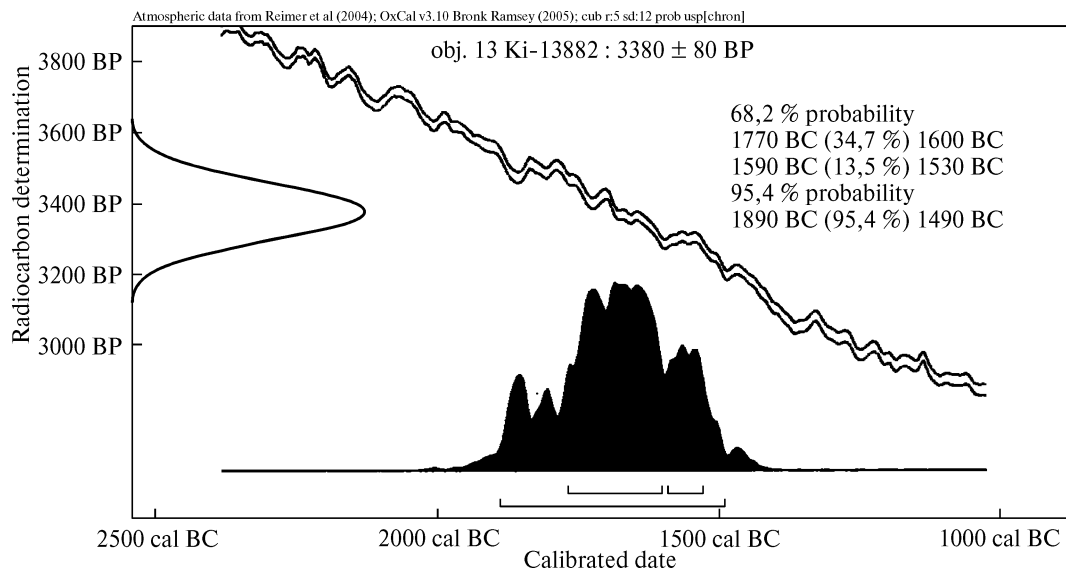

Рис. 4. Дубно-Волиця 2, об'єкт 13. ^{14}C дата

Що стосується поселення Здовбиця, яке І.К. Свешніков представив як еталонне для здовбицького етапу, то воно опубліковане вкрай незадовільно (Свешніков 1961). З погляду на кераміку та крем'яні вироби поселення функціонувало довго (або ця місцина заселялася неодноразово представниками ГЗК). Крайні його межі маркують такі хроноіндикатори як уламок циліндричного кубка, оздоблений горизонтальними пасмами потріпаних шнурових ліній (там само, рис. 20, 15), зіставний з протомежановицькою фазою, та черпак і амфора із землянки 1, а також уламки кераміки з валиковою орнаментациєю та серпів, які можна співвіднести з класичною/пізньою фазами ГЗК/МК. Але вага стжижовського компоненту незрозуміла. Якщо він обмежувався відомою амфорою із землянки 1 і кількома уламками посуду з культурного шару, то можна висувати різні версії пояснення того.

Абсолютна хронологія СК. Отже, якщо погодитися з хронотипологічними побудовами Є. Лібери, то слід визнати значно протяжнішу синхронність СК й ГЗК/МК ніж то думав І.К. Свешніков. З орієнтацією на дати класичної та пізньої фаз МК на території Малопольщі час співіснування двох культур може припадати приблизно на першу половину II тис. до н. е., 2000—1600 cal BC.

Але для території Західної Волині маємо лише дві ^{14}C дати, отримані за кістками тварин для двох об'єктів поселення Дубно-Волиця 2 з матеріалами СК та ГЗК: об'єкт 13 — Ki-13882 3380 ± 80 BP, або в каліброваному вигляді з вірогідністю 68,2 % 1770—1530 BC (рис. 2—4);

об'єкт 16 — Ki-13881 3290 ± 70 BP, або 1670—1490 BC (рис. 5—7). Що слід зауважити?

Перше, дати об'єктів хоч і пересікаються (рис. 8), все ж різняться. Можливо, то не випадково, оскільки розбіжності між ними помітні і за речовим наповненням. Друге. Їхній діапазон доволі широкий, а дата об'єкта 16 виходить за припустиму верхню межу. Іншими словами, дати вимагають корекції, яку здійснити важко і через їхню винятковість, і через відсутність відносної хронології пам'яток СК, яка б дозволила зіставити дубно-волицькі об'єкти з ранішими/пізнішими. Відтак, єдиним верхнім обмежувачем може бути наявність у об'єктах 13 і 16 кераміки бабинської культури, яку доводять до 1700 BC (Мимоход 2011, с. 44). Однак не будемо поспішати з висновками до появи значнішого пакету дат і звернемо увагу на інші факти, що дозволяють синхронізувати «пізні» фази ГЗК/МК, СК та бабинську культуру.

Курган Жорнів (Свешніков 1993, с. 26—29). Попри відсутність ^{14}C дат для його поховань, деякі орієнтири для його хронології є. Нагадаю, що в кургані були поховані дві особи — чоловік і жінка, а поруч могили жінки — ще й собака.

Поховання 1 — жінку віком понад 60 років причепурили прикрасами, з-поміж яких і дві пари бронзових різновеликих заушниць з дроту. Більші, діаметром $8,7 \times 7,3$ і $7,0$ см, мали застібки: одна — у вигляді розклепаного й скрученого в трубочку кінчика, інша — завернутий у довгу петлю кінець. Подібні до останньої заушниць зі зворотною петлею, але дещо менші, трапилися в похованнях МК в кургані I Łubcze 38: по одній

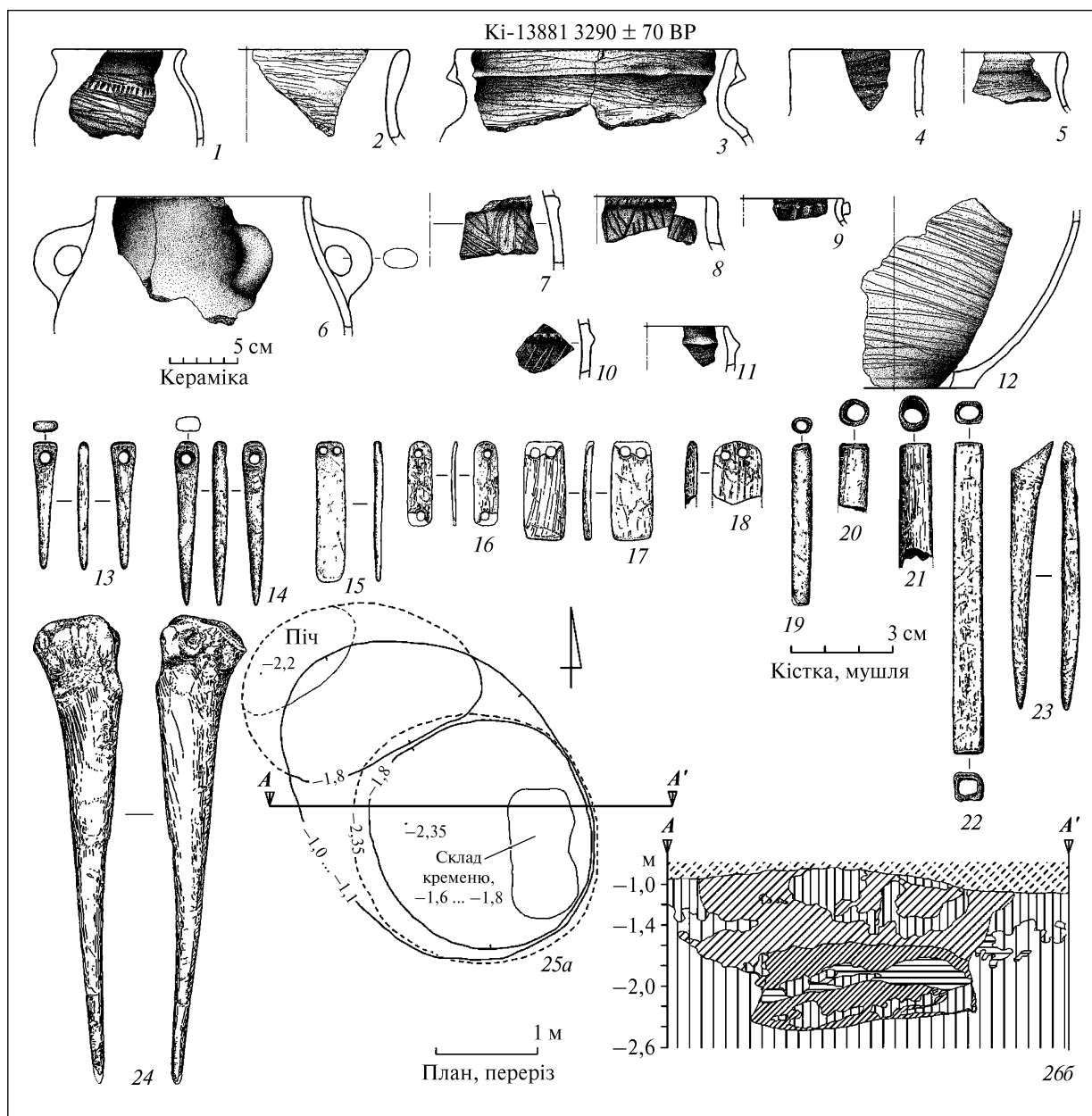

Рис. 5. Дубно-Волиця 2, об'єкт 16: 1–12 — кераміка; 13–18 — мушля; інше — кістка (за: Самолюк 2007)

у похованнях 2 і 4, ще одна в похованні 4 мала завернутий двічі кінець (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 109–111, рис. 82, 4–6). Поховання 4 датоване за ^{14}C : Ki-6892 3725 $\pm$ 50 BP, 2200–2030 BC (68,2 %), себто воно вкладається в ранню фазу межановицької культури — початок класичної. Останнє, на думку дослідників, вірогідніше через наявність у супроводі фаянсового намиста (Op. cit., s. 229–230).

Що важливо, дата поховання 1/4 в Łubcze 38 вносить корективи щодо часу появи фаянсового намиста на території Малополющі, яке досі вважали прикметою поховань пізньої фази МК, а також СК. У ци-

тованій праці припускається, що на схід від Малопольської височини воно з'явилося раніше — на початку класичної фази. Але от що привертає увагу. Таку само дату дало поховання 20 СК в Раціборовіце-Колонії, що теж викликала недовіру через наявність там «пізнього хроноіндикатора» — фаянсової намистини (Taras 2007, s. 181–182). Але такий збіг, можливо, не випадковий, якщо врахувати, що на півдні України фаянсове та скляне намисто відоме, починаючи від ямної культури (Островерхов 2004). З погляду на різні факти, що прямо чи побічно засвідчують далекоюжні взаємозв'язки населення різних культур, по-

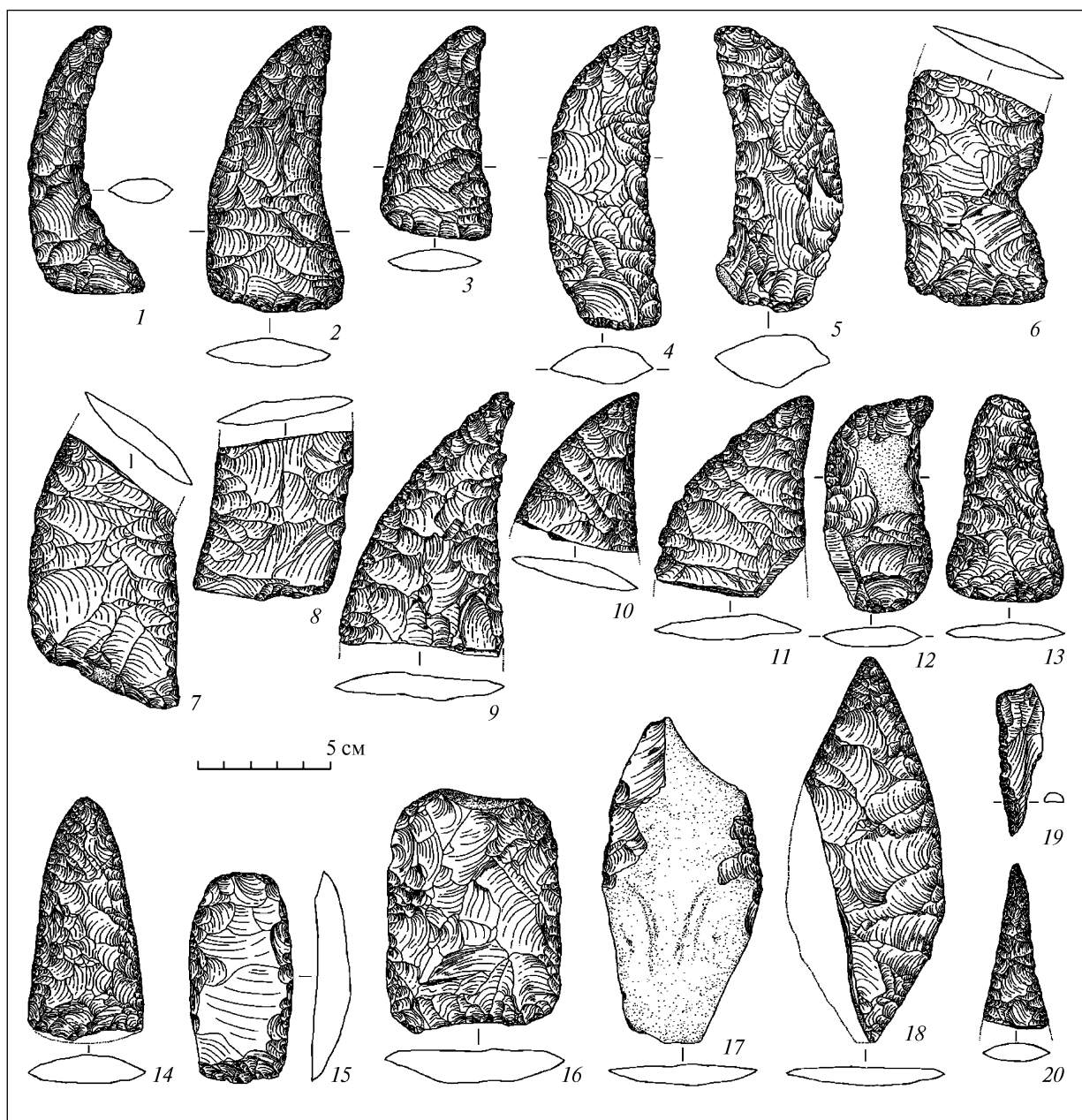

Рис. 6. Дубно-Волиця 2, об'єкт 16: крем'яні вироби (за: Самолюк 2007)

ява намистин на території Малополющі могла статися ще раніше.

Поховання 2 в Жорнові, дорослого чоловіка, супроводжувалося амforoю, бронзовим браслетом із застібною-гачком і кістяною так зв. пряжкою-медальйоном з двома різновеликими отворами. Це — типовий виріб бабинської культури (колишня назва — культура багатовалякової кераміки) овальної форми з ледь наміченим бортиком навколо центрального отвору (рис. 9, 1). Р.О. Литвиненко — знаний дослідник указаної культури — відносить подібні до типу 3 і вважає їх прикметними пізньому її пе-

ріоду. Старожитності кола Бабине датують загальною приблизно 2300/2200—1800/1700 BC (Литвиненко 2009, с. 20; Мимоход 2011, с. 44), дати трьох поховань з пряжками-медальйонами типу 3, отримані в різних лабораторіях, вказують на час XIX—XVIII/XVII ст. BC (Ніколова, Разумов 2012, с. 106).

Ще одну пряжку подібного типу опублікував Г.В. Охріменко з різними адресами (Охріменко, Кричевський 2011, рис. 5, 2; Охріменко, Скляренко, Локайчук 2012, рис. 6, 1). Насправді пряжка знайдена в с. Чудниця Гошанського р-ну в торфовищі (рис. 9, 2).

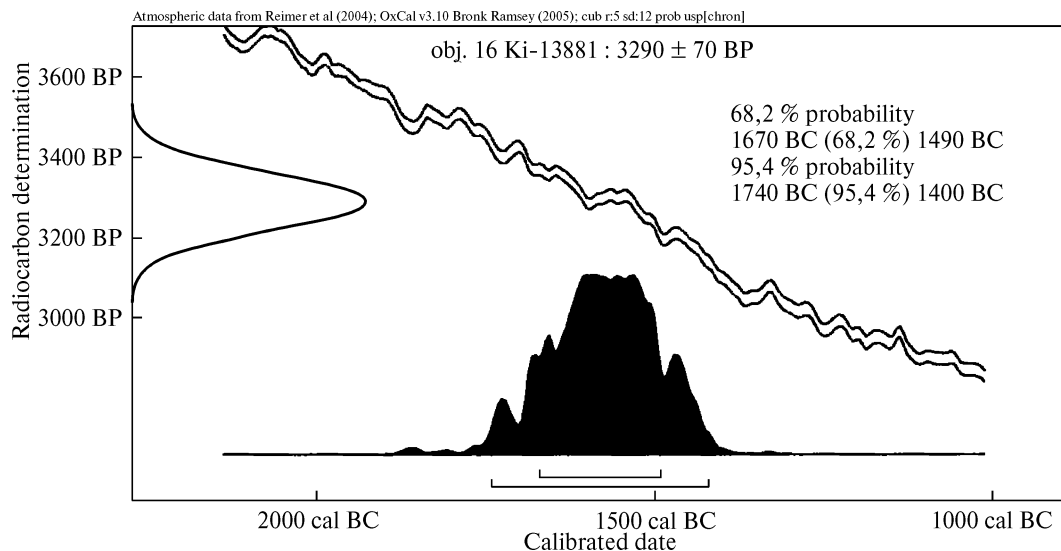

Рис. 7. Дубно-Волиця 2, об'єкт 16. ^{14}C дата

Зауважу, що до цього типу тяжіє кістяна вигнута пряжка прямокутної форми з великим центральним і двома маленькими під ним отворами з поховання 1 СК в Радіборовіцах-Колонії I (Ślusarski, Ślusarska-Polańska 1989, гус. 4, 17). Прямих аналогій (рис. 9, 3) їй у бабинській культурі немає, але пряжка, безперечно, належить до кола подібних виробів. Можливо, заготовкою пряжки-медальйона є кістяний диск з поховання на Гнідавській Гірці (Златогорський, Бардецький 2012, рис. 5, 29), хоча він дещо замалий як для таких виробів.

Не виключено, що на Західній Волині є пряжки-медальйони й ранішого зразка — круглі та теж з двома різновеликими отворами (тип 2о, за Р.О. Литвиненком). До таких, можливо, належить знахідка з багатощарового поселення в Хрінниках, ілюстрація якої випала з публікації (Ткач 2006; вона чи інша? фігурує: Охріменко, Кричевський 2001, рис. 5, 1; Охріменко, Скляренко, Локайчук 2012, рис. 6, 2). Її зовнішній край оформлений зубчиками, що зрідка трапляється й на основній території бабинської культури.

Далі на захід привертає увагу фрагментований округлий кістяний виріб із вцілілим центральним отвором, виявлений у похованні МК 1/8 Вершиця 31 (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 164, гус. 129, 2). У мене склалися враження, що на тлі численних і дуже різноманітних кістяних підвісок МК вказаний зразок (рис. 9, 4) непомітний їй та, можливо, є наслідком знайомства з виробами «бабинців». Поховання датоване: Ki-8954 3595 ± 60 BP, 2100—2090, 2040—1800 BC (op. cit., s. 230), себ-

то класичною фазою МК. Можливо, реплікою подібних виробів є й фрагментований кістяний диск з вцілілим центральним отвором з ями 47 у Стжижові (рис. 9, 5). Дослідниця поселення орієнтовно віднесла його до культури кулястих амфор (Podkowińska 1960, tabl. VII, 15; s. 65), натомість Є. Глосік — остаточно. Слід зазначити, що попри наявність на поселенні слідів культури кулястих амфор у ямі 47 їх якраз і не було, а диск знайдений разом з керамікою та кістяною шпилькою СК (Głosik 1961, s. 120—121; tabl. II, 4, 7, 16).

Відтак, зважаючи на різні дані, СК нині можна синхронізувати, з одного боку, з класичною (а, може, й кінцем ранньої) та пізньою фазами МК/ГЗК, з іншого — другою та третьою фазами бабинської культури, що в абсолютних показниках вказує щонайменше на рубіж III/II тис. — XVII/XVI ст. BC, зокрема враховуючи й дати з Дубно-Волиці. ГЗК, котра виникла раніше та, на мій погляд, одночасно з МК (див.: Бунятян 2008; Бунятян, Позіховський 2011), надалі розвивалася паралельно з СК, і обидві культури, схоже, завершилися приблизно одночасно з формуванням/появою тшинецької.

Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи. Ще раз наголошу, з погляду на нинішню систематику джерел і датування деяких виробів, ми змушені визнати тривалу синхронність ГЗК та СК, а заодно і їхнє співіснування на Західній Волині. Але насправді ситуація тут постає складнішою через фіксацію ще одного явища, пов'язаного з південними та східними просторами України, а саме бабинською культурою.

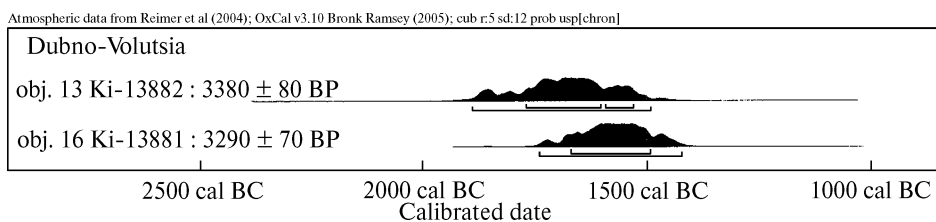
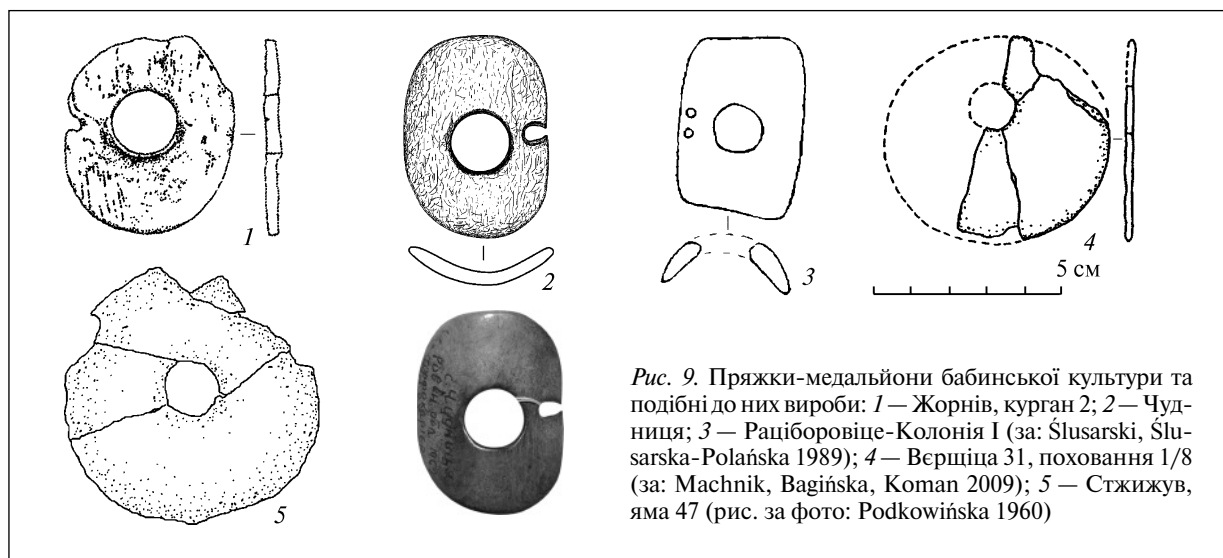

Рис. 8. Дубно-Волиця 2: зіставлення ^{14}C дат об'єктів 13 і 16

На зв'язки населення Малополющі та Західної Волині зі степовим світом і певні впливи, спричинені тим, неодноразово звертали увагу (зокрема: Taras 2007, там і літ-ра). Не всі факти можна трактувати однозначно, хоча можна поповнювати. С.Н. Братченко давно відзначав, що прикметна кераміці ГЗК/МК орнаментация у вигляді рядів коротких шнурових петельок чи довгих, що, мов промені, вкривають весь тулуб посудини, трапляється також на посуді пізньої катакомбної культури, хоча пояснити те важко (Братченко 2007). Нині це вже не так дивно, зважаючи на знахідку горщика пізньоямного/ранньокатакомбного вигляду на Сяні (Косько, Ключко, Ольшевський 2012).

Додамо, що 2009 р. з'явилися публікації, що змушують згадати про власне ямну культуру. Йдеться про поховання біля с. Привільне неподалік Дубни, визначене як ГЗК, у супроводі кубка з пиптем на плічку та різко скошеними стінками до маленького приплюсненого денця (Самолук 2009, рис. 10, 1). У його формі бринить якесь відлуння витворів ямної культури, хоча зовні та посудина інакша. Подібний кубок, але з ручкою, супроводжував поховання

пізньої фази краківсько-сандомирської групи КШК на території Любліна. Як вказує автор, кубок має східні риси (Rejñiewicz 2009). Можна думати, що обидва поховання були здійснені в час, коли ще десь коротало свій вік ямне населення або, принаймні, таке, що зберегло образ тієї культури. Додам, що якби амфорку, знайдену в недокопаному об'єкті буцімто СК у Луцьку (Златогорський, Баран, Стадник 2012), виявили в похованні ямної культури, те не здивувало б фахівців.

Нагадаю і про поховання 2 у Хрінниках ранньої фази ГЗК/МК. Воно було здійснене в катакомбі та не в звичній позі — на спині з підігнутими в колінах ногами, що розпалися ромбом (чи були вкладені так?). Дослідники схильні пов'язувати того чоловіка зі степовим світом (Козак, Козак 2010), і в тому є рація. Подібна поза зрідка трапляється й на західніших просторах, і її теж пояснюють впливом культур степової смуги та іноді, зважаючи на інші риси, інтерпретують як поховання військових ватажків (див.: Włodarczak 2006, s. 60; там і літ-ра). Таким рисам, доповненим спостереженнями антрополога, відповідає й поховання в Хрінниках: окрім

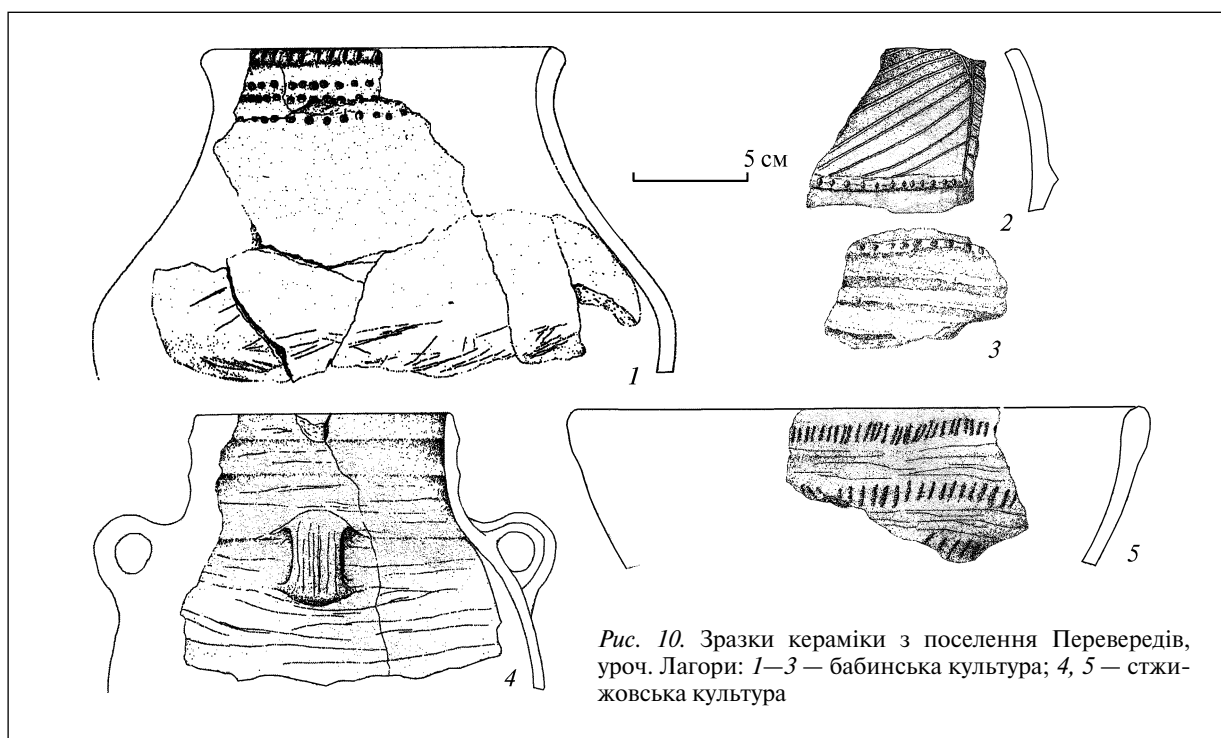

Рис. 10. Зразки кераміки з поселення Перевередів, уроч. Лагори: 1–3 — бабинська культура; 4, 5 — стжижовська культура

катакомби та пози, крем'яні спис і 10 стріл, а також прикраси — кілька мідних каблучок.

Але не будемо занурюватись у цю спеціальну тему, а звернемо увагу на інше. Якщо досі йшлося про якісь елементи збіжностей, впливи, запозичення чи факти появи чужинських речей чи їхніх носіїв у якомусь культурному середовищі, то в разі зі слідами бабинської культури на Західній Волині маємо справу з іншим і незвичним явищем. Йдеться не про окремішні вироби цієї культури, як, приміром, пряжки-медальйони, а, головню, про кераміку — себто речі, що не відносяться до категорії престижних чи активно задіяних у обміні.

Кераміка бабинської культури була зафіксована, зокрема вздовж Ікви, розвідками та розкопками С.С. Березанської та І.К. Свешнікова ще від кінця 1950-х рр., але ту обставину довго ігнорували через слабе вивчення тієї культури та пам'яток Західної Волині. Але з часом дослідники змушені були зважати на те, що, зрештою, вилилося у виділення пам'яток бабинської культури на Поділлі та Західній Волині. На карту Західної Волині їх вперше нанесла С.С. Березанська без будь-яких коментарів, а саме, поселення Перевередів і Зозів, а також курган Жорнів (Березанская и др. 1986, рис. 1, 40–42). Що стосується поселення Зозів II (уроч. Кут), то тому сприяв С.Н. Братченко, який звернув увагу на горщик (див.: Свешніков 1974, рис. 37, 6; Брат-

ченко 1977, рис. 4, 12), знайдений у заповненні ями давньоруського часу. Уламок подібного відомий також зі зборів коло Дубни (Ткач 2007, рис. 45, 6). Однак ідентифікація цих уламків з бабинською культурою неоднозначна, оскільки ближчі аналогії маємо в найпізніших пам'ятках катакомбної культури (див.: Санжаров 2001, рис. 39, 1), цілком можливо синхронних раннім бабинським. Але справа не в тому. Немає підстав зараховувати це поселення, як і курган Жорнів, до бабинської культури. Тож І.К. Свешніков відніс до неї лише поселення Перевередів (Свешніков 1990), що теж проблематично.

Нині «чистих» пам'яток бабинської культури на Західній Волині немає. І масштабність її проявів полягає, в першу чергу, в численності пунктів, де зафіксована прикметна їй кераміка — їх десь зо три десятки, і чи не щороку з'являються нові. Вона трапляється в контексті змішаних пам'яток, хоча деякі відносно «закриті» комплекси, зокрема згадані об'єкти 13 і 16 в Дубно-Волиці 2 (рис. 2, 10, 11; рис. 5, 7, 8, 10) та ситуація в Перевередові вказують, що бабинська кераміка «корелюється» з СК та пізніми фазами ГЗК/МК.

Що стосується поселення Перевередів (уроч. Лагори), то віднесення його С.С. Березанською, а потім І.К. Свешніковим до бабинської культури передчасне. Поселення неопубліковане, і в надто лаконічній характеристиці

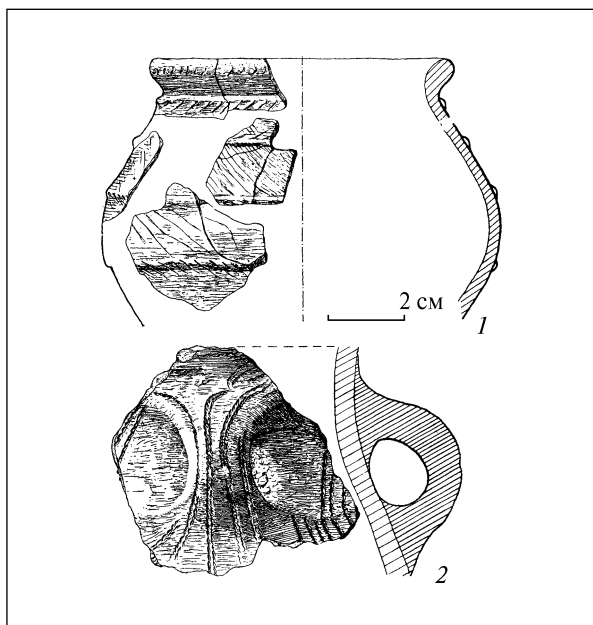

Рис. 11. Стадники, супровід поховання(?): 1 — горщик бабинської культури; 2 — амфора стжижовської культури (за: Głosik 1962)

представлене однобоко. Насправді — це багатшарова пам'ятка, де трапилися матеріали СК, бабинської, тшинецької, милоградської та пізніших культур (що цілком помітно на ілюстрації: Свешников 1990, рис. 20). За наявності в заповненні землянок незначних домішок кераміки інших культур не зрозуміло, як багато там було та в якому співвідношенні посуду СК та бабинської культури — в Рівненському музеї зберігається зовсім мало знахідок звідти (рис. 10). Одне зрозуміло: на поселенні функціонувала кременярська майстерня з виготовлення типових для СК виробів — головню сокир-тесел, хоча є й серпи та 5-бічні вістря списів (різновиду АВ, за Є. Ліберою), від якої лишилася величезна кількість знарядь, заготовок і відходів, розтягнених оранкою (склад тих знахідок див.: Конопля 1982, табл.). Це, як і буцімто переважання кераміки СК (Свешников 1990, с. 74), вказує, в першу чергу, на належність поселення вказаній культурі. Відтак, бабинці чи то вплилися в стжижовську общину (були адаптовані), чи то «гостювали» там.

Та як би там було, поширення на Західній Волині кераміки бабинської культури (а вона відома і північніше — в Білорусі, приміром: Кривальцевич 2011), безперечно, вказує на присутність того населення. Р.О. Литвиненко вважає, що йдеться про інфільтрацію бабинської людності зі східнішої лісостепової смуги

України чи південної (Литвиненко 2009, с. 11—12), і з тим важко не погодитися. Можливо, пояснення тому слід шукати в специфіці господарства та відповідному способі життя носіїв бабинської культури, в середовищі якої відмічена значна активізація скотарства на тлі попередніх, що в умовах екстенсивного його характеру вимагало освоєння значних територій для випасу худоби, разом з якою пересувалися й люди (див.: Бунятян 2001; Bunyatyan 2003).

Дивує власне не так співіснування носіїв різних культур на одному просторі, оскільки можна навести й інші приклади того. Приміром, для Середньої Наддніпрянщини можна говорити про співіснування в якийсь час ямної культури, середньодніпровської та кулястих амфор. Те, мабуть, дозволяв і рухливий спосіб життя, і ресурсні можливості території. Однак у цьому випадку кожна культура чітко ідентифікується, в першу чергу, за похованнями. Що стосується бабинської культури, то її поховань досі не виявлено на Західній Волині. Можна навести лише не зовсім зрозумілу могилу з кам'яною обставою, розкопану 1930 р. біля с. Стадники Рівненської обл., в якій були знайдені потрошені горщик бабинської культури, амфора СК (рис. 11), а також поламана на три шматки крем'яна шліфувана сокира-тесло культури кулястих амфор, біконічне прясельце та шматки глиняних вальків. Через сокиру-тесло могила була віднесена до культури кулястих амфор (Głosik 1962, s. 166, tabl. XXVI, 6—8), що проблематично (див.: Szmyt 1999, Catalogue 10, 116). Можна висувати різні версії пояснення такого поєднання речей і гадати, випадково те сталося чи ні (схоже, гробниця була поруйнована до розкопок, на що вказує потрошений супровід), але якщо в могилі таки були горщик бабинської культури та амфора СК, то те може бути ще одним доказом певної синхронності обох явищ, але не культурної належності самого поховання.

Відтак, можливо, в цьому випадку може йтися про якісь інші правила співжиття різних спільнот, коли, приміром, бабинське населення, перебуваючи на Західній Волині сезонно, ховало своїх небіжчиків на «родових» кладовищах, або ж частково «осідало» там і асимілювалося «волинянами». Загалом для Західної Волині доби ранньої бронзи, навіть враховуючи поруйновані чи погано документовані, маємо дуже мало поховань як на три культури та їхню протяжність у часі, а також зважаючи на кількість побутових пам'яток.

- Баяк В.Г. Дослідження багатошарового селища біля с. Шепель // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 28.
- Березанская С.С., Отроченко В.В., Чердиченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.
- Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в днепровском Надпорожье. — К., 1977. — С. 21—42.
- Братченко С.Н. Катакомбне «бароко» з овами та петлями в системі орнаментативності // МДАСУ. — 2007. — 7. — С. 103—109.
- Бунятян К.П. Напрямки господарчої діяльності населення причорноморських степів доби бронзи // Древности Северского Донца. — Луганськ, 2001. — 5. — С. 76—84.
- Бунятян К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 10—20.
- Бунятян К.П., Позіховський О.Л. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 82—101.
- Златогорський О.Є., Баран В.В., Стадник А.Ю. Дослідження на західних околицях Луцька // АДУ 2011. — Луцьк, 2012. — С. 185—186.
- Златогорський О.Є., Бардецький А.Б. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 р. // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. — 2010. — XXXI. — S. 145—148.
- Каспарова К.В., Щукін М.Б. Могильник Могиляны-Хмельник в Ровенской области // Тр. ГЭ. — 1979. — XX. — С. 147—148.
- Козак О.Д., Козак Д.Н. Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівненщині (археологія і антропологія) // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 50—63.
- Конопля В.М. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді—ранньої бронзи // Археологія. — 1982. — 37. — С. 17—31.
- Косько О., Ключко В.І., Ольшевський А. Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 67—75.
- Кривальцевич Н. Территория Беларуси в системе коммуникационных путей: III — начало II тысячелетия до н. э. // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV—I tys. przed Chr. — Poznań, 2011. — С. 421—440 (Archaeologia Bimaris. — 4).
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009.
- Матвісйко М.В. Звіт з любительських археологічно-розвідних досліджень різночасових культурних залишків Гнідавської «Церковної гірки» (на межі Луцька) // НА ІА НАНУ. — 1967/76.
- Мимоход Р.А. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований // КСИА. — 2011. — 225. — С. 28—53.
- Ніколова А.В., Разумов С.М. Поховання культури Бабине Сугоклеїської Могили // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 96—108.
- Острроверхов А.С. Стародавні «фаянси» як історичне явище у пам'ятках епохи бронзи — початку заліза на території Східної Європи (III — перша половина I тис. до н. е.) // ССПК. — 2004. — XI. — С. 317—344.
- Охріменко Г. Пам'ятки та поховальний обряд стжижовської культури // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 386—418.
- Охріменко Г., Кричевський О. Культура багатовалякової кераміки на Волині // Старий Луцьк. — 2011. — 7. — С. 310—317.
- Охріменко Г., Склярєнко Н. Питання періодизації стжижовської культури на Волині // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2011. — 4. — С. 100—105.
- Охріменко Г., Склярєнко Н., Локайчук С. Окремі питання бабинської культури на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — Луцьк, 2012. — С. 170—180.
- Охріменко Г., Склярєнко Н., Ткач В. Пам'ятки стжижовської культури на Волині та Волинському Поліссі // Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006. — С. 404—413.
- Пелешин М.А. Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. — 1971. — 1. — С. 89—103.
- Самолук В.О. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 58—72.
- Самолук В.О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури // Археологія. — 2009. — № 4. — С. 26—37.
- Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. — Луганськ, 2001.
- Свешников И.К. Памятники культуры шнуровой керамики у села Здолбича (УССР) // КСИА. — 1961. — 85. — С. 55—65.

- Свешніков І.К. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя // МДАПВ. — 1962. — 4. — С. 44—53.
- Свешніков І.К. Поселение культуры шнуровой керамики у с. Городок Ровенской области // КСИА. — 1964. — 97. — С. 127—134.
- Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.
- Свешніков І.К. Культура многоваликовой керамики // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). — К., 1990. — С. 74—77.
- Свешніков І.К. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині // SA. — 1993. — № 1. — С. 22—30.
- Ткач В. Нова знахідка кістяної бляхи-пряжки доби бронзи на Волині // Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006. — С. 422.
- Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 571—709.
- Федоренко П.К. Могильник с. Городка Ровенского уезда, Волынской губернии // Труды Общества исследователей Волыни. — 1915. — Т. XIII. — Вып. 1. — С. 1—11.
- Bargiel B., Kokowski A. Nowe groby kultury ceramiki sznurowej i kultury strzyżowskiej ze wschodniej części Wyżyny Lubelskiej // SA. — 1991. — XLIII. — S. 127—146.
- Bargiel B., Libera J. «Groty typu strzyżowskiego» — mit a rzeczywistość // Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. — Lublin, 2004. — S. 169—187.
- Bargiel B., Libera J. Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych // Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 197—211.
- Bunyatyan K.P. Correlations between Agriculture and Pastoralism in the Northern Pontic Steppe Area during the Bronze Age // M. Levine, C. Renfrew, K. Boyle (eds.). Prehistoric steppe adaptation and the horse. — Cambridge, 2003. — P. 269—286.
- Głosik J. Grób kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Zaboroń, pow. Równe, Z.S.R.R. // AR. — 1957. — IX. — S. 711—713.
- Głosik J. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939 // MS. — 1961. — VII. — S. 111—163.
- Głosik J. Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // MS. — 1962. — VIII. — S. 125—216.
- Głosik J. Kultura strzyżowska // MS. — 1968. — XI. — S. 7—114.
- Głosik J. Z problematyki kultury strzyżowskiej // Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. — Lublin, 2004. — S. 159—168.
- Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisji archeologicznej. — 29).
- Kadrow S., Peleńczyński M. Materiały kultury mierzanowickiej z dorzecza górnego Bugu // SA. — 1999. — 51. — S. 191—210.
- Libera J. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). — Lublin, 2001.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988—2006. — Kraków, 2009.
- Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935—1937 oraz 1939 // AP. — 1960. — V/1. — S. 39—80.
- Polańska M. Badania ratownicze cmentarzysk kultury strzyżowskiej w Hrebennem, woj. Zamojskie // APŚ. — 1998. — III. — S. 78—85.
- Rejniewicz L. Groby kultury ceramiki sznurowej odkryte w 2005 i 2006 roku na Sławinku w Lublinie // Hereditas praeteriti. — Lublin, 2009. — S. 181—188.
- Ślusarski Z., Ślusarska-Polańska M. Badania stanowisk kultury strzyżowskiej w Raciborowicach Kolonii, woj. Chełm, w latach 1956, 1958 i 1959 // SA. — 1989. — XL. — S. 167—196.
- Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999 (BPS. — 8).
- Taras H. Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) // Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. — Warszawa, 2007. — S. 179—195.
- Točík A. Die Nitra-Gruppe // AR. — 1963. — XV. — 6. — S. 716—774.

Надійшла 05.06.2012

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ НА ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ

Относительно культурной ситуации на Западной Волыни в раннем бронзовом веке (за средневропейской систематикой) ныне существует две точки зрения. Согласно И.К. Свешникову, городоцко-здолбицкая культура, с которой начинается этот период, была частично синхронна следующей культуре — стжижовской. Польские же исследователи, следуя концепции авторитетного ученого Я. Махника, считают городоцко-здолбицкую культуру — в их терминологии, восточный вариант межановицкой — кратковременным явлением, развитие которого было прервано из-за возникновения/формирования стжижовской культуры.

Несостоятельность этой концепции особенно отчетливо проявилась с появлением работы польского археолога Е. Либеры. Проанализировав бифасиальные орудия — площи (в обычной терминологии, мечи, кинжалы и стилеты) и серповидные (или серпы), которые традиционно считали стжижовскими, исследователь пришел к выводу, что своего рода взрыв бифасиальной индустрии произошел на Западной Волыни в ранней фазе межановицкой культуры (т. е. городоцко-здолбицкой) и выделил типы орудий, характерные для ранней, классической и поздних ее фаз, а также стжижовской культуры. Вместе с этим было подтверждено предложение Я. Махника о появлении иволистных заушниц с выдавленным снизу ребром (группа 3, за А. Точи́ком), которые считали стжижовским типом украшений, в ранней фазе межановицкой культуры (читай — городоцко-здолбицкой, поскольку для межановицкой они какраз и нехарактерны), засвидетельствованное недавно и ¹⁴С датами. Но что удивительно, культурно-хронологическая дифференциация больших бифасов никак не повлияла на оценку ситуации на Западной Волыни. И далее постулируется тезис Я. Махника: сначала ее пространства занимала межановицкая культура (т. е. городоцко-здолбицкая), а потом, от классической фазы, стжижовская. Получается, что изделия из местного кремня, характерные для двух последних фаз межановицкой/городоцко-здолбицкой культуры есть, как и памятники, а культуры нет, поскольку ее сменила стжижовская.

На самом деле, если согласиться с типологическими-хронологическими построениями Е. Либеры и культурно-хронологической систематикой древностей Малопольши и Западной Волыни, то следует признать синхронность стжижовской культуры и межановицкой, а также городоцко-здолбицкой, начиная не позднее классической фазы последних. На долгий век городоцко-здолбицкой культуры указывают не только определенные хронологические маркеры, но и даты ¹⁴С, полученные для двух объектов поселения Дубно-Волиця 2 со смешанными материалами (стжижовской культуры и городоцко-здолбицкой), хотя их интерпретировать сложно из-за единичности.

Но что важно, на Западной Волыни все более рельефно ощущается еще одно культурное явление — бабинская культура (ранее — культура многоваликовой керамики), которая сформировалась и основной территорией которой были степные и лесостепные пространства Украины за пределами Западной Волыни. Она представлена здесь не только костяными пряжками-медальонами, но и, что важнее, керамикой, зафиксированной здесь на более чем 30 поселениях. Следует согласиться с Р.А. Литвиненко, что речь идет об инфильтрации населения этой культуры на Западную Волынь. Как представители трех культур — городоцко-здолбицкой, стжижовской и бабинской — делили это пространство и какие правила соседства и сожительства были выработаны здесь, вот в чем вопрос.

К.Р. Bunyatyan

ETHNIC AND CULTURAL SITUATION IN THE EARLY BRONZE AGE WESTERN VOLYN

Contemporarily there are two points of view concerning the cultural situation in Western Volyn region at the Early Bronze Age (under the Middle European System). According to I.K. Sveshnikov, Horodotsko-Zdovbytska culture which was opening this period was partly synchronous to the next one, Stzhyzhovska culture. On the other hand, the Polish researchers following the conception of J. Machnik, an authoritative scholar, consider Horodotsko-Zdovbytska culture, in their terminology an eastern variant of Mezhanovytska culture, to be a short-term phenomena which development was interrupted due to creation/formation of Stzhyzhovska culture.

The failure of this conception especially clearly showed when the work of Polish archaeologist E. Libera appeared. Having analyzed bifacial tools «ploshchas» (swords, daggers, and stilettos, in usual terms) and sickle-shaped (or sickles) which traditionally were referred to Stzhyzhovska culture, the researcher came to a conclusion that a kind of a burst of bifacial industry happened in Western Volyn at the Early phase of Mezhanovytska culture (i.e. Horodotsko-Zdovbytska culture). He also divided types of weapons peculiar for the early, the classic and the late phases of this culture, as well as for Stzhyzhovska culture. Along with that the assumption made by J. Machnik about the appearance of willow-leave-shaped ear-rings with a stamped rib below (group 3, by A.Točik), which before were considered Stzhyzhovska culture adornments, in the early phase of Mezhanovytska culture was confirmed (read Horodotsko-Zdovbytska culture as for Mezhanovytska culture they are just not typical). This was also recently supported by C14 dates. However, surprisingly the cultural and chronological differentiation of large bifacial tools has not influenced the evaluation of situation in Western Volyn. J. Machnik's thesis is still being postulated: first, the region was occupied by Mezhanovytska culture (i.e. Horodotsko-Zdovbytska) and then from the classic phase it was occupied by Stzhyzhovska culture. It follows that tools made of local flint peculiar for the two late phases of Mezhanovytska/Horodotsko-Zdovbytska culture existed, as well as the sites, while the culture did not because it was replaced by Stzhyzhovska culture.

As a matter of fact, if agree with E. Libera's typological and chronological constructions and with cultural and chronological systematization of Lesser Poland and Western Volyn antiquities, we should acknowledge the synchronism of Mezhanovytska and Stzhyzhovska, as well as Horodotsko-Zdovbytska cultures starting from not later than the classic phase

of the two latter. The long life of Horodotsko-Zdovbytska culture is indicated not only by certain chronological markers, but also by C14 dates obtained from two objects at Dubno-Volytsya 2 settlement with mixed materials (of Stzhyzhovska and Horodotsko-Zdovbytska cultures), though it is difficult to interpret them because of their singleness.

However, what is important that another cultural phenomena, Babynska culture (previously Multiraised Border Pottery culture), is being more strongly felt in Western Volyn. It formed beyond the bounds of Western Volyn in Steppe and Forest-Steppe Ukrainian areas which was its main territory. This culture is represented here not only by bone belts-medallions, but what is more important, by ceramics recorded at more than 30 settlements. One should agree with R.O. Lytvynenko that the matter concerns the infiltration of this culture population into Western Volyn. The question is how representatives of three cultures (Horodotsko-Zdovbytska, Stzhyzhovska, and Babynska) shared this space and what were the neighborhood and living together rules here.

А.С. Русяєва

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОХОРОННОГО РИТУАЛУ В ЕПІГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ ОЛЬВІЇ В КОНТЕКСТІ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ

Розглядаються основні фази похоронного ритуалу за ольвійськими лапідарними написами та даними з літературних творів античних авторів.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, похоронний ритуал, ольвіополіти, декрет, віршовані епітафії, епоси.

У перших монографічних працях про некрополь Ольвії за загальноприйнятою схемою охарактеризовано різноманітні споруди та всі категорії поховального інвентарю V—I ст. до н. е., проаналізовано окремі риси поховального обряду, етнічний та соціальний склад населення, представлено каталоги з коротким описом поховань, відкритих за час багаторічних розкопок (Козуб 1974; Парович-Пешикан 1974). Численні матеріали пізньоархаїчного некрополя Ольвії, які зберігаються в Державному Ермітажі Росії, видані переважно у вигляді каталога, але не в повному обсязі, з надто стислою характеристикою типів могил і основних категорій знахідок (Скуднова 1988). Згодом детальніше історію поетапного вивчення ольвійського некрополя за античної епохи, його історичну топографію, поховальні та надмогильні споруди, окремі епітафії розглянула В.А. Папанова; до наукового обігу введено чимало неопублікованих архівних матеріалів, що й становить основну цінність її монографії (Папанова 2006). Згідно з Ю.І. Козуб, під поховальним обрядом слід

розуміти сукупність рис: положення похованих, їх орієнтацію, елементи символіки поховального культу, що відображені у звичаях вміщувати в могилу жертвну їжу, відправлення тризни, а також певний набір супроводжуючого інвентарю (Козуб 1974, с. 18—38). Загалом під таким кутом зору і М. Парович-Пешикан аналізувала трупопокладення і трупопалення як головні складові поховального обряду населення Ольвії за часів еллінізму (Парович-Пешикан 1974, с. 52—63). Своєю чергою В.А. Папанова приділила значну увагу, що, правда, в історіографічно-критичному аспекті, інгумації (зокрема, скорченим похованням, орієнтації померлих, дерев'яним гробам і саркофагам) і кремації (Папанова 2006, с. 166—195)¹. Знайдені на території некрополя залишки тризни і спеціальних культових споруд сприяли відносному відтворенню поминального обряду (Папанова 1997). Отже, основне місце в з'ясуванні окремих видів поховального та поминального обрядів належить найін-

¹ Окремі риси та особливості поховального культу в аспекті релігійного світогляду ольвіополітів і полісної ідеології раніше теж розглядалися автором цієї статті (Русяєва 1992, с. 171—192).

формативнішим за низкою різних ознак археологічним матеріалам, що знаходилися безпосередньо в могилах і поблизу від них.

У цій статті вперше стисло розглянуто лише відповідні епіграфічні пам'ятки в контексті з окремими свідченнями давньогрецьких поетів з метою з'ясувати основні фази та деякі супутні елементи саме похоронного ритуалу ольвіополітів². На відміну від зазначених і більш-менш детально вивчених обрядів до нього відносяться всі усталені традицією сакралізовані дії, які виконуються найближчими родичами та іншими співучасниками біля небіжчика до його поховання або кремації. За винятком окремих знахідок, які порівняно добре збереглися в нечисленних могилах, надзвичайно загостреного почуття обов'язку, особливо стосовно тих воїнів, котрі загинули на полі бою, захищаючи своїх співвітчизників, їхньої сакральної героїзації та міфологізації. З удосконаленням духовної культури еллінів поступово посилювалася сакралізація та, відповідно, ускладнювався похоронний ритуал. Мабуть, у жодному древньому суспільстві він не був таким гуманним, міфологізованим і сакралізованим як у еллінів, незалежно від того, в якому регіоні античного світу вони мешкали. Археологічні відкриття надгробних пам'ятників дещо розкривають ті або інші елементи похоронного ритуалу. Але більш точно й зримо основні фази панеллінського похоронного ритуалу, а саме: виставлення ногами до виходу вже повністю спорядженого для поховання небіжчика на спеціальному ложі для прощання (πρόθεσις — протесіс), похоронна пісня-плач над померлим (θρήνος — трен), винесення та супровід його до могили чи місця кремації (ἐκφορά — екфора) простежуються за поетичними тво-

² Еллінський ритуал у всіх його різновидах, зокрема й похоронний, за численними джерелами, являв собою вироблену звичаями та закріплену традицією стереотипну послідовність дій. Вони охоплюють об'єкти, жести та слова, котрі виконуються на спеціально підготовленому місці та призначеному буцімто для впливу на надприродні сили чи істоти в інтересах і цілях виконавців (Тэрнер 1983, с. 32). Натомість і похоронний культ поєднував у собі цикл або комплекс різноманітних релігійно-магічних ритуалів і вірувань, виконання традиційних звичаїв і настанов у родині та громадянській общині.

рами, особливо в зіставленні з зображеннями на вазах і надгробних пінаках (детальніше з літературою див.: Boardman 1955; Ahlberg 1971; Mommsen 1984; Буркерт 2000; Merthen 2005). Своєрідними таїнствами вважаються такі елементи похоронного ритуалу як обмивання, натирання духмяною олією, обрядження небіжчика в одяг, його опускання в могилу, підготування поховальних дарунків та їх розміщення в могилі тощо. Більшість з них виконували жінки, але вони не мають конкретного відображення у вазописі, на відміну від головних ритуальних дій (Лиссарак 2005, с. 188—194).

Найголовніші різновиди похорону зафіксовані ще в пам'ятках мистецтва геометричного стилю та в епосах Гомера, де чітко вказувалося про обов'язок віддати останню шану померлим людям: нічого не жаліти для них, вогнем заспокоїти або в землю віддати, зберігаючи твердість душі та поплакавши день над померлим (Ном. II. VII, 409—410; XIX, 228—229). Згідно з цим, елліни від найдавніших часів своєї історії дотримувалися двох типів поховань: інгумації та кремації, які протягом усієї античної епохи були притаманні і для населення Ольвії (Козуб 1974, с. 18—38; Парович-Пешикан 1974, с. 53—63; Скуднова 1988, с. 7—10; Русаева 1992, с. 172—175; Папанова 2006, с. 168—193).

Як показує історія Ольвійського поліса, він не був «ведмежим закутком» еллінської ойкумени (Виноградов 1989, с. 273). У своєму послідовному економічному, політичному та культурному розвитку, зокрема впродовж VI—II ст. до н. е., він пройшов стадії більш-менш стабільного існування, яке, щоправда, періодично змінювалося то небувалим розквітом, то глибокою кризою, породив ті само феномени, які були властиві античним містам Середземномор'я та Надчорномор'я. Втім, це не позбавляло характерної для Ольвії неповторної своєрідності, спричиненої особливими умовами існування — насамперед екологічними, далекою відстанню від метрополії та головних центрів Еллади, а також різнобічними стосунками з іноетнічними войовничими племенами, ватажки яких час од часу вимагали данину, грабували сільські поселення та зненацька нападали на місто (детальніше див.: Латышев 1887; Виноградов 1989; Крыжицкий и др. 1999)³. Ольвія протягом ба-

³ Як відомо, етнічна й соціальна структура всього населення Ольвійського поліса, так само як і громадянської общини, в різні хронологічні періоди не була сталою та однорідною. До її складу від раннього часу входили чоловіки переважно іонійського (=східно-еллінського) походження, і вона була майже моно-

гатьох віків підтримувала інтенсивні культурні зв'язки з численними середземноморськими та надчорноморськими давньогрецькими містами, але найтісніші — з провідними центрами: метрополією Мілетом і праметрополією Афінами. Варто додати й те, що освічені ольвіополіти від пізньоархаїчного часу знали не тільки славнозвісні епоси Гомера (Dio Chrys. Or. XXXVI, 9—10), але й інші поетичні твори⁴. Саме вони виразно фіксують і дають загальне уявлення про те, як ставились елліни, зокрема й ольвіополіти, до похорону своїх родичів і співгромадян.

Сюжети похоронного ритуалу, взаємопов'язаного з ним релігійного світогляду, розуміння людської долі, індивідуального ставлення до життя, смерті й безсмертя, незважаючи на уривчастість текстів, що збереглися, можна виявити в багатьох відомих поетів і трагіків. Їхні думки й почуття — суперечливі, але водночас й дещо подібні роздуми про сучасний їм світ і навколишню дійсність. Так, Каллін — один з перших і найдавніших поетів Іонії, звідкіля численні переселенці заснували міста й поселення на узбережжях Чорного моря, слідом за Гомером, указував на неминучість смерті, яка прийде до кожного тоді, коли її напрудуть мойри — богині долі та смерті (Frano 1971: Kallin; Доватур 1989, с. 10). Весь народ оплакує того чоловіка, який відважно загинув на полі бою. Як і чимало громадян, вихованих у душі любові до рідного поліса, альтруїзму та доброчесності, знаменитий лесбоський поет другої половини VII ст. до н. е. Алкей вважав, що смерть прекрасна від Арея — тобто на полі бою⁵ (Ал-

етнічною протягом VI—I ст. до н. е., що, звісно, було запорукою життєвості полісного організму (IOSPE. I², 201; Книпович 1956, с. 135; Яйленко 1990, с. 281—283; Русаєва 1999). Значні зміни в Ольвії відбулися після її відродження внаслідок гетського нашествия близько середини I ст. до н. е. Тільки у II—III ст. н. е., як свідчать численні сарматські, скіфські та фракійські імена архонтів, стратегів, агораномів, громадянський колектив став уже поліетнічним, хоча й з домінуючою складовою еллінів (детальніше з літератури: Русаєва 1999, с. 438—466).

⁴ Невеличкі фрагменти архаїчної епічної та ліричної поезії зафіксовані в ольвійських графіті на черепках як шкільні вправи та віршовані версифікації симпосіастів, що достовірно засвідчує, що їх вивчали та знали ольвіополіти з дитячого віку (детальніше див.: Виноградов 1969, с. 142—145; Яйленко 1980, с. 88—89; Русаєва 1987, с. 150—151; Dubois 1996, р. 71—74, 80—85; Vinogradov 1997, s. 385—396;).

⁵ До речі, саме Алкею належить найдавніше свідчення про шанування Ахілла у Північному Надчорномор'ї, якого він величав «володарем скіфської землі» (Alc. fr. 14 D).

кей и Сафо. XI, XLIII). Водночас усвідомлення долі кожної людини трагічне: смерть неминуча, вона закладена в природі всього живого на землі.

Що більше було виголошено про покійника хвалебних пісень, то довше він залишався в пам'яті народу та розповідь про нього частіше передавалася від покоління до покоління, щоби пам'ять про нього не згасла зовсім. Усвідомлення важливості пам'яті про небіжчика та вічного існування його душі призвело до необхідності встановлення надгробка над могилою, що отримав адекватну назву MNHMA (пам'ять, пам'ятник), що згодом дало імпульс до створення надмогильної скульптури, яка набула значного поширення в усіх античних регіонах⁶. Поетичний образ майже синхронно

⁶ Принагідно не можна обійти увагою й інше тлумачення питання про причини встановлення надмогильних пам'ятників. Так, В.А. Папанова, вказавши, що до них відносяться надгробки, вівтарі й кургани, дає таке роз'яснення: «Древние греки верили, что «душа витает среди погребальных памятников и могил» (Plato, Phed., 81 CD; саме так — А.Р.). Поэтому они заботились не только о приличном погребении, но и о сохранности могил, а роль их апотропея выполнял надгробный памятник» (Папанова 2006, с. 123—124). Однак така стисла цитата, вирвана з контексту досить складних філософських розмірковувань і суджень славетного Сократа про душу перед власною смертю в діалозі Платона «Федон», не може бути достовірним свідченням не лише про те, що давні греки, зокрема й ольвіополіти, вірили у витання душі серед надгробків і могил, а й щодо того, що саме через це вони піклувалися про пристойне поховання померлих. Для підтвердження можна навести лише короткий пасаж з діалогу, в якому Сократ відповів на запитання свого учня Федона, чи однаково різні душі — чисті та опоганені — розлучаються з тілом і куди кожна з них відходить. Попередньо мовиться про чисту душу, яка «уходит в подобное ей самой безвидное место, божественное, бессмертное, разумное, и, достигши его, обретает блаженство, отныне избавленная от блужданий, безрассудства, страхов, диких вожделений и всех прочих человеческих зол, и — как говорят о посвященных в таинства — впродовж навески поселяется среди богов» (Plato. Phaed. 81a). Навпаки, опоганена та заплямована душа, яка завжди була тісно поєднана з тілом, догоджала йому в усіх його пристрастях і любила його, не могла розлучитися з ним чистою та відособленою в самій собі, бо була просякнута чимось тілесним. Сократ про таку душу сказав: «Но ведь телесное, друг, надо представлять себе плотным, тяжелым, землеобразным, видимым. Ясно, что душа, смешанная с телесным, тяжелеет, и эта тяжесть снова тянет ее в видимый мир. В страхе перед безвидным, перед тем, что называют Аидом, она бродит среди надгробий и могил — там иной раз и замечают похожие на тени призраки душ. Это призраки как раз таких душ, которые расстались с телом нечистыми; они причастны зримому и потому открываются глазам» (Plato. Phaed. 81cd; пер. С.П. Маркиша). Отже, процитовані В.А. Папановою слова — лише частина речення, де мовиться тільки про не-

знайшов своє художньо-зримо втілення в статуї та рельєфі, а також у вазописі та на спеціально виготовлених для декоративного оформлення пам'ятників теракотових і дерев'яних дощечках (пінаках) із зображенням різних сцен похорону. Найяскравіший вияв такого творчого синтезу відноситься до VII—V ст. до н. е. Надалі поєднання поезії та образотворчого мистецтва в похоронному ритуалі увійшло в традицію, стало нормою, розповсюдилося по всіх кутках античної ойкумени, однак було притаманне не кожному громадянину, а тим паче не всім мешканцям полісів різного етнічного та соціального походження.

Слід зауважити, що ще на початку VI ст. до н. е. найславетніший законодавець Афін, а водночас поет і один з канону Семи еллінських мудреців Солон увів низку правил, якими мали регулюватись окремі елементи похоронного ритуалу (Demosth. XLIII, 62; Cic. De leg. II, 59—62; Plut. Sol. 12). До найважливіших з них належали: скорочення терміну протесіса; проведення похоронних процесій до схід сонця; заборона присутності на них жінок, окрім близьких родичок і старих; боротьба з розкішшю та марнотратством на похорон, зокрема покладення в могилу дорогих речей, а надто зброї, а також жертвоприношення биків на поминальних тризнах тощо (детальніше: Суриков 2002). Згодом прийнятий Клісфеном у Афінах наприкінці VI ст. до н. е. відомий закон «проти пишності надгробків» свідчить, що багаті громадяни, особливо аристократи, нехтували давно прийнятими законами Солона. Хоча, на думку деяких вчених, жертвоприношення великої рогатої худоби були замінені вівцями, козами та птицею, поступово вийшли з ужитку і великі хори плакальниць (Акімова 2007, с. 187—188). Цілком можливо, що нові правила поступово сприйняли й ольвіополіти, які мали на той час тісні стосунки з афінянами, бо багаті поховальні комплекси пізньоархаїчного некрополя Ольвії суттєво відрізняються від пізніших за якістю та кількістю інвентаря, зокрема золотих виробів і зброї.

Абстрагуючись від різних зіставлень археологічних і писемних джерел, зазначимо, що після двохсотрічного дослідження Ольвії кількість

чисті душі, які, звісно, не можуть бути свідченням, що давні греки вірили, що кожна «душа витає серед погребальних пам'ятників і могил». Сократ розмірковував про різні душі та водночас про те, що являє собою душа і тіло з боку пізнання істини, теорію душі як ейдоса життя та безсмертя душі (Платон 1993, с. 7—80, 415—434).

знайдених віршованих епітафій — найважливіших епіграфічних пам'яток для вивчення похоронного ритуалу — все ще незначна навіть порівняно з іншими північнопонтійськими полісами, насамперед Пантикапеем і Херсонесом Таврійським. Головна причина такої відносної нерівномірності полягає, ймовірно, не в тому, що ольвіополіти нехтували звичаями встановлення надмогильних стел з віршованими чи зовсім короткими епітафіями з указанням імені й патроніміка померлого громадянина. В першу чергу слід зважати на те, що саме тут відбулося значніше, ніж, приміром, у названих містах, їх знищення внаслідок гетського нашествя близько середини I ст. до н. е., коли, за відомостями віфінського ритора Діона Хрисостома, що відвідав Ольвію майже через півтора століття по тому (наприкінці I ст. н. е.), не збереглося жодної цілої статуї в храмах міста й жодного непошкодженого пам'ятника на його некрополі (Dio Chrys. Or. XXXVI, 6). Крім того, в нові часи численні надгробні стели та їх уламки, як і різні архітектурні деталі, перепалювали на вапно та використовували в інших цілях, зокрема для будівництва. Зважаючи на це, здається, що віршованих епітафій в Ольвійському полісі було все ж більше за п'ять опублікованих. На жаль, до одиничних належать й інші лапідарні написи, серед яких вирізняється декрет на честь Нікерата, сина Папія, в якому вперше наведено стислу розповідь про його героїчну смерть, організацію похорону та увічнення пам'яті про нього у взаємозв'язку зі спортивними агонами на честь оспіваного Гомером і обоженного в Ольвії Ахілла, що дає право попередньо навести окремі оповіді про похоронний ритуал у його славнозвісних епосах.

Адже саме ці твори, на думку Платона, виховали Елладу (Plato. Leg. X, 606 e), мали колосальний вплив на духовне життя еллінів у всі часи античної доби (Лосев 1960, с. 37 сл.; Шталь 1983, с. 15 сл.), зокрема й ольвіополітів, які «*„Іліаду“ майже всі знали напам'ять*», обожнювали Гомера, вважаючи його найкращим і найславетнішим з усіх античних поетів навіть у перші століття нашої ери — найскладніші та найважчі в історії їхнього міста (Dio Chrys. Or. XXXVI, 9—10). У гомерівських епосах збереглися найдавніші писемні дані про ритуально-похоронні дії, які, без сумніву, були зразком для всіх еллінів наступних поколінь. Особливо яскраво вони виражені в «Іліаді» в розповіді про похорон троянського героя Гектора, на якому основну роль відігравали заводії пісенного голосіння. Вони сиділи навколо

різьбленого ложа з тілом убитого і *«зі стогоном і риданням спів почали похоронний, і в тузі жінки голосили»* (Hom. II. 24, 720—723). Потім, за звичаєм, по черзі сольні пісні-плачі виголошувалися дружиною, матір'ю та близькими родичами (Hom. II. 24, 724—776). Відсутність згадок в «Іліаді» про подібний трен при похованні Патрокла вказує, що в ньому важливу роль відігравали жінки з родини померлого. Похорон Патрокла організовували найближчі друзі, насамперед Ахілл, який зрізав своє волосся, що символізувало найвищий прояв скорботи та організував поминальні агони.

Оплакування та похорон самого Ахілла в «Одіссеї» описані більш патетично, виразно і детально (Hom. Od. XXIV, 35—94). Оскільки цей ахейський герой раптово й підступно загинув у розпалі бою, за його тіло воїни билися з ворогами цілий день⁷, поки сам Зевс не розігнав усіх гуркотом грому. Тільки після цього вони змогли принести загиблого до свого табору, де поклали на смертне ложе, помили водою, змастили голову олією. Присутні тут ахеяни ридали, кричали й рвали на собі волосся⁸. З глибини морської безодні піднялася на берег з відчайдушним голосним криком скорботна мати Ахілла Фетіда в супроводі своїх сестер нерейд, які з плачем оточили його тіло, накривши світлобожественною ризою. Дев'ять муз, змінюючи одна одну, сумними голосами співали похоронний гімн, протягом сімнадцяти днів і ночей над ним проливали гіркі сльози безсмертні боги й смертні люди. І тільки на вісімнадцятий день його урочисто спалили (Hom. Od. XXVI, 60—65). Однак перед цим було принесено в жертву багато биків і дрібної рогатої худоби. Перед спаленням Ахіллову ризу змастили медом і духмяними оліями. Навколо ритуального вогнища стояли у всеозброєнні ахейські воїни. Як тільки зійшло сонце, зібрали залишки кісток героя, помили їх нерозбавленим водою вином, змастили маззю та поклали в золоту урну. Над урнами Ахілла й Па-

трокла на Сігейському мисі біля Геллеспонта насипали високий курган задля збереження імен і слави героїв у пам'яті всіх людських поколінь на землі (Hom. Od. 24, 80—82, 93—94).

Відгомін описаного в цих епосах похоронного ритуалу тією чи іншою мірою знайшов відображення в найранішій поетичній творчості еллінів, бо до нього здавна входили пісні з театральнo-драматичними елементами, серед яких найважливішим був похоронний трен. Стержневий його момент полягав у висловленні словами, звуками та вигуками найчастіше під акомпанемент флейти, ліри чи кіфари почуття скорботи й любові до померлого. Є думка, що елегія спочатку була похоронним плачем або поминальною піснею про чоловіків, які загинули на полі бою в героїчних поєдинках з ворогом чи прославились у спортивних, особливо олімпійських, агонах (пор.: Eurip. Troad. 119; Iphig. Taur. 1091; Procl. Chrest. 242; див.: Гаспаров 1980; Доватур 1989, с. 8). Трен, як одна з головних фаз похоронного ритуалу, побутував протягом усієї античності, зокрема й у еллінів Північного Надчорномор'я, хоча плач і голосіння в останніх прямо зафіксовані лише в окремих віршованих епітафіях (IOSPE. I², 482; КБН, 127, 130)⁹.

Незважаючи на існування кургану на Сігейському мисі, куди для вшанування Ахілла з'їжджалися й поети з різних міст Еллади, у метрополії Ольвії — Мілеті — в другій половині VII ст. до н. е. була створена своєрідна міфопоетична містифікація, котра сприяла виникненню універсального культу героя-бога (heros-theos) Ахілла у Північному Надчорномор'ї. До кінця античності в літературі, починаючи з «Ефіопіди» Арктіна Мілетського, панувала версія міфу про перенесення Фетідою Ахілла на о. Левка (нині Зміїний) у Чорному морі, де він здобув посмертне «життя» й панеллінський культ, а в перші століття нашої ери в Ольвії став верховним богом Ахіллом Понтархом (детальніше з літературою див.: Толстой 1918; Русяева 1992; 2005; Der Achilleus-Kult..., 2006).

⁷ Наскільки важливим для еллінів було винесення тіл полеглих у боях і в пізніші часи, свідчить, наприклад, той факт, що афінські стратеги, які розбили спартанців біля Аргінських островів в останній період Пелопоннеської війни, були страчені (скинуті у глибоке провалля) 406 р. до н. е. за звинуваченням у тому, що не було підібрано після бою тіла загиблих воїнів для належного поховання (Суриков 2009, с. 32).

⁸ На деяких рисунках (наприклад, амфора та беотійська чаша з Діпілона першої половини VIII ст. до н. е.) показані групи скорботних людей біля труни з руками на голові, які теж рвуть на собі волосся (Колпинский 1970, с. 23, рис. 70, 71; 1977, рис. 1, 6; Merthen 2005, S. 39, 53).

⁹ Так, наприклад, у пантикапейських епітафіях I ст. до н. е. звучить звернення до батьків, щоб вони перестали плакати й причитати над могилами своїх рано померлих дітей (КБН, 127, 130). Водночас під час похорону всиновленого Хематіоном Фарнака — молодого вчителя гімнастики — «гімнасій оплакує його німими сльозами» (КБН, 128). З епітафії юного воїна Ксанфа, сина Лагорина, з Херсонеса Таврійського I ст. н. е. відомо, що після його смерті в бою за вітчизну бідні батьки проливають гіркі сльози (IOSPE. I², 482). Певно, найбільшу скорботу і сум найчастіше викликали померлі діти та молодь.

У зіставленні міфів про цього героя з конкретними географічними місцевостями, де він був наділений міфічною здатністю ще одного життя — життя після смерті як явища, зведеного згодом до однієї з теософських категорій, простежується складна світоглядна позиція іонійських еллінів. Пієтет перед героїзмом підсилювався спеціальними гімнами, які виконували поети на мусичних агонах і на Сігейському мисі, і на Левці біля храму Ахілла, який був під патронатом Ольвії. Вочевидь позитивну роль у ставленні до померлих громадян, що брали участь у бойових діях з ворогами поліса або загинули в бою, відіграла та обставина, що ольвіюполіти від найраніших часів своєї історії почали шанувати цього троянського героя. Значною мірою про проведення похоронного ритуалу таких громадян у поєднанні з культом Ахілла в Ольвії насамперед свідчить посмертний декрет на честь Нікерата, сина Папія, першої половини II ст. до н. е. (IOSPE. I², 34; Виноградов 1989, с. 183—188; Русяева, Супруненко 2003, с. 180—187). У цьому документі наведено його найзначніші добродійні вчинки. Йдеться передусім про те, що, виконуючи обов'язки головного військового діяча, певно, стратега, Нікерат протягом багатьох років забезпечував мирне існування свого міста, неодноразово відбиваючи напади варварів. Врешті, коли група ольвіюполітів переправилась у Гілею для участі в релігійному святі, *«він і в цьому негайно виявив піклування про вітчизну і, прибувши туди без належної військової допомоги, захищав громадян; побачивши ж нашествя ворогів, він відправив громадян у місто, а сам залишився, щоб відбити їх напад, бо вважав необхідним покарати ворогів, які, злякавшись його непереможної доблесті, не наслідилися напасти відкрито, але влаштували вночі засаду й підступно умертвили його»*¹⁰ (IOSPE. I², 34). Населення Ольвійського поліса з обуренням і великим сумом сприйняло цю звістку. Терміново були скликані Народні збори і Рада, на яких постановили перевезти тіло Нікерата до міста для належного поховання, бо він мав бути вшанований особливо ніж усі інші; під час його похорону закрити міські майстерні та крамнички, а громадянам у траурному

¹⁰ Теофорне ім'я Нікерат містило не тільки символічний зв'язок з богинею перемоги Ніке та Афіною — воїтелькою та переможницею, але й просто з легкою перемогою, що, безумовно, особливо позначилося на його характері й впевненості в перемозі навіть наодинці у поєдинку з будь-яким ворогом, що й спричинило його трагічну смерть. Щоправда, в декреті не йдеться про його вік, але, зважаючи на численні заслуги перед полісом, можна здогадно вважати, що він був уже не молодим чоловіком.

вбранні потрібно йти в процесії у відповідному порядку; при виносі увінчати героя золотим вінком. Крім того, в постанові вказувалося на вшанування його кінною статуєю і встановленням її на тому місці, де побажають родичі, з написом на її постаменті: *«Демос поставив статую Нікерата, сина Папія, який від предків був благодійником і зробив чимало добра місту, за його звитягу і його добродійання до нього»* (IOSPE. I², 34). Вперше в цьому декреті зазначена і така неординарна нагорода, як посмертне щорічне увінчання Нікерата золотим вінком з проголошенням напису на постаменті його статуї під час проведення кінних агонів на пошану Ахілла, що відбувалися в Ольвії за пророцтвом дельфійської Піфії. Останнє може свідчити і про те, що він брав участь у таких агонах, здобував у них перемогу та займався їх організацією (Русяева 2006, с. 119—122). Будучи патріотом, він, безперечно, у своїх справах і діях спирався на свідомих громадян свого поліса, піднявши на найвищий щабель власною діяльністю, мужністю і доброчинством полісний патріотизм і відданість вітчизні.

Звісно, в декреті не зафіксовані безпосередньо зазначені основні фази похорону ольвійського героя, який загинув далеко від міста. Але навряд чи можна сумніватися в тому, що під військовою вартою на кораблі через Гіпаніс, незважаючи на жорстокість і підступність ворогів, Нікерата перевезли до рідного дому, де під час протесісу звучав гучний сумний трен родичів і друзів¹¹. Перед входом до двору зазвичай стояли на підставках лутерії з джерельною або

¹¹ Малюнки на пінаках, переважно талановитого афінського художника Ексеція, та на різних типах чорнофігурних ваз другої половини VI ст. до н. е. відображають сцени оплакування жінками та чоловіками та прощання біля тіла небіжчика (Алпатов 1987, рис. 272; Merthen 2005, Taf. II, IV, VII—X; Лиссарга 2005, с. 188—196; Акімова 2007, с. 187, рис. 126). Простягнуті руки, спрямовані вдалину очі та напіввідкриті уста передають картину загальної скорботи й туги, що являє собою, ймовірно, хорове виконання піснi-плачу різними голосами, судячи з постатей, зображених на одному з малюнків: хлопчика, дорослих чоловіків і сивого старця, які можуть бути родичами чи друзями. Образи жінок-плакальниць, ймовірно, професійних, зафіксовані на архаїчних пінаках і вазописі Афін і Корінфа: вони значною мірою доповнюють стислі відомості поетичної традиції та наочно представляють цей ритуал (див., наприклад: Колпинський 1970, рис. 1486; Алпатов 1987, рис. 89, 92; Лиссарга 2005, рис. 13—15; Merthen 2005, Taf. VII—X, XIV—XVI ff.), який, певно, став традиційним і в інших полісах античного світу протягом багатьох віків. Довгі чорні або темно-пурпурні гіматії, підняті догори руки, зрізані пасма волосся, завмерлі широко відкриті очі відображають смуток тими композиційними засобами, які були доступні на той час вазописцям.

морською водою для омивання рук. До заздалегідь вибраного та підготовленого місця поховання труну з тілом увінчаного золотим вінком Нікерата несли на руках, за яким, як зазначено в декреті, у відповідному порядку, повільно рухалася процесія людей у траурному одязі (екфора). Отож, в Ольвії існувала традиція похорон найзаслуженіших громадян, але нічого невідомо про те, хто саме брав у ній участь: тільки чоловіки, бо саме вони становили громадянський колектив поліса, чи разом з ними й їхні дружини або ж лише найближчі з родичок. Здогадно можна припускати, що першими йшли найближчі родичі, поважні громадяни та члени Ради і різних державних колегій. Найголовніше все ж полягає в тому, що почесний декрет Нікерата дав змогу достовірно дізнатися про ставлення до тих ольвіюполітів, які захищали місто від варварських нападів і загинули за співвітчизників далеко від нього, що, однак, не стало перешкодою для влаштування достойних похоронів і посмертного вшанування і що цілком відповідало панеллінським правилам.

Зовсім в іншому аспекті розкриває похоронний ритуал давніша ольвіюська віршована епітафія Леокса, сина Мольпагора, на двофігурній мармуровій стелі початку V ст. до н. е. Хоча від неї зберігся тільки фрагмент, вона викликала неабиякий інтерес у багатьох вчених, які запропонували різні варіанти її реконструкції, призначення та ідентифікацію рельєфних зображень двох фігур (Фармаковский 1915; IOSPE. I², 470; Крюгер 1921; 1924; детальніше з літературою див.: Русяева 1987, с. 137—138; 1987а, с. 158—159; Виноградов 1989, с. 87—89; Vinogradov 1991; 1997, S. 230—249; Dubois 1996, р. 86—88; Андреева 2002, с. 30—32; Русяева, Супруненко 2003, с. 40—50). Остання розширена реконструкція віршованої епітафії на підставі аналогічних написів належить Ю.Г. Виноградову: «Пам'ятник доблесті, я говорю, що вдалині за вітчизну / Віддавши життя лежить син Мольпагора Леокс» (Виноградов 1989, с. 89; Vinogradov 1997, s. 238). Однак, і вона, як і всі попередні, не знайшла повного визнання в епіграфістів (Андреева 2002, с. 31).

Попри всі дискусійні відновлення тексту напису різними вченими, важливо те, що нині всі визнають його метричною епітафією, а не присвятою богині Афіні Лейодоті. Лише за її уривком, який порівняно добре зберігся, можна стверджувати, що в ній дійсно мовиться про те, що пам'ятник належить Леоксу, сину Мольпагора, який лежить далеко від міста, і де, ймовірно, загинув. В аспекті нашої теми, незалеж-

но від того, в якому бою це сталося (зі скіфами чи іншими варварами, з персами під час оборони Мілета чи при виконанні посольської місії), слід все ж зазначити, що, ймовірно, ольвіюполіти не змогли перевезти його до свого міста для традиційного поховання. Водночас зрозуміло, що ще в ранній період історії свого поліса вони продемонстрували неабияку шану до свого громадянина, встановивши, найвірогідніше, над його кенотафом на ольвіюському некрополі унікальну і, як на той час, досить дорогу мармурову стелу з рельєфними зображеннями фігур воїна-елліна зі списом на одному боці і варвара з горитом і стрілою — на іншому¹². Звісно, у нас немає певних доказів стосовно того, як у цьому випадку проходив похоронний ритуал. Але не виключено, що Леокса оплакували не тільки батьки, а й громадяни, які в скорботній процесії йшли до місця встановлення стели. Можна також припускати, що, як і в інших регіонах античної ойкумени, до кенотафу шляхом сакрального (маловідомого за суттю) обряду закликали душу героя¹³ (Зелинский 2003, с. 257).

В Ольвії знайдена ще одна епітафія воїна, яка, на відміну від стели Леокса, збереглася повністю і була висічена в стилі курсивної абетки на невеликій мармуровій плитці, що зазвичай вставлялася в надгробок, і відноситься до значно пізнішого часу. Є дві версії її перекладу. Перша належить В.В. Латишеву: «Тут земля накриває поважну голову. Афенокл, син Афенокла, піхотинець із загону щитоносців під командуванням Фліанна, прощай!» (IOSPE. I², 687). За іншою, значно уточнюється переклад імені командира, яким був римський імператор Траян, до війська якого належав загін щитоносців, де й

¹² Щодо ідентифікації фігури з горитом у науковій літературі так само й нині немає єдиної думки: дискутується найчастіше його належність до амазонки або воїна варварського, зокрема, скіфського походження, який супроводжував Леокса та разом з ним загинув. Не обійшлося і без курйозів: німецький вчений Ф. Альтхайм у монографії про історію Азії опублікував фотографію ольвіюської стели з лучником як зображення сакського лучника з Персеполя, що нібито зберігається в Берлінському державному музеї (Altheim 1947, Abb. 23).

¹³ Згідно з текстами деяких боспорських віршованих епітафій, людина смертна, а пам'ятник на її могилі — безсмертний (КБН, 113); душу приймає Ахерон (ріка в підземному царстві), а тіло — могила (КБН, 117); герої потрапляють не в темний дім Аїда, а в обитель героїв (КБН, 119); стела вічна, і напис на ній довговічний (КБН, 124, 128) і так далі. Ці різноманітні твердження поетів так чи інакше передають вірування всіх еллінів у потойбічне життя і значення напису на стелі.

служив ольвіополіт Афенокл (Виноградов 1990, с. 30; Vinogradov 1997, S. 341—345). Відповідно переглянута й дата пам'ятника: приблизно кінець I ст. н. е. Вислів *«земля накриває поважну голову»* свідчить — якщо це не просто поетична метафора, що Афенокл загинув на полі бою або ж відзначився в боях з ворогом. Важливі спостереження щодо цього коротенького вірша висловила С.Е. Андреева, яка, слідом за В.В. Лапишевим, відносить його до гекзаметричного рядка, в якому автором була запозичена гомерівська формула (Андреева 2002, с. 35). Отже, ця скромна епіграфічна пам'ятка підтверджує свідчення Діона Хрисостома про ольвійських поетів, які шанували Гомера, читали його вірші громадянам перед боєм з варварами (Dio Chrys. Or. XXXVI, 10) і традиційно запозичували не лише метрику, а й окремі вислови та слова.

Значно краще збереглися три різночасові метричні епітафії, які відтворюють ставлення ольвіополітів до своїх дітей і батьків похилого віку. Чотирирядковий напис першої половини IV ст. до н. е. — *«О, Епикрат, Ісократ дитина! Над могилою стела — пам'ятник це, хоча рано в могилу тобі»* — вирізано на невеликій мармуровій плитці-вставці в надгробну стелу, яка, певно, теж була мармурова (Козуб, Белецький 1977, с. 173). Як і більшість такого типу давньогрецьких епітафій вона складена в розмірі елегічного дистиха. Хоча вірш досить коротенький, але в ньому яскраво виражена саме «елегічність» — тужлива жалоба про рано померлого сина, яка могла бути складовою трену батьків. Разом з тим слід зауважити, що переклад цієї епітафії А.О. Білецьким не лишився поза увагою інших дослідників (SEG 27, 444; Hansen 1989, 734; Dubois 1996, 45; Андреева 2002, с. 32). Якщо першовидавець намагався передати наблизений до віршованого переклад метричної епітафії, то Л. Дюбуа, а за ним і С.Е. Андреева дещо уточнили його: *«О, Епикрат! Ти, син Ісократ, дотасно пішов, маєш пам'ятник: земляний насип, стелу й могилу»* (Dubois 1996, р. 89; Андреева 2002, с. 32). Дійсно, незважаючи на порівняно дуже коротенький вірш, в ньому одразу представлено чотири слова-синоніми (μνημείον, τύμβος, στήλη, μνήμα), які мають однакове значення: «надгробний пам'ятник». Таким чином, уперше в ольвійських написах зафіксовано, що навіть над похованням дитини в першій половині IV ст. до н. е. насипали хоча б невисокий земляний пагорбок (курган), де ставили стелу з епітафією.

Більш багатослівною й складнішою для розуміння є епітафія IV ст. до н. е. про смерть зовсім юної дівчинки. Вона була розміщена на

мармуровій стелі під рельєфним майже повністю відбитим зображенням, яке, звісно, могло б значно доповнити зміст напису. Опубліковано різні версії його перекладу. Згідно з першовидавцем, яскравіше звучить слізна туга: *«Сповітчай же, стела, про мою смерть. Батька Аристарха залишила в повній самотині Партеніда, ледь зіткнувшись з благостю (добротою) юності. У віці семи років я померла»* (Денисова 1988, с. 251—256; SEG. XXXVIII, 754). Тлумачення В.І. Денисовою окремих виразів і понять у тексті епітафії, що мали різні значення, викликали дискусію, де кожен з епіграфістів пропонував власне їх розуміння. Найбільше це стосувалося багатозначного слова *ἁρετή* у поєднанні з подальшим виразом та ім'ям Παρθενίς. Слід погодитися з тими дослідниками, які вбачають у наведеному слові «доброзичливість», завдяки чому можна тлумачити весь уривок з епітафії в значенні: *«досягти межі того часу, коли люди починають здійснювати доброзичливі вчинки»* (пор.: Vinogradov 1994, р. 65—66; Макаров 2001, с. 176; Андреева 2002, с. 33), а не просто «доброта» (Денисова 1988, с. 254—256) чи «розквіт» (Dubois 1996, р. 89—92). Майже всі епіграфісти, за винятком І.А. Макарова, вважають Παρθενίς (Партеніда) ім'ям дівчинки. Зрештою, останнє підсумкове та дещо ускладнене читання епітафії наведено С.Е. Андреевою: *«Пам'ятник, розкажи й про мою смерть, адже мене вже немає. Партеніда (я) зробила самотнім життя (свого) батька Аристарха, і, не досягнувши віку доброзичливості, я знайшла семилітню міру життя»* (Андреева 2002, с. 32—33).

Отже, й ця епітафія однозначно вказує на значення пам'ятника над могилою навіть зовсім ще малої дівчинки, яка, виходячи з напису, мала лише батька, який, безумовно, любив свою дитину. В ній також звучить звернення до перехожих, котрі можуть зупинитися й прочитати, кого саме поховано в могилі, над якою поставлена мармурова стела. З вірша зрозуміло, що семирічна дівчинка ще не досягла того віку, коли людина здатна робити доброзичливі вчинки. В ньому застосовано властиві еллінській ліриці вислови¹⁴. Водночас відмічено й

¹⁴ Особливо гостро сприймала ранню смерть дівчат славетна поетеса Сафо (Сапфо). Судячи з її віршів, вона брала участь у багатьох ритуальних процесіях: релігійних, весільних і похоронних і реально відображала існуючі за її життя звичаї. Їй приписується одна з найдревніших надмогильних епітафій дівчини Тімаді. На її похоронах *«сверстниці, юные кудри отсеки острым железом, пышный рассыпали дар милой на девственный гроб»* (Алкей и Сафо. СІ). Тут збережено епічний гуманний епізод зрізання волосся,

доризми, що дуже рідко трапляються в ольвійській епіграфіці. Можливо, вони не є результатом літературного запозичення, а визначають етнічне походження батька й автора епітафії (Dubois 1996, р. 91). Нарівні з дорійським діалектом привертає увагу ім'я померлої дівчинки — Партеніда, можливо, похідне від культового імені Артеміди Партенос — верховної богині Херсонеса Таврійського, звідкіля прибув до Ольвії її батько Аристарх. У V—II ст. до н. е. Ольвія мала тісні різнобічні стосунки з цим дорійським північнопонтійським полісом (Русяєва 1983; Щеглов 1985; Золотарев 1986). Зважаючи на це, Партеніда могла бути дочкою заможного проксена, якому за його заслуги ольвіополіти надали почесне громадянство та інші привілеї, а автором її епітафії — херсонеський віршувальник, якщо не сам Аристарх. Найважливіше її значення полягає в тому, що батько тужив за своєю дочкою всупереч поглядам тих антикознавців, які вважають, що здавна дітьми жіночої статі грецькі чоловіки нехтували в сім'ях, надаючи перевагу синам. Як би там було, але розглянуті пам'ятки достовірно засвідчують однаково шанобливе ставлення до дітей різної статі під час їх похорону.

Дещо більше інформації про померлого надає давно знайдена на ольвійському некрополі остання за часом епітафія (II ст. н. е.). Вона складена з чотирьох елегічних дистихів, уперше прочитаних і відновлених В.В. Латишевим (IOSPE. I², 226), переклад якої дещо уточнила С.Е. Андреева: *«Цей курган, о мандрівнику, ховає померлого, що дійшов до звичного всім краю життя; батьківщина його — місто Скіфії — Ольвія, ім'я серед смертних — складене зі слів моїра і дора. Старий, що насолоджувався щасливою старістю, йдучи в землю, залишив двох живих дітей. Бажаного, як людям, так і безсмертним, хай ти надішлеш його, о божество, в дім благочесних»* (Андреева 2002, с. 34). Судячи з тексту, відомо, що над могилою Мойродора¹⁵, хоча, певно,

як один з вищих проявів людської скорботи. Цілком можливо, що такий ритуал був традиційним і під час похорону дітей в Ольвії.

¹⁵ Саме так, за В.В. Латишевим, читається це ім'я, в якому, найвірогідніше, його перша частина становила ім'я богині долі — Мойри, а не смерті чи нещастя, з чим узгоджується його друга складова в значенні «дарунок» — тобто загалом «дарунок долі». Не зрозуміло, чому С.Е. Андреева сумнівається в існуванні такого імені на підставі того, що воно в грецькій епіграфіці трапляється лише раз і то в ольвійському написі (Андреева 2002, с. 34, прим. 9). Адже, наприклад, тільки в боспорських лапідарних написах зафіксовано близько 15 аналогічних імен (КБН, указатель имен, с. 885), що водночас може дати привід

й рядового громадянина Ольвії, було насипано курган і поставлено стелу з епітафією.

Вірогідно, що саме рідні діти влаштували йому похорон з усіма належними ритуалами та після поховання увічнили його невисоким курганом, пам'ятником та епітафією. Діалогічна форма сприяла її жвавості й виразності, створювала почуття безпосереднього спілкування з померлим, яке також відповідало релігійним віруванням еллінів, їхньому баченню потойбічного життя¹⁶. Якщо людина прожила його гідно, то божество відправляло його до таких само померлих. У невеличкому вірші ольвійський автор розкрив вік і етичне уявлення про громадянина, його сімейний стан, висловив власний експресивно-емоційний настрій і світогляд, згідно з яким кожна людина повинна гідно прожити життя й отримати інше життя серед благочесних. Внутрішні якості визначають не лише її долю, але й сприяють порядку й гармонії в суспільстві. Власне маленький епізод про смерть пересічної людини, хоча й з рідкісним для Ольвії ім'ям Мойродор, автор таким чином звів до загальних закономірностей людського буття й узагальнення щодо життя, після якого настає невідворотна смерть.

Такого типу епітафії в перші століття нашої ери були відомі й у інших північнопонтійських античних містах (Peek 1960, 304, 305, 388; КБН, 119, 123, 128, 130 тощо). Крім того, епітафія Мойродора є достовірним свідченням, що і в найпізніший час своєї історії ольвіополіти вважали, що їхній поліс знаходиться на теренах Скіфії. Таке усвідомлення географічного розміщення античних полісів почалося від часів Алкея, Гекатея Мілетського та Геродота. Притаманне воно й для однієї із сумних епітафій III ст. до н. е. з Пантикапея: *«Скіфська земля, оточивши, закрила Гекатея»* (КБН, 117).

Звісно, розглянуті тексти епіграфічних пам'яток, так само, як і всі типи поховань з інвентарем, ще не розкривають у повному обсязі зміст, суть і розмаїття похоронного ритуалу

для припущення про те, чи не був цей старий за походженням з Боспору.

¹⁶ Особисті переживання про старість і смерть були характерні ще для архаїчної поезії: іонійський поет Мімнерм виражав у своїх елегіях скорботу про минулу юність, надаючи перевагу смерті, а не глибокій старості (Эллинские поэты 1963: Мимнерм. 6). Натомість афінський поет і державний діяч Солон у віршованій відповіді Мімнерму підкреслював, що йому не страшна старість, оскільки своє найвище призначення наперед у житті він вбачає в суспільній діяльності та самоосвіті (ALG. I, s. 20—47).

ольвіополітів, але загалом у контексті з при-
таманними для еллінів однаковими звичаями
і традиціями все ж дають уявлення про основні
його фази, особливе ставлення до полеглих у
боях за вітчизну, гуманне ставлення до помер-
лих різного віку й статі, увічнення пам'яті про
кожного з них, участь громадянської общини
та родини в організації та проведенні похоро-
ну. Принагідно варто також додати, що наве-
дені міркування та спостереження на ґрунті
писемних джерел можна було б розширити й

доповнити відповідними археологічними ма-
теріалами з поховань, що, втім, уже безпосе-
редньо стосується дослідників ольвійського
некрополя античної епохи. Загалом він ще по-
требує вивчення не лише з урахуванням сучас-
ної хронології, але й критичного підходу до ха-
рактеристики етносоціальної структури Ольвії
та детальнішого розгляду похоронного і поми-
нального ритуалів, що були однією зі складо-
вих культурного життя її населення протягом
багатьох століть.

- Акимов Л. И. Искусство Древней Греции: геометрика, архаика. — М., 2007.
- Алкей и Сафо. Песни и лирические отрывки / Пер. В. Иванова. — М., 1914.
- Алпатов М. Художественные проблемы искусства Древней Греции. — М., 1987.
- Андреева С. Э. Ольвийские стихотворные эпитафии // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. Мат-лы Межд. науч. конф. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 30—36.
- Буркерт В. Номо Несанс: Жертвоприношение в древнегреческом ритуале и мифе. — М., 2000.
- Виноградов Ю. Г. Киклические поэмы в Ольвии // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 142—150.
- Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.
- Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. Чтения памяти В. Т. Пашуто. Тез. докл. — М., 1990. — С. 27—32.
- Гаспаров М. Л. Древнегреческая хоровая лирика // Пиндар. Вакхилид. Оды. Фрагменты. — М., 1980. — С. 331—383.
- Денисова В. И. Стихотворная древнегреческая надпись из Ольвии // СА. — 1988. — № 1. — С. 251—256.
- Доватур А. И. Феогнид и его время. — Ленинград, 1989.
- Зелинский Ф. Ф. Эллинская религия. — Минск, 2003.
- Золотарев М. И. Херсонес и Ольвия в конце VI—II вв. до н. э. (проблемы взаимоотношений). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Л., 1986.
- Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // МИА. — 1956. — 50. — С. 119—153.
- Козуб Ю. И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Козуб Ю. И., Белецкий А. А. Стихотворная эпитафия Эпикрата из Ольвии // ВДИ. — 1977. — № 1. — С. 172—175.
- Колтинский Ю. Д. Искусство эгейского мира и Древней Греции. — М., 1970.
- Колтинский Ю. Д. Великое наследие античной Эллады. — М., 1977.
- Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейтунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Крюгер О. О. Надгробие Леокса, сына Молпагора // ИРАИМК. — 1921. — 1. — С. 41—50.
- Крюгер О. О. Эпиграфические мелочи // ИРАИМК. — 1924. — 4. — С. 91—93.
- Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. — СПб., 1887.
- Лиссараг Ф. Ритуалы // История женщин на Западе: От древних богинь до христианских святых. — СПб., 2005. — Т. 1. — С. 188—216.
- Лосев А. Ф. Гомер. — М., 1960.
- Макаров И. А. Из эпиграфики Северного Причерноморья // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 172—179.
- Папанова В. А. Поминальный обряд ольвиополитов // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 156—161.
- Папанова В. А. Урочище Сто могил (некрополь Ольвии Понтийской). — К., 2006.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Платон. Собрание сочинений в четырех томах. — М., 1993. — Т. 2.
- Русяева А. С. Економічні та культурно-політичні відносини Ольвії з Херсонесом Таврійським // Археологія. — 1983. — 44. — С. 7—14.
- Русяева А. С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 134—154.

- Русяева А.С. Скульптура // Там само. — 1987а. — С. 154—160.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С. Население // Крыжицкий С.Д. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — С. 391—471.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.
- Русяева А.С. Святилище Ахилла на Тендре в контексте истории и религии Ольвии Понтийской // ВДИ. — 2006. — № 4. — С. 98—123.
- Русяева А.С., Супруненко А.Б. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния). — К.; Комсомольск, 2003.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Суриков И.Е. Законодательство Солона об упорядочении погребальной обрядности // Древнее право. — 2002. — 1 (9). — С. 8—21.
- Суриков И.Е. Афинская аристократия и Олимпийские игры (просопографический этюд) // Nortia — VI. — Воронеж, 2009. — С. 21—38.
- Тэрнер В. Символ и ритуал. — М., 1983.
- Толстой И.И. Остров Белый и Таврика в Понте Евксинском. — Пг., 1918.
- Фармаковский Б.В. Памятники античной культуры, найденные в России // ИАК. — 1915. — 58. — С. 82—133.
- Шталь И.В. Художественный мир гомеровского эпоса. — М., 1983.
- Щеглов А.Н. Ольвия и Херсонес: новые материалы и аспекты // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 84—86.
- Эллинские поэты / Пер. В.В. Вересаева. — М., 1963.
- Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 3. — С. 75—116.
- Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 249—309.
- Ahlberg G. Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art. — Göteborg, 1971.
- Altheim F. Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. — Halle-Saale, 1947. — Bd. 1.
- Boardman J. Painted Funerary Plaques and Some Remarks on Prothesis // BSA. — 1955. — 50. — P. 51—60.
- Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit / Bujskich S.B., Hupe J., Ochotnikov S.B., Rusjaeva A.S., Tunkina I.V. // IA. — 2006. — Bd. 94.
- Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. — Genève, 1996.
- Franyo Z. Frühgriechische Lyriken. — Berlin, 1971.
- Hansen P.A. Carmina Epigraphica Graeca. II. — Berlin; New York, 1989.
- Merthen C. Beobachtungen zur Ikonographie von Klage und Trauer. Griechische Sepulkralkeramik vom 8. bis 5. Jh. v. Chr. — Würzburg, 2005.
- Mommsen H. Der Grabpinax des Exekias // Ancient Greek and Related Pottery. — Amsterdam, 1984. — S. 329—333.
- Peek W. Griechische Grabgedichte. — Berlin, 1960.
- Vinogradov Ju.G. Die Stele des Leoxos, Molpagores' Sohn aus Olbia und die skythisch-griechischen Beziehungen im frühen 5. Jh. v. Chr. // Archäologischer Anzeiger. — 1991. — S. 499—510.
- Vinogradov Ju.G. Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast, the Caucasus and Central Asia (1985—1990) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — 1994. — 1. — P. 63—74.
- Vinogradov Ju.G. Pontische Studien: Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. — Mainz, 1997.

Надійшла 03.12.2012

А.С. Русяева

ОТРАЖЕНИЕ ПОХОРОННОГО РИТУАЛА В ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ОЛЬВИИ В КОНТЕКСТЕ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ТРАДИЦИИ

Кратко рассмотрены в соответствии с предложенной темой разновременные эпиграфические памятники из Ольвии (декрет в честь Никерата, сына Папия, метрические эпитафии погибших воинов Леокса, сына Мольпагора и Афинокла, сына Афинокла, старика Мойродора, малолетних детей Эпикрата, сына Исократы, и Партениды, дочери Аристарха) в сопоставлении с отдельными сведениями из эпосов Гомера и сочинений других древнегреческих поэтов с целью выяснения основных фаз именно похоронного ритуала ольвиополитов. При этом различаются дефиниции «похороны», «погребение» и «поминовение». Общеизвестно, что основное место в выяснении отдельных элементов погребального и поминального обрядов принадлежит наиболее информативным материа-

лам, которые находились непосредственно в могилах и на территории некрополя. Древнеэллинический похоронный ритуал во всех его разновидностях, согласно с литературными, изобразительными и эпиграфическими источниками, представлял собой выработанную на протяжении веков и ставшую традицией последовательность основных действий, исполнявшихся ближайшими родственниками и другими участниками перед окончательным погребением умершего: выставление его в гробе для прощания (протесис), похоронная песня-плач (трен), вынос и сопровождение к могиле или месту кремации (экфора). Рассмотренные надписи дополняют отдельные элементы похоронного ритуала ольвиополитов, гуманное отношение к умершим разного возраста и пола, восхваление погибших в боях за отчизну и их посмертную память, участие семьи и гражданской общины в похоронах.

A.S. Rusyayeva

REFLECTION OF BURIAL RITUAL IN OLBIA EPIGRAPHIC MONUMENTS IN THE CONTEXT OF ANCIENT GREEK LITERATURE TRADITION

Epigraphic monuments from Olbia of various periods (the Decree in honour of Nikeratos Papiou, metric epitaphs for perished warriors of Leoxos Molpagorou and Aphinokles Aphinoklou, the old man Moirodoros, infants Epikrates Isokratou and Parthenida Aristarchou) are briefly discussed in accordance with the issue presented and in comparison with certain evidences from Homer's ethos and works by other Ancient Greek poets with the purpose to find out the main phases of the very Olbians' burial ritual. At that, the definitions «funeral», «burial», and «commemoration» are distinguished.

It is generally known that the most important in clarification of certain elements of funeral and commemorative rites are the most informative materials which were situated directly in graves and on the necropolis area. The Ancient Hellenic funeral rite in all its variety according to the literature, figurative, and epigraphic sources was a sequence of main activities which were developed during centuries and became a tradition. These activities were conducted by the nearest relatives and other participants before the final burial of the dead: exposal in the coffin for farewell (prothesis), funeral mourning song (trenos), carrying out and escort to the grave or the cremation place (ekphora). The inscriptions discussed accomplish certain burial rite elements of the Olbians, humane treatment of the dead of various age and sex, honouring the perished in battles for homeland and their afterlife memory, participation of family and civil community in funeral.

Я.П. Гершкович, О.В. Ромашко

СКІФСЬКІ СВЯТИЛИЩА АРЕСА: АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ТА СВІДЧЕННЯ ГЕРОДОТА

Йдеться про конструктивні і функціональні елементи курганоподібних комплексів скіфського часу (без поховань людей), що відповідають описанню Геродотом святилищам Ареса.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфи, святилище, Геродот, Арей/Арес, жертовник, вівтар.

Археологічні сліди культово-обрядової практики скіфів надзвичайно різноманітні та сукупно зі свідченнями стародавніх авторів, насамперед Геродота, вже давно використовуються для відтворення ідеологічних і релігійних уявлень скіфського суспільства. Найчастіше їх фіксують у вигляді скупчень уламків посуду, кісток тварин та інших знахідок (так зв. тризни) в насипах, на їхній поверхні та ровах курганів, що містили поховання людей. На цьому тлі привертають увагу насипи, зовні схожі з курганами, але які за на-

явності речових знахідок не містили поховань. Такі насипи традиційно вважають особливим видом давніх монументальних пам'яток — святилищами або священними місцями.

Скіфські святилища пов'язують з культом бога війни (Бидзиля и др. 1977, с. 64—65; 124—125; Болтрик 1978; Субботин, Охотников 1981, с. 108—111; Лесков 1985, с. 38; Балонов 1987; Бессонова 1989; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 36; Абаев 1990, с. 89, 95; Кравец 1993, с. 162; Скорый 1997, с. 23 и др.). Це не випадково, адже саме цього бога Геродот ототожнював з грецьким Аресом/Ареєм,

© Я.П. ГЕРШКОВИЧ, О.В. РОМАШКО, 2013

на честь якого, власне єдиного в скіфському пантеоні, зводили святилища. Перераховуючи скіфських богів, Геродот прямо вказує (IV, 59): «Статуй, жертовників і храмів вони зазвичай не споруджують, за винятком Арея...»¹.

За археологічними даними подібним пам'яткам прикметна певна конструктивна розмаїтість, яка не обмежується, як вважають деякі дослідники (Беспалый, Головкина, Ларенок 1989, с. 159), наявністю/відсутністю котлованів. Але нині першочерговим завданням є не так формально-типологічний аналіз цих «не зовсім курганів», а з'ясування питання розповсюдження їх у часі й просторі скіфського світу та наскільки вони відповідають опису Геродота. Декілька таких пам'яток досліджені у 70—80-і рр. XX ст. в різних районах степової зони України. Найпоказовіша розкопана 1977 р. Донецькою експедицією ІА АН УРСР під керівництвом С.Н. Братченка у Північно-Східному Приазов'ї (Братченко и др. 1979).

Святилище поблизу с. Кременівка

Святилище розміщувалося поблизу с. Кременівка (колишнє грецьке поселення Чердакли) Володарського р-ну Донецької обл. Тут, по гребеню вододілу річок Кальчик і Калець (правобережних допливів р. Калка) було 25 насипів, розсіяних у напрямку північний захід—південний схід на 2,3 км (рис. 1, 1, 2). У 1977 р. досліджено вісім курганів, шість з яких вміщували поховання бронзового—початку раннього залізного віків (Братченко и др. 1979; Гаврилюк, Гершкович 1982). Два насипи стояли осторонь основної групи. У польовій документації вони позначені як «кургани» 5 і 7. При аналізі геоморфології ділянки за космічним знімком із системи *Google Earth* 6.2.2.2.6613 з'ясувалося, що вони тяжіли до верхів'їв відрогів великої балки, яка з північного заходу впадає у р. Калка² (рис. 1, 3).

«Курган 5» овальної в плані форми, розмірами 32 × 26 м, максимальна висота від рівня давнього горизонту 1,75 м, не розорювався (рис. 2, 1)³. Довгою віссю насип дещо ви-

довжений і спрямований за лінією південний захід—північний схід. Його верхівка приплюснута, а південний і східний схили пологіші за інші (рис. 2, 3). На верхівці насипу, в її північно-західній частині, була невелика западина діаметром близько 2,0 м, на поверхні проглядалося каміння.

Розкопки провадилися таким чином. Спочатку через центр насипу бульдозером Т-74 була пробита траншея до материкового суглинку (рис. 9, 2). Тільки-но виявлено, що «ядро» насипу становила масивна кам'яна споруда, то з заходу та сходу від країв останньої були закладені паралельні траншеї з полишенням бровок для стратиграфічних спостережень⁴. Потім були прибрані рештки ґрунту з північного та південного країв насипу, й споруда досліджувалася вже вручну.

Стратиграфія пам'ятки (рис. 3): дерновий шар, подекуди з включенням каміння; на глибині 1,75 м від репера (Р) давній горизонт, на якому й зведено кам'яну платформу, до країв якої примикав гумусований насип з камінням на поверхні; материковий суглинок на глибині 2,0 м від Р.

Платформа овальної в плані форми, розмірами 17 × 14 м, дещо видовжена за лінією північний схід—південний захід (рис. 2, 1; 8, 1). Вона мала вигляд зрізаного конуса неправильної форми з відносно пласкою, нахиленою на схід верхівкою (рис. 2, 3). Висота платформи в західній частині 1,65 м, в східній — 1,0 м. Вона зведена з гранітних каменів розмірами 0,9 × 0,6 × 0,4 м, між якими траплялося пілоподібне (через наявність попелу?) гумусоване заповнення. Каміні вкладали безсистемно, але щільно (рис. 2, 2; 8, 2; 9, 1), більшість із них мають гострі грані, можливо, внаслідок кар'єрного видобутку. Були й обкатані каміні, які походили з прилеглих схилів чи відслонень найближчих балок.

Платформу оточував насип, що запобігав сповзанню бічних крайніх каменів, розміщених під кутом від 40° до 80°. Платформа й насип збудовані одночасно, що підтверджується чітко простеженою під ними лінією давнього горизонту. Зниження рівня давнього горизонту (рис. 3) по краях (розрізи І—IV) зумовлене особливостями первинного рельєфу.

На схилі насипу зосереджено каміння, яке утворювало кільце завширшки 3,0—4,0 м у за-

¹ Тут і далі цитати за: Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. — К., 1993.

² На цій карті чітко вирізняються місця деяких розкопаних у 1977 р. курганів, а також найбільші з нерозкопаних. Координати «курганів» 5 і 7 — 47° 18.117' Пн. / 37° 27.975' Сх.

³ Розкопки провадилися під керівництвом А.С. Шкарбана.

⁴ Вибір такої методики був зумовлений напруженим ритмом роботи в зоні новобудови, постійним дефіцитом техніки та, зрештою, тим, що розкопки провадилися наприкінці сезону, у вересні—жовтні.

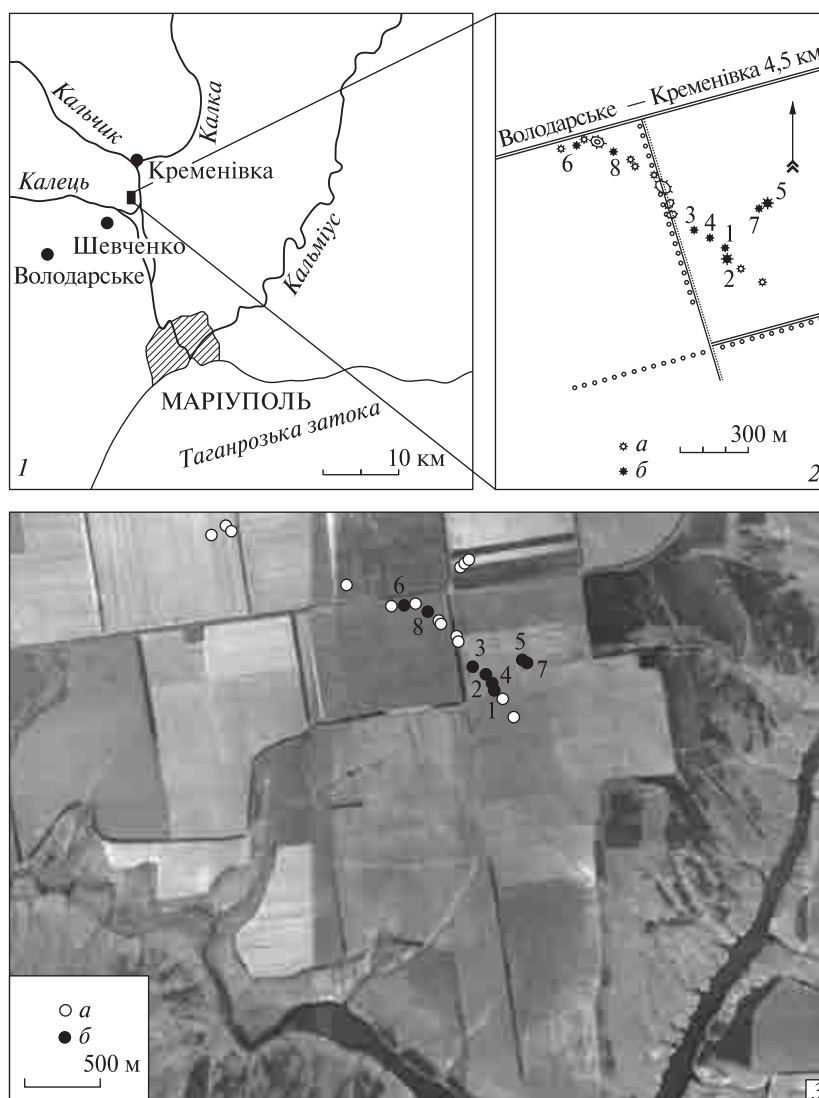

Рис. 1. Кременівка: 1 — локалізація села на топографічній карті; 2 — план курганної групи; 3 — вигляд курганів на знімку із системи Google Earth 6.2.2.2.6613. Умовні позначки: *a* — нерозкопані кургани; *б* — розкопані кургани

хідній частині та 5,0—6,0 м у східній (рис. 2, 1). Під час розкопок було висунуте припущення, що воно походило зі зруйнованої верхньої частини платформи. Однак верхівка платформи пласка й відносно рівна (не зважаючи на западини), тобто каміння на схилах насипу було елементом єдиної кам'яно-земляної конструкції та слугувало її покриттям. Привертає увагу безпосередній стик каменів кільця та платформи на низькій і пологій східній полі (розріз V; рис. 3), тобто на ділянці підйому/входу на платформу.

Жодних слідів поховань під платформою не зафіксовано. Це підтвердила й контрольна траншея завглибшки до 3,0 м, закладена в материковому суглинку після зняття каменів⁵. Лише в східній полі, під платформою, на відстані 5,0—6,0 м від Р, на рівні давнього гори-

зонту, була знайдена ручка червоноглиняної амфори з фрагментами горла й тулуба (рис. 2, 4). Висота горла амфори 15,5 см, діаметр вінець 9,0 см.

«Курган 7» був розміщений майже впригол до східної поли «кургану 5»⁶. Його насип овальної в плані форми з максимальним діаметром близько 30 м, висота не більше 0,7 м від сучасної поверхні, дуже розораний (рис. 4, 1). На поверхні були невеликі камені та дрібні фрагменти амфор. Розкопки здійснені шістьма траншеями в напрямку північний схід—південний захід.

Стратиграфія насипу (рис. 4, 2): розораний шар з камінням; на рівні 0,9 м від Р материковий суглинок, який має плавне, але відчутне пониження в західній частині; на одному з розрізів (II) — темніший передматерик і гуму-

⁵ Під час планування відвалів по завершенню розкопок у цю траншею були вміщені всі камені.

⁶ Керівник розкопок М.Л. Швецов.

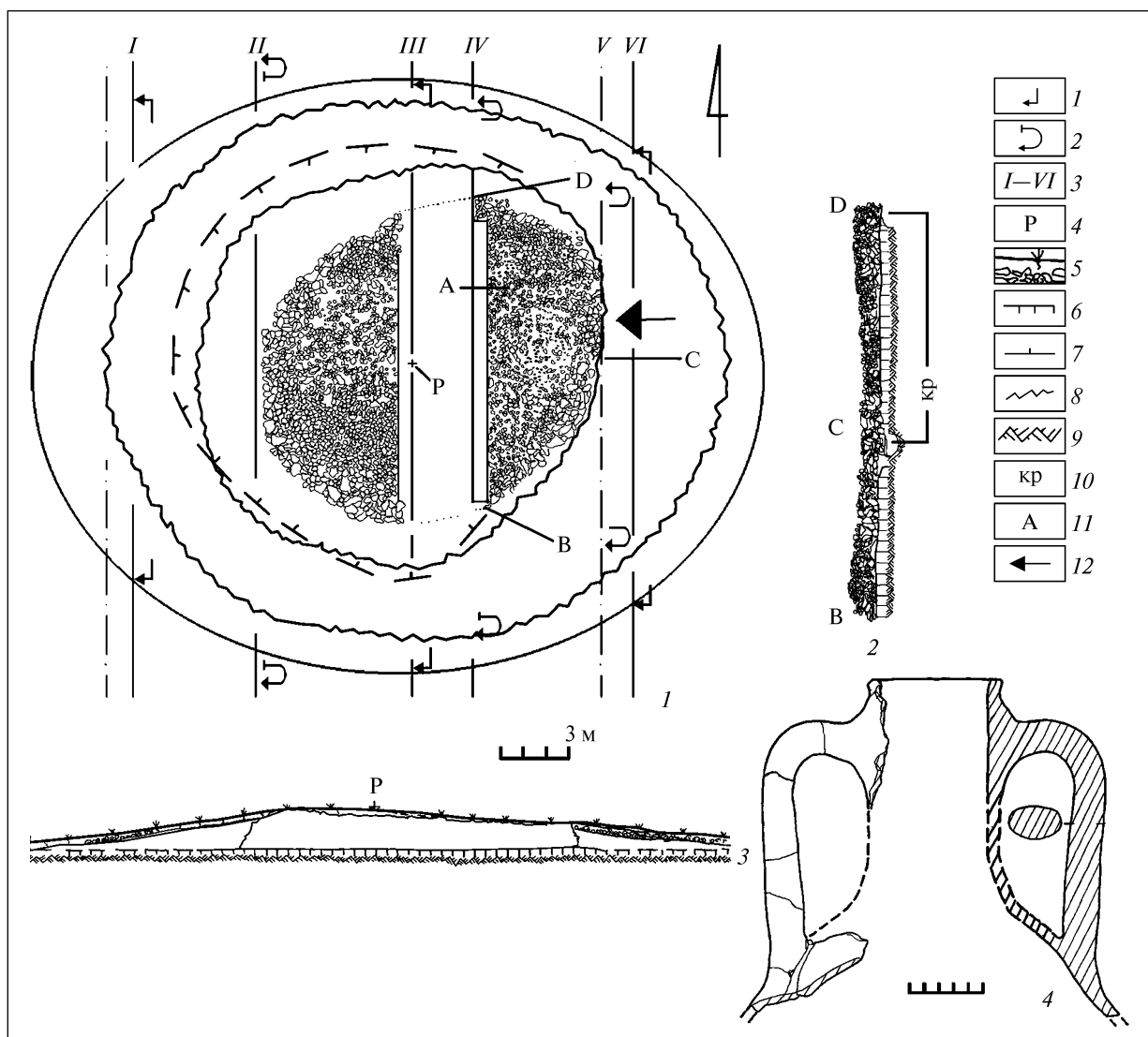

Рис. 2. Кременівка, «курган 5»: 1 — план; 2 — східний профіль платформи; 3 — розріз платформи за лінією захід—схід (реконструкція за наявними розрізами); 4 — амфора. Умовні позначки: 1 — межі накреслених ділянок перетинів; 2 — те само з дзеркальним розворотом; 3 — номери розрізів; 4 — репер; 5 — дерновий шар з камінням; 6 — лінія давнього горизонту на розрізах; 7 — те само на плані; 8 — контури кам'яного кільця; 9 — материковий суглинок; 10 — кротовини; 11 — місце знахідки амфори; 12 — місце підйому на платформу

сований ґрунт з каміннями (деякі з них — у пониженні) та фрагментами амфор.

Пониження рівня материкового суглинка вказує, що спочатку на місці «кургану 7» був невеликий коритоподібний видолинок, можливо, штучного походження (утворився через зняття ґрунту для зведення насипу довкола кам'яної платформи «кургану 5»?). У його межах відмічалось щільніше чорноземне заповнення — результат неодноразових (сезонних?) грязьових відкладень⁷. За розрізом II (рис. 4, 2) простежена приуроченість до верхніх країв видолин-

ка гранітних каменів, які дугою охоплювали його зовнішній контур. Довжина дуги близько 35 м, ширина по краях до 1,0 м, а в центрі — до 3,0 м (рис. 4, 1), деякі її місця пошкоджені оранкою. Залягання основи каменів у північній та південно-східній частинах на глибині від 0,41 до 0,68 м, а в південно-західній — від 0,20 до 0,27 м відповідає різниці у рівнях дна видолинки. Відстань між кінцями дуги становила 9,0 м, її розрив спрямований на південний схід — до спуску/входу в середину дуги.

Саме навпроти входу вздовж північної стіни дуги була зосереджена більшість знахідок, що залягали на дні видолинки (на глибині 0,57—0,75 м від Р). Безпосередньо навпроти входу

⁷ Керівник розкопок навіть порівнював його із заповненням грабіжницьких ям.

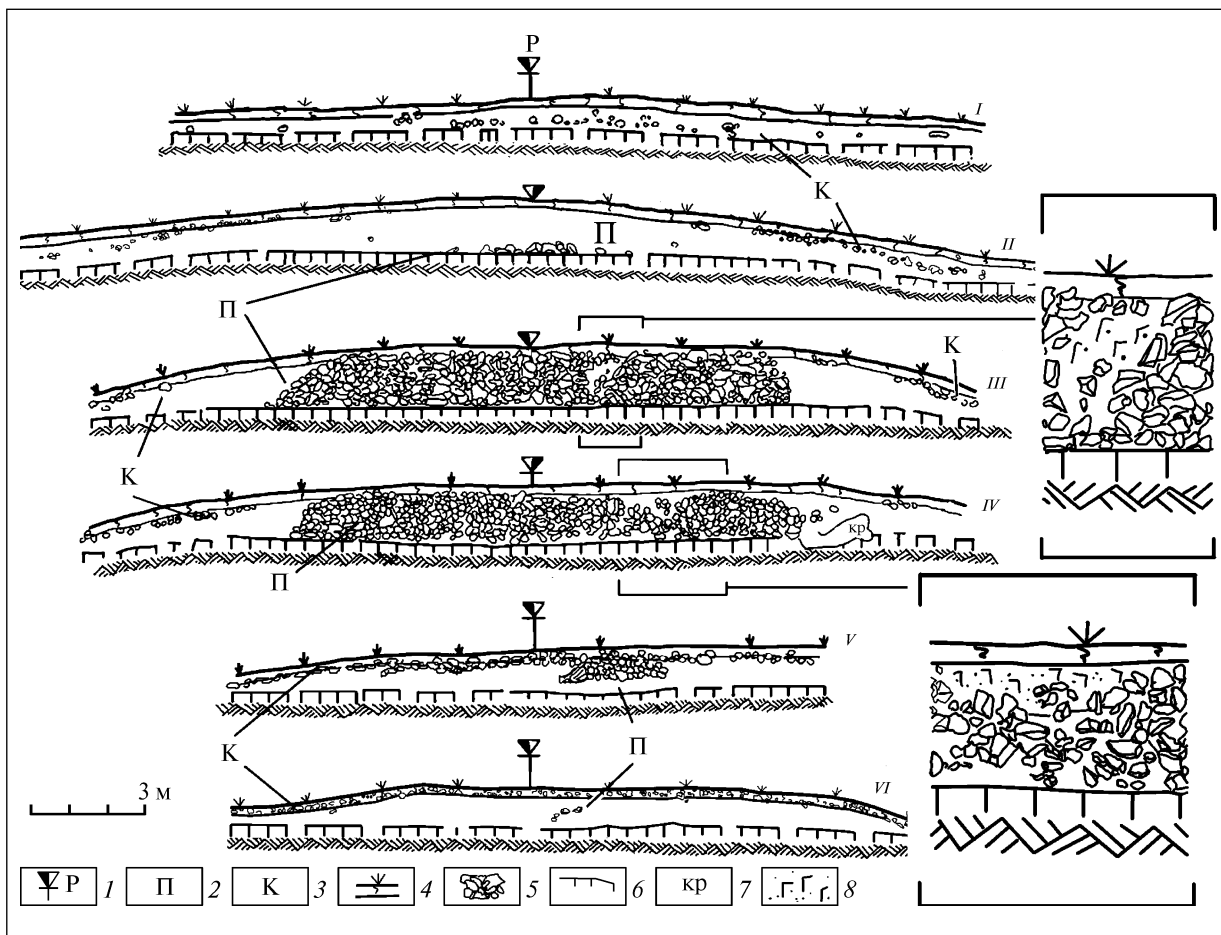

Рис. 3. Кременівка, «курган 5». Профілі бровок та ділянок (збільшені) з гумусним заповненням (місця установки ідолів?). Умовні позначки: 1 — репер; 2 — платформа; 3 — кам'яне кільце; 4 — дерновий шар; 5 — каміння; 6 — похований ґрунт; 7 — кротовини; 8 — гумусне заповнення

знайдено казан (1), а коло нього — скупчення уламків амфор і кісток тварин. У радіусі 5,0 м від казана знайдені: західніше — люстерко (2) та уламки амфор; на південний захід — фрагменти чорнолакового посуду; на північний та південний схід — скупчення уламків амфор і кістки тварин. Серед кісток є зуби вівці/кози, трубчасті кістки великої рогатої худоби чи коня; на деяких кістках є сліди зрізів.

Вище дна видолинка, на каменях, виявлено фрагмент бронзової пластини, а західніше — миски (3); за межами дуги, на північний схід від неї, — налобник (4), а західніше — уламки амфор. Під час розбирання центральної бровки знайдено точильний брусок (5) і залізну пряжку (6).

1. Бронзовий литий казан на асиметричній конічній порожнистій ніжці з півсферичним корпусом і двома вертикальними петлеподібними ручками з трьома конічними виступами (рис. 5, 3). Край вінець приплюснутий, з бортиком-закраїною ззовні. Поверхня каза-

на пориста, що вказує на погану якість бронзи. Корпус вкритий напливами металу та латками, що утворилися під час лиття та через неодноразові ремонти. Загальна висота казана 16,5 см, корпусу — 12 см, ніжки-піддона — 4,5 см, діаметр вінець 17 см, основи ніжки-піддона — 9,3—9,8 см.

2. Бронзове люстерко у вигляді плоско-го круглого диска з ледь загнутим бортиком (рис. 5, 1). На краю диска є два отвори для прикріплення ручки. В одному з них збереглася бронзова заклепка. Верх диска навмисно трохи зігнутий. Діаметр диска 14,5 см, товщина — 0,12 см, діаметр отворів для прикріплення ручки 0,4 см.

3. Фрагмент чорнолакової миски на невисокому профільованому піддоні (рис. 6, 7). Краї загострених вінець загнуті всередину. Денце прикрашене штампованим візерунком у вигляді трьох концентричних кіл з пальметками в центрі. Лак чорний, блискучий, з матовим відтінком. Висота миски 5,0 см, піддона — 1,0 см,

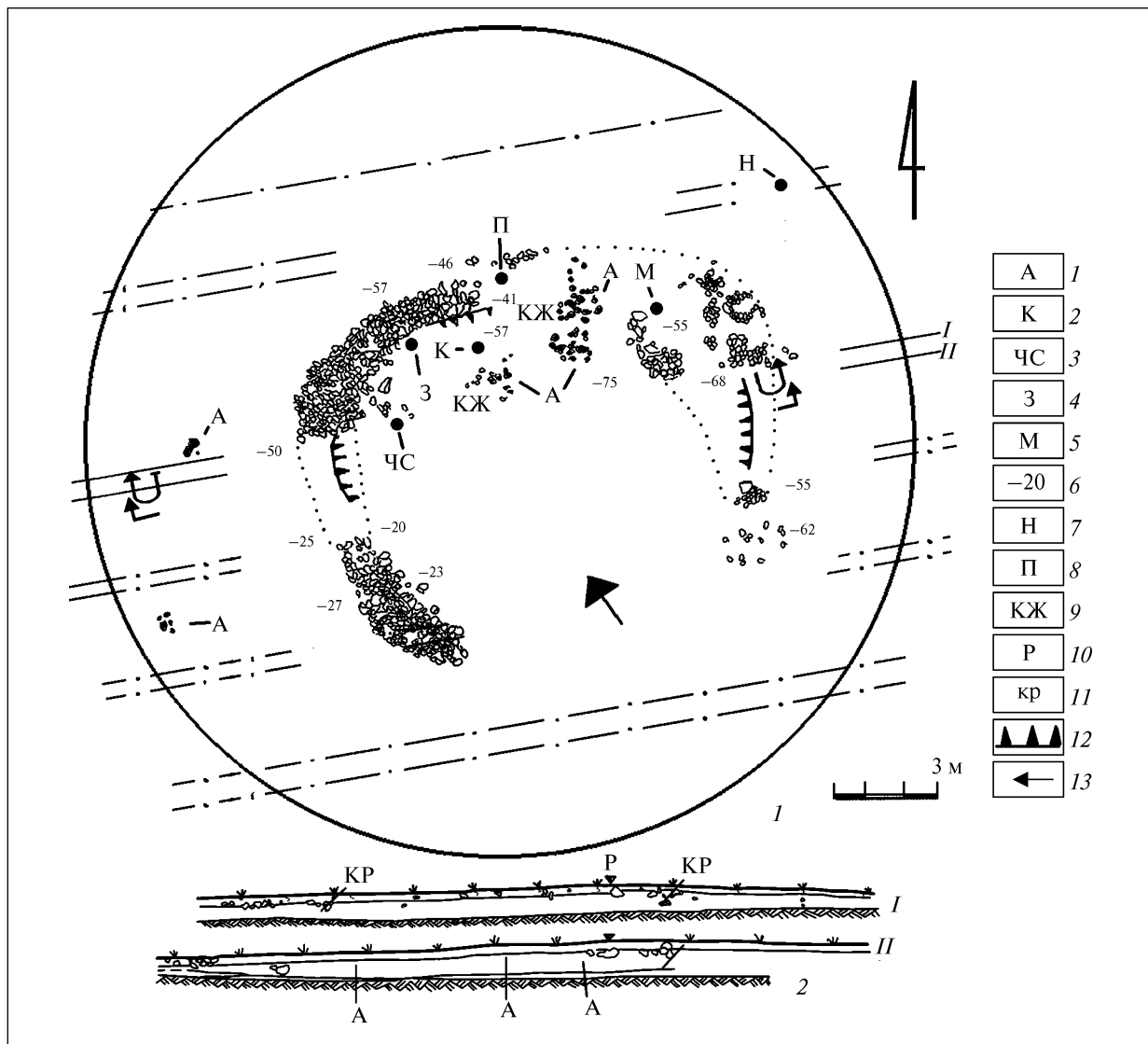

Рис. 4. Кременівка, «курган 7»: 1 — план; 2 — профілі бровок. Умовні позначки: 1 — уламки амфор; 2 — казан; 3 — уламки чорнолакової посудини; 4 — люстерко; 5 — миска; 6 — позначки глибин; 7 — налобник; 8 — пластина; 9 — кістки тварин; 10 — репер; 11 — кротовини; 12 — простежений контур видолинки; 13 — вхід

діаметр вінець 13,3 см, піддона — 9,4 см, максимальний діаметр тулуба 14,7 см.

4. Бронзовий кінський налобник був зігнутий (запакований) учетверо. В розгорнутому вигляді — це пластина трапецієподібної форми завдовжки 22 см та завширшки внизу 9,7 см (рис. 5, 4). Верхні краї обірвані, вціліла ширина 12,3 см. Унизу по центру розташований отвір діаметром 0,3 см для закріплення на ремнях оголів'я. По верхньому та бокових краях пластина орнаментована дрібним акуратним чеканним візерунком із подвійних смуг крапок, простір між якими заповнений виконаними в тій само техніці подвійними перехрещеними хвилястими лініями, що утворюють овали з видавленими зісподу «перлинами».

5. Уламок бруска з пісковика підпрямокутної форми зі слідами спрацьованості, розміри $13 \times 5,0 \times 1,0$ см (рис. 5, 5).

6. Залізна деформована пряжка прямокутної форми розмірами $5,0 \times 4,4$ см. Виготовлена з овально-прямокутного в перетині дроту $0,5 \times 0,6$ см (рис. 5, 2).

На різних ділянках кам'яної дуги та поза нею знайдені уламки чи неповні розвали щонайменше 14 амфор.

1. Синопська амфора з «припухлим» циліндричним відносно невисоким горлом і плавним профілюванням плічок (рис. 7, 4). Форма та розміри графічно реконструйовані майже повністю за винятком придонної частини. Діаметр тулуба 33 см, вінець — 10,4 см, висо-

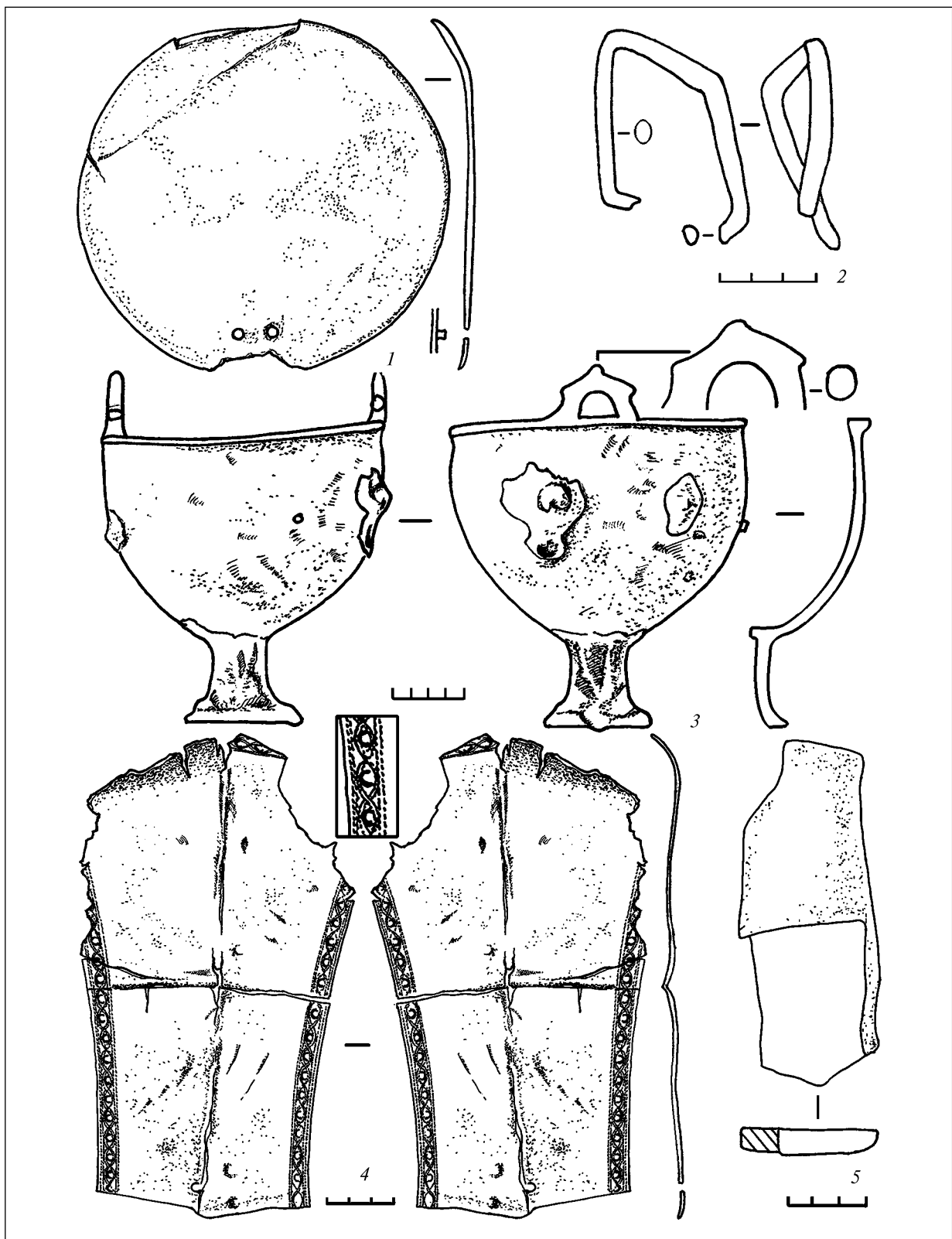

Рис. 5. Кременівка, знахідки з «кургану 7»: 1–4 — метал; 5 — камінь

та горла 17,5 см, вціліла висота 62 см, діаметр овальної в перетині ручки $4,7 \times 2,5$ см.

2. Коська амфора з грибоподібними вінцями і двоствольними ручками (рис. 7, 1). Збе-

реглася частина горла, ручки та корпусу. Ніжка відсутня. Діаметр тулуба 45 см, вінець — 14,5 см, висота вцілілої частини тулуба 46,5 см, діаметр круглих у перетині стволів 1,8–1,9 см.

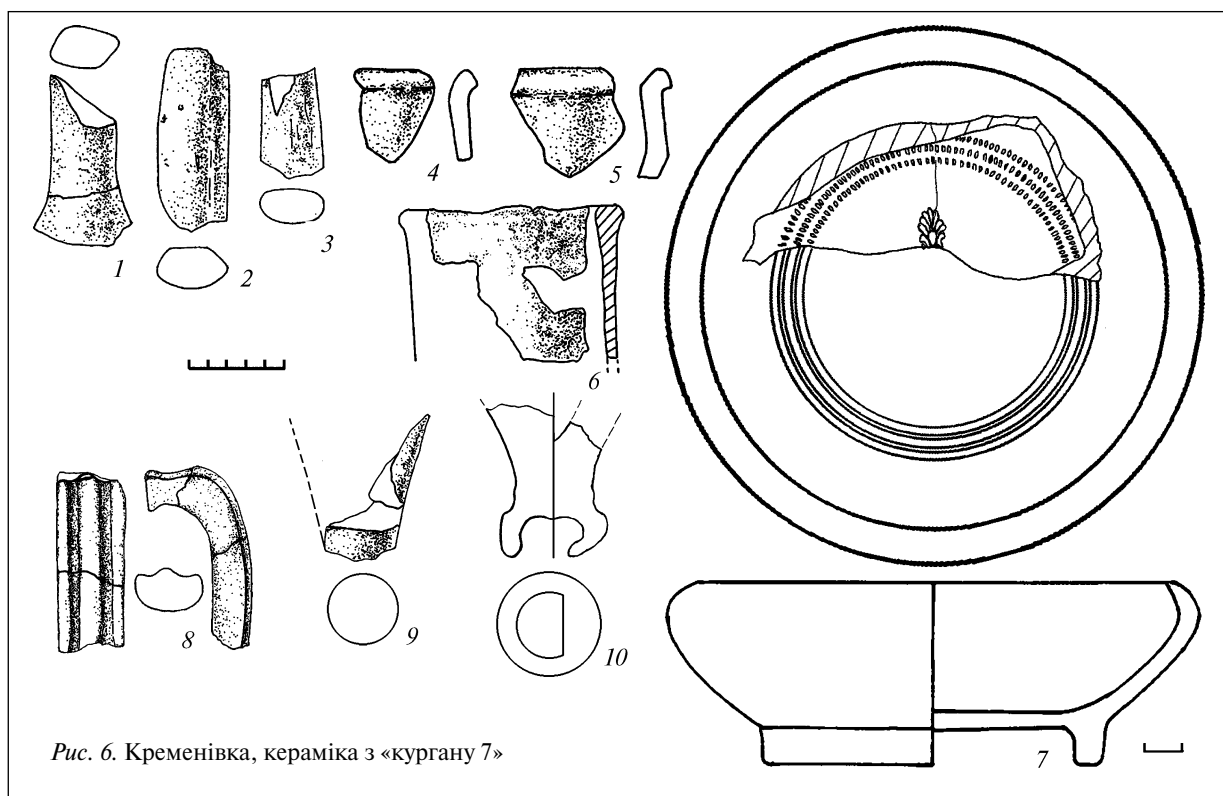

Рис. 6. Кременівка, кераміка з «кургану 7»

3. Гераклейські амфори:

а) з піфойдним тулубом, контури якого окреслюються округлими лініями та високими плічками вище максимального діаметра (рис. 7, 6). Горло й ніжка відсутні. Діаметр тулуба 26,5 см, горла — 9,0 см, висота, що збереглася, — 43,5 см, діаметр овальної в перетині ручки $4,3 \times 2,0$ см;

б) графічно відтворена верхня частина амфори (рис. 7, 2). Діаметр тулуба 23 см, горла — 9,0 см. Один з уламків має по краю ланцюжок отворів (рис. 7, 3), можливо, сліди ремонту⁸;

в) уламок горла з відігнутим краєм вінець (рис. 6, 4);

г) уламок «припухлого» горла з відігнутим краєм вінець (рис. 6, 5);

д) уламок циліндричного горла (рис. 6, 6), діаметр вінець 11,6 см, вціліла висота 8,0 см;

е) уламок овальної в перетині ручки (рис. 6, 2) завдовжки 9,8 см, діаметр перетину $3,9 \times 2,3$ см;

є) уламок овальної в перетині ручки (рис. 6, 3) завдовжки 5,6 см, діаметр перетину $3,5 \times 1,9$ см;

ж) уламок овально-ромбічної в перетині ручки (рис. 6, 1) завдовжки 9,0 см, діаметр перетину $3,8 \times 2,3$ см.

⁸ А.В. Буйських висловила сумнів щодо цього припущення.

4. Амфори невідомих центрів:

а) уламок складнопрофільованої ребристої ручки (рис. 6, 8) завдовжки 9,0 см, діаметр перетину $3,5 \times 2,2$ см;

б) уламок ніжки з відбитою підошвою (рис. 6, 9), вціліла висота 7,5 см;

в) уламок ніжки з півсферичним заглибленням у підошві (рис. 6, 10), діаметр її 5,6 см.

Датування святилища поблизу с. Кременівка

«Курган 5» можна датувати на підставі знахідки під платформою уламків верхньої частини червоноглиняної амфори. С.В. Полін відносить її до амфор невизначеного центру Пропонтиди чи північної Егеїди, які нині датують у межах середини першої—третьої чверті IV ст. до н. е. (Полін, Карнаух 2010)⁹.

Набагато більше матеріалів для датування надає комплекс знахідок з «кургану 7». Чорнолакова миска (рис. 6, 7) за морфологічними ознаками відноситься до елліністичного типу

⁹ Ця їхня публікація не була узгоджена з авторами розкопок, що й призвело до помилок. Зокрема, в Донецькій обл. ніколи не було і досі немає Маріупольського р-ну, в «кургані 5» не було кромлеха, як і фрагмента амфори «невстановленого центру», аналогічної амфорі 5 з «кургану 7», а в «кургані 7» — фрагмента кам'яного блюда.

мисок Афіньської гори останньої чверті IV ст. до н. е., але не пізніше 300 р. до н. е. (Rotroff 1997, 1, р. 162; 2, № 983—922).

За типологією С.Ю. Монахова, синопська амфора (рис. 7, 4) належить до піфойдних варіанту II-C (Монахов 2003, с. 150, табл. 102, 2—4). Серед синопських амфор II типу з Північного Причорномор'я вироби цього варіанту репрезентовані найчастіше та датуються кінцем IV — початком III ст. до н. е. (там само, с. 150, 158). До цього ж часу може належати й піфойдна коська амфора (рис. 7, 1; див.: Туровський и др. 2001, с. 43—44).

Гераклейська амфора (рис. 7, 6) відноситься до I типу піфойдних, найвірогідніше до варіанту I-4, більшість яких датується першою чвертю IV ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 128—131, 143, табл. 88). Першою половиною IV ст. до н. е. можна датувати й ідентифіковані уламки горла та ручок інших гераклейських амфор (рис. 6, 1—6), для яких характерні жовто-червоний колір глини та наявність у ній дрібного піроксену й піску.

Бронзовий казан (рис. 5, 3) за вертикальними ручками на вінцях належить до групи С скифських виробів півдня Східної Європи (Ромашко 2010). Кременівський екземпляр представляє тип, головною ознакою якого є круглий в горизонтальному перетині відкритий півсферичний корпус. Подібні казани з'явилися ще в архаїчний час. Зокрема, вони відомі в Келермеських курганах 2 (Ш) та 4 (Ш), досліджених Д.Г. Шульцем і М.І. Веселовським. Хронологічні межі цих пам'яток визначають першою чвертю VI ст. до н. е. (Галанина 1997, табл. 41, 32, 53).

Найбільшого розповсюдження такі казани набули в пам'ятках класичного періоду. V ст. до н. е. датується курган 2 біля с. Оксютинці в Посуллі (Ильинская 1968, с. 162, табл. XVI, 13); першою половиною IV ст. до н. е. — курган 20 біля с. Дурівка в лісостеповому Подонні (Пузикова 2001, с. 199—200, рис. 57, 1, 1а); 370-и рр. до н. е. — курган Пантіоніті в Криму (Диамант 1962, с. 250, рис. 1; Монахов 1999, с. 631); серединою—третьою чвертю IV ст. до н. е. — поховання 1 кургану 8 біля с. Куп'єваха в Поворсклі (Бойко, Берестнев 2001, с. 11—13, рис. 10, 2), курган 14 біля с. Черемушна на Сіверському Дінці (Гречко 2010, рис. 57, 1), курган 14 біля с. Тернове-Колбіно в Середньому Подонні (Савченко 2001, рис. 38, 25); другою половиною IV ст. до н. е. — курган 18 Пісочинського могильника в українському лісостеповому Лівобережжі (Бабенко 2005, с. 260, рис. 27), курган 8 групи П'ятибратні кургани в Подонні

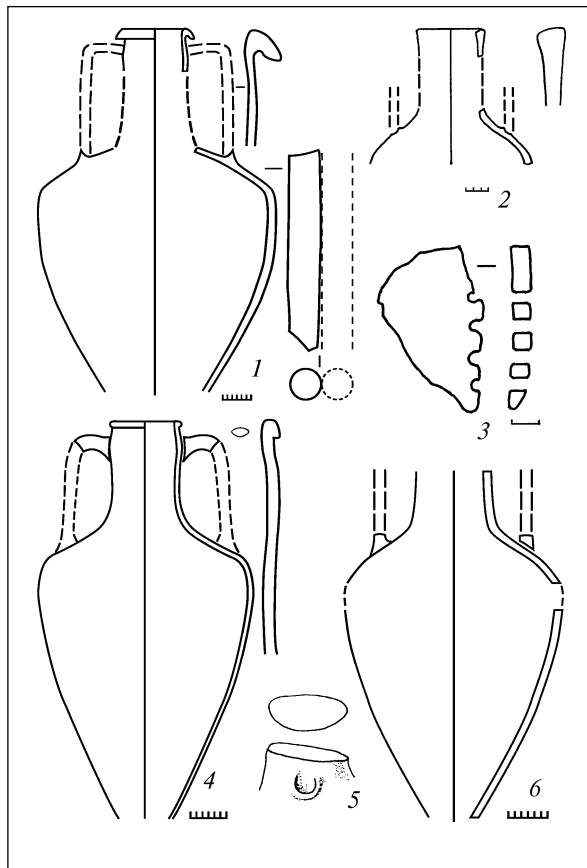

Рис. 7. Кременівка, кераміка з «кургану 7»

(Шилов 1961, с. 164). У пізніших пам'ятках такі казани менш численні: IV—III ст. до н. е. датується курган 3 групи Часті кургани (Либеров 1965, с. 24—32) та курган 16 біля с. Дурівка (Пузикова 2001, с. 197, рис. 50, 1).

У типологічному ряді казанів з вертикальними ручками та круглим в горизонтальному перетині відкритим півсферичним корпусом виразно простежується динаміка пропорцій діаметра та висоти корпусу, а саме: що пізніший казан, то менший показник співвідношення цих двох параметрів. Так, співвідношення діаметра й висоти корпусу казанів VI ст. до н. е. дорівнює 1,5—1,9; казанів V — початку IV ст. до н. е. — 2,0—2,2; IV ст. до н. е. — 1,5—1,8; кінця IV—III ст. до н. е. — 1,5. Цей показник у кременівського казана становить 1,4. Таким чином, за цим показником він ближчий до казанів кінця IV—III ст. до н. е., що співпадає з датами античних керамічних імпортив.

Аналогії нашому налбнику відомі в Середньому Подніпров'ї. В кургані 9 біля с. Пруси знайдена бронзова позолочена трапецієподібна пластина. Вона прикрашена в античному стилі, її край перфорований отворами для закріплення на м'яку основу. Ще одна анало-

гія — срібна трапецієподібна пластина з кургану 63 біля с. Бобриця, прикрашена у верхній, розширеній, частині золотою місяцеподібною бляхою. Зазначимо, що віднесення В.Г. Петренка цих виробів до типу I, для якого характерна форма ромба з петлею на звороті розширеної частини щитка, все таки умовне. Ймовірно, залучення до цього типу бобрицького та пруського екземплярів зумовлено нечисленністю серії налобників трапецієподібної форми. Сама В.Г. Петренко відзначає не тільки морфологічні, але й хронологічні відмінності ромбічних і трапецієподібних налобників (Петренко 1967, с. 39—40, табл. 28, I, 4). За типологією спорядження коня скіфської доби в лісостепу Східної Європи, розробленою О.Д. Могиловим, налобник з кургану 63 біля с. Бобриця віднесений до відділу I підкласу III (Могилов 2008, с. 60).

Таким чином, кременівський і морфологічно подібні йому налобники становлять окремий тип, характерний для пізнього етапу скіфської культури. Це підтверджується датуванням комплексів, з яких вони походять. Курган 63 з Бобриці та 9 із с. Пруси М.І. Ростовцев відніс до III та III—II ст. до н. е. (Ростовцев 1925, с. 494—495, 499). Н.О. Онайко датувала їх другою половиною IV та III ст. до н. е. (Онайко 1962, с. 69, 76), В.Г. Петренко — початком III або III ст. до н. е. (Петренко 1961, с. 90; 1967, с. 39), А.І. Мелюкова — V—III ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 41, 67). П.Д. Ліберов та інші дослідники налобник з кургану 63 біля Бобриці датували IV—III ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 96; Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 123, табл. 3).

Його карбований візерунок ідентичний орнаменту на двох безпаспортних налобниках з вигнутими боковими гранями, знайдених «горним техніком» Д.Г. Шульцем на початку XX ст. в Прикубанні під час грабіжницьких розкопок. Є два погляди щодо їх датування. Одні дослідники наводять їм паралелі в комплексах Келермеських курганів VII—VI ст. до н. е. (Пиотровский 1955, с. 43; Мурзин, Черненко 1980, с. 156, рис. 3; 4), на думку інших, кубанські налобники слід відносити до IV ст. до н. е., а не до періоду скіфської архаїки (Галанина 1997, с. 122). Як бачимо, остання думка є обґрунтованішою. Що більше, кременівська знахідка дозволяє навіть запропонувати ще пізніше датування — до початку III ст. до н. е. — налобників з колекції Д.Г. Шульца.

Такому датуванню не перечить і бронзове люстерко. Зважаючи на отвори, його мож-

на зіставити з дзеркалами з боковою ручкою, прикріпленою за допомогою заклепок типів 5 і 6 (за В.Г. Петренка), або II класу II відділу 2—4 груп (за Т.М. Кузнецовою). Такі люстерка з'явилися в степу та лісостепу Північного Причорномор'я в VI—V ст. до н. е., але значного розповсюдження набули в IV — на початку III ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 35; Барцева 1981, с. 70; Кузнецова 1987, с. 39—46, табл. 1; 1989).

Наведене вказує, що *terminus ante quem* «кургану 7» — кінець IV — початок III ст. до н. е. *Terminus post quem* для «кургану 5» — середина першої—третьої чверті IV ст. до н. е., оскільки фрагменти амфори були під платформою на рівні давньої поверхні, тобто опинилися там під час її спорудження.

Археологічні ознаки Кременівського святилища та свідчення Геродота

Ще під час розкопок обидва «кургани» були інтерпретовані як складові єдиного культового комплексу (Братченко и др. 1977, с. 17), але з огляду на розбіжності в конструкції, розмірах і складі знахідок платформа й дуга з каменю над видолинком мали різне призначення. Їм прикметні ознаки, які К. Ренфру виділив для обрядових споруд (храмів). На його думку, в різні часи та на різних територіях ці ознаки проявляються однаково (Renfrew 1995). Йдеться про фокусування уваги, зв'язок між світом земним і потойбічним, присутність божества, спільні дії та жертвоприношення.

У нашому разі фокусування уваги досягнуто через розміщення «курганів» поза загальною лінійною системою могильника. Очевидний і їхній зв'язок не тільки одного з одним, але й прилеглою балкою, адже з боку останньої добре проглядався верх платформи, а з платформи — сама балка та долина Калки (рис. 8, 2). Певна річ, кам'яна платформа виокремлювалася та виділялася з-поміж курганів округи, навіть будучи розташованою нижче них.

На присутність божества та зв'язок між світами вказують, зазвичай, опосередковані ознаки. Звернемо увагу на орієнтацію платформи на схід. Як і для пізніших, приміром давньоруських святилищ, це можна пояснити встановленням на ній ідолів, повернутих до сходу сонця та води (Седов 1953, с. 93), в нашому випадку — до джерел у ложі балки чи до річки. Сам ідол (чи ідоли) не зберігся — можливо, він був із дерева. Якщо ж він був кам'яним, то його могли перенести чи поховати по завершенню функціонування свя-

тилища. На платформі було щонайменше три місця, де можна було його (їх) встановити. Це западина в північно-західній частині платформи та ділянка за 2,0—3,0 м на північ від Р, де за розрізом III зафіксований розрив між камінням, заповнений сірим гумусованим ґрунтом; такий само розрив був за 5,0 м на північний схід від Р (розріз IV; рис. 3).

Щодо спільних культових дій і жертвоприношень, то їх сліди, вочевидь, є в «кургані 7». Привертає увагу стан знайдених тут речей. Вони мають сліди тривалого використання й навмисного пошкодження: корпус бронзового казана вкритий латками та має декілька наскрізних отворів (рис. 5, 3); бокові краї налобника обірвані, і він складений вчетверо — немов підготовлений до переплавки (рис. 5, 4); диск люстерка й пряжка деформовані (рис. 5, 1, 2); серед уламків амфор є з отворами, можливо, для ремонту (рис. 7, 3). Навмисне пошкодження речей при використанні їх у поховальній і кульовій практиці — явище широко розповсюджене в скіфо-сарматському середовищі. Прояви такої обрядової норми відомі і в інших курганоподібних святилищах, приміром, в Уляпському кургані 4/1982 (Балонов 1987, с. 41). У попередню добу пізньої бронзи такий обряд репрезентований на заключному етапі формування так зв. зольників білогрудівського типу (Гершкович 2004, с. 105, 107).

Але як отримані археологічні дані корелюються з описом Геродота святилища Ареса? Звернемося до відповідного розділу (IV, 62), де зазначено, що скіфи приносять Ареєві жертви інакше, а саме: *«В центрі області кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширишки до трьох стадій, але не дуже високі. На них влаштовують чотирикутну площадку, три сторони якої стримчасті, а на четверту можна зійти. Щороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесят возів хмизу, бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ встромляє старий залізний меч, який є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней, крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам. А йому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних лю-*

дей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини».

Наявні археологічні дані напрочуд точно відповідають цьому опису.

Курганоподібні святилища у Північному Причорномор'ї на тлі звичайних курганів нечисленні. В просторовому сенсі Кременівське святилище розташоване в приазовській «області» або «окрузі» скіфів.

Платформа «кургану 5» — то «гора» святилища Ареса, але вона споруджена не з хмизу, а з каміння через бідний на деревину степ. Втім, не можна виключати тут і наявність дерев'яних конструкцій чи обладнання (ідолів або навісів над майданчиком), вкладання хмизу на кам'яну платформу тощо.

Низку конструктивних рішень зі спорудження «кургану 5», зокрема укріплення бокових стін платформи ґрунтом, спрямовано на забезпечення «щорічного» використання.

Платформа влаштована таким чином, що три її сторони прямовисні, а з четвертої, похилої, є вхід на неї.

Обряди, вочевидь, провадили на двох рівнях: унизу біля платформи та на її верхівці. Очевидно, місцем, де здійснювали розчленування людей, яких приносили в жертву, та заклання тварин, був «курган 7»: у знайдених там амфорах містилося вино, необхідне для «кроплення», саме там були кістки тварин, а чорнолакова миска та інший подібний посуд могли слугувати для наповнення кров'ю та перенесення її наверх для «кроплення меча». В цілому платформу можна розглядати як жертовник, а «курган 7» — як вітвар, місце для священних предметів. Відсутність на платформі, коло неї та в «кургані 7» кісток людей цілком зрозуміла — адже вони лишалися просто неба, отже й зберегтися навряд чи могли. Цим можна пояснити також відсутність залізного меча. Втім, на інших конструктивно й функціонально близьких пам'ятках відомі знахідки і решток розчленованих людських скелетів, і залізних мечів.

Вважаємо, наведених зіставлень достатньо для висновку, що біля Кременівки знайдено саме той вид скіфського святилища, про який писав Геродот. Розбіжності в розмірах не повинні братися до уваги. Адже невідомо, як доречно зауважує М.В. Скржинська, про який стадій, аттичний чи іонійський, писав Геродот, та й загалом конкретні цифри «відігравали в усній традиції специфічну роль і визначали певний числівник, а, ймовірно, якісний прикмет-

ник зі значенням якоїсь множини» (Скржинская 2001, с. 123—124). До речі, Геродот чи його інформатори, вказуючи на три стадії, могли мати на увазі не розміри самого святилища, а всього курганного могильника, в межах якого або поряд з яким воно було влаштоване. В такому разі навіть три стадії (хоч аттичні, хоч іонійські) є достатньо реальною величиною.

У Геродота чітко сказано про тривале функціонування святилища Ареса, навіть зведеного з хмизу. Тим паче це стосується святилищ на зразок Кременівського. На це вказує й певна розбіжність у датах: найдавніші — для амфори з «кургану 5» та гераклейських з «кургану 7», найпізніші — для синопських амфор, миски, казана, налобника та люстерка. Загалом інтервал цих дат сягає щонайменше 50 років. Функціонування святилища протягом всього цього часу навряд чи можливе. Але тут слід брати до уваги, що найдавніші дати для деяких амфор маркують час їх виготовлення, але скіфи могли їх використовувати і пізніше, особливо на стаціонарному святилищі, де старим речам надавалося особливе сакральне значення.

Скіфські святилища Північного Причорномор'я та сусідніх регіонів

Треба зауважити, що Кременівське святилище є унікальною пам'яткою для Північного Причорномор'я. Інші курганоподібні святилища чи священні місця відомі у правобережному українському Лісостепу (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 36, 41—42, 48—49; Скорый, 1997, с. 23), Середньому Подонні (Савченко 2001, с. 56—57, 113, рис. 3, 1—4; 43, 1, 2), степовій зоні Північного Причорномор'я та Нижньому Подонні (Бидзиля і др. 1977, с. 64—65; 124—125, рис. 22, 1; 24; 25; Болтрик 1978, с. 61—62; Субботин, Охотников 1981, с. 108, 111, 115; Ляшко, Фрідман 1987, с. 77—78, рис. 5; Бессонова 1989; Беспалый, Головкина, Ларенок 1989, с. 154—156, рис. 2, 14, 16; Кравец 1993). Є свідчення щодо їх наявності в Криму (Бессонова, Бунятян, Гаврилюк 1988, с. 74—76) і Адигеї (Балонов 1987). 3-поміж них лише декілька привертають увагу в сенсі порівняння з Кременівським, зокрема за ознакою двох рівнів (верхнього та нижнього) проведення обрядових дій.

Цілком умотивовано як жертovníк розглядається курган 7 в уроч. Носаки поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (Бидзиля і др. 1977, с. 64—65; 124—125, рис. 22, 1; 24; 25). Його висота становила 2,7 м, діаметр 42 м.

Він розміщувався поряд курганів 6 і 8 бронзового віку, з якими з'єднувався лама. Основною жертovníка, як вважають автори розкопок, був вал, що поєднував указані кургани та був зведений у два прийоми за доби бронзи. На поверхні валу був знайдений залізний меч, перекритий досипкою. Меч датований V ст. до н. е. (там само, с. 125). Втім, святилище (як і весь скіфський могильник) можна віднести й до другої половини IV ст. до н. е. Та обставина, що меч датується ранішим часом, пояснюється тим, що, за Геродотом, у присвячених Аресу обрядах використовували «старий залізний меч» (Бидзиля і др. 1977, с. 64; Болтрик 1978).

Цікаво, що на схід від валу цього кургану була коритоподібна виїмка завдовжки 39 м і завширшки 16 м, пов'язана зі зведенням валу (Бидзиля і др. 1977, с. 64—65; 124—125, рис. 22, 1; 24; 25). На її краю, на рівні давнього горизонту, знайдені куранти масивної гранітної зернотерки, камінь зі слідами обробки та кістки тварин скіфського часу (Гаврилюк 1999, с. 223). Зауважимо, що в поховальній обрядовості носіїв пазирицької культури Гірського Алтаю V—II ст. до н. е. вміщення зернотерок у насип кургану чи в кам'яне коло навколо нього вважають показником сакралізації (Молодин 1992).

Ще одне святилище досліджене в складі курганного могильника бронзового та раннього залізного віків між селами Семенівка та Старокозаче Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. (Субботин, Охотников 1981, с. 108, 111, 115). Воно влаштоване поряд з північно-західною полою невеликого кургану 20 катакомбної культури. На площі 4,5 × 4,0 та 7,0 × 4,5 м знайдені два скупчення уламків амфор і ліпної кераміки, між якими компактно розміщувалася група залізних речей — уламки втулок, наконечників списів і численні предмети кінської зброї. Поряд з ними був кубок литого скла, заповнений залізними трилопатовими вістрями стріл і бронзовими скобами. Біля кубка з однієї сторони лежав бронзовий кінський налобник(!), а з іншої — встромлений руків'ям у землю залізний акинак або кинджал. За косою, гераклейськими, синопськими, родоськими амфорами та типу Солоха I час функціонування цього комплексу визначений кінцем IV — початком III ст. до н. е. (там само, с. 111). Тим же часом датується основна частина скіфських поховань могильника.

У деяких випадках ознаками святилищ можуть бути знахідки окремих предметів або характерні конструктивні деталі насипів.

У 2004 р. в м. Перевальськ Луганської обл. біля кургану заввишки близько 2,5 м і діаметром 25—30 м, приблизно за 30 м від північної його поли, місцеві мешканці знайшли бронзовий казан круглої в горизонтальному перетині форми з вертикальними ручками, в якому було декілька золотих бляшок у звіриному стилі¹⁰. Можливо, казан пов'язаний з вівтарем, а високий курган був жертovníком.

Цікаві конструктивні елементи деяких Ульських та Уляпських курганів Прикубання (Адигея) з розкопок 1898 р. М.І. Веселовського та 1981—1983 рр. О.М. Лєскова. Їхні насипи приховували складені з землі, щепок і хмизу платформи заввишки в середньому 1,0 м, які, як і платформа кременівського «кургану 5», мали три прямовисні сторони та одну похилу (пандус). На думку Ф.Р. Балоньова, пандус призначався для заведення на верх платформи коней та інших жертвних тварин (Балоньов 1987). В Ульському кургані 1/1898 є сліди жертвоприношення не тільки коней, волів, баранів і віслуків, а й людей (там само, с. 40). Те само простежується і в Уляпських курганах (Уп 1/1981, 4/1982, 9/1983), в яких на платформах і в насипах були розчленовані скелети людей. Зокрема, в кургані Уп 1/1981 знайдено скелет молодої особи без правої руки, кістки якої лежали на іншому кінці платформи. Це, а також те, що поряд з відчленованою рукою був залізний меч, свідчить, на думку Ф.Р. Балоньова, про доцільність зіставлення зафіксованих тут слідів ритуалів з культом Арея (Балоньов 1987, с. 40—44).

Відсутність поблизу Ульських та Уляпських святилищ вівтарів, подібних до кременівського («курган 7»), із Семенівки та в уроч. Носаки можна пояснити тим, що міжкурганний простір не досліджувався. Загалом у 1980-х рр., а

тим паче наприкінці ХІХ ст., ще не було встановлено, що скіфські святилища мають складну просторову структуру. Тоді ще не були відомі розглянуті нами пам'ятки, які за своїми ознаками так чітко співпадають з описаним Геродотом святилищем Ареса.

Висновки

Наведених археологічних даних цілком достатньо для остаточного підтвердження вірогідності повідомлень Геродота щодо існування скіфських святилищ на честь Ареса. Традиція їх спорудження побутувала за часів Геродота, тобто в V ст. до н. е., але найбільшого розповсюдження вона набула в другій половині/наприкінці IV та на початку III ст. до н. е. Для цього часу характерна двоскладова їх структура — висока (для жертвоприношень) і низька (вівтарна). Не виключено, що про них Геродоту розповіли самі скіфи, які, на жаль, не повідомили йому ім'я свого божества.

Встановивши археологічні ознаки таких святилищ (пара курганоподібних насипів, зміщених убік від основного масиву прилеглих курганів, розташування їх у верхів'ях або на відрогах балок, наявність похилої верхівки тощо), маємо можливість виявляти подібні пам'ятки по всій степовій смузі Північного Причорномор'я та поза нею. Їх не буде багато, але в кожному разі вони відповідатимуть священним культовим центрам окремих «округів» чи «областей» скіфів.

Вважаємо за свій обов'язок добрим словом згадати керівника Донецької експедиції Станіслава Никифоровича Братченка, який дав дозвіл на публікацію Кременівського культового комплексу. Глибоку подяку також висловлюємо д. і. н., провідному науковому співробітнику відділу античної археології Інституту археології НАНУ А.В. Буйських за люб'язну допомогу у визначенні античної кераміки.

¹⁰ Люб'язна інформація Ю.М. Бровендера. Знахідки зберігаються в лабораторії Донбаського відділення Східноукраїнської філії ІА НАНУ на базі ДонДДТУ (м. Алчевськ).

Абаев В.И. Культ «семи богов» у скифов // Абаев В.И. Избранные труды. Религия, фольклор, литература. — Владикавказ, 1990. — Т. 1. — С. 89—96.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Балоньов Ф.Р. Святилища скифской эпохи в Адыгее (интерпретация курганов на р. Уль) // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. — Новосибирск, 1987. — С. 38—45.

Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени. Лесостепное Днепроовское Левобережье. — М., 1981.

Беспалый Е.И., Головкина Н.Н., Ларенок П.А. Поминальные памятники IV в. до н. э. — III в. н. э. Доно-Кагальницкого водораздела // СА. — 1989. — № 3. — С. 154—162.

Бессонова С.С. Культовые сооружения скифского времени в Побужье // I Кубанская археологическая конференция. Тез. докл. — Краснодар, 1989. — С. 53—54.

- Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988.
- Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. — К., 1977. — С. 61—158.
- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001.
- Болтрик Ю.В. Святилище Арея в урочище Носаки // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Института археологии АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 61—62.
- Братченко С.Н., Кротова А.А., Швецов М.Л., Гершкович Я.П. и др. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г. // НА ІА НАНУ. — 1977/12а.
- Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Константиnescу Л.Ф. и др. Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье // АО 1977 г. — М., 1979. — С. 308—309.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999.
- Гаврилюк Н.А., Гершкович Я.П. О погребениях финального этапа бронзового и раннего железного века в бассейне р. Кальмиус в Северном Приазовье // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 67—71.
- Галанина Л.К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. — М., 1997 (Степные народы Евразии. — Т. 1).
- Гершкович Я.П. Феномен зольников белогрудовского типа // РА. — 2004. — № 4. — С. 104—113.
- Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010.
- Диамант Э.И. Скифский котел из кургана, открытого в Керчи в 1921 г. // ЗОАО. — 1962. — Т. II (35). — С. 250—252.
- Эрлих В.Р. Святилища некрополя Тенгинского городища II, IV в. до н. э. — М., 2011.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
- Кравец Д.П. Скифское святилище на Крынке // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 1993. — С. 160—165.
- Кузнецова Т.М. Зеркала из скифских памятников VI—III вв. до н. э. (классификация и хронологическое распределение) // СА. — 1987. — № 1. — С. 35—47.
- Кузнецова Т.М. Зеркала // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 109—110 (Серия «Археология СССР»).
- Лесков А.М. Сокровища курганов Адыгеи. — М., 1985.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М., 1965 (САИ. — Вып. Д1-311).
- Ляшко С.М., Фри́дман М.І. Скіфська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпров'я // Археологія. — 1987. — 60. — С. 71—77.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Молодин В.И. Надмогильные сооружения пазырыкской культуры: К реконструкции этапов погребальной обрядности // Вторые исторические чтения памяти М.П. Грязнова. — Омск, 1992. — Ч. 1. — С. 103—106.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э. — Саратов, 1999.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель. — М., 2003.
- Мурзин В.Ю., Черненко Е.В. О средствах защиты боевого коня в скифское время // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 155—167.
- Онайко Н.А. Античный импорт на территории Среднего Поднепровья // СА. — 1962. — № 1. — С. 66—83.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Приднепровья в VI—III вв. до н. э. // МИА. — 1961. — 96. — С. 53—102.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Пиотровский Б.Б. Кармир-Блур. — Ереван, 1955. — Т. 3.
- Полин С.В., Карнаух Е.Г. Скифские святилища IV в. до н. э. у с. Кременевка в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VII Междунар. науч. конф. — Харьков, 2010. — С. 33.
- Пузикова А.И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001.
- Ромашко О.В. Скіфські бронзові казани Північного Причорномор'я з вертикальними ручками // Проблеми історії і археології України. Мат-лы VII Междунар. науч. конф. — Харьков, 2010. — С. 35.
- Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. — М., 1925.

- Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I—Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 54—142.
- Седов В.В. Древнерусское языческое святилище в Перыни // КСИА. — 1953. — 50. — С. 92—103.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
- Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб., 2001.
- Субботин Л.В., Охотников С.Б. Скифские погребения Нижнего Поднестровья // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 102—116.
- Туровский Е.Я., Николаенко М.Ю., Горячук В.Н., Ладюков И.В. Древние амфоры в Северном Причерноморье. Справочник-определитель — К., 2001 (Серия «Археология и история Северного Причерноморья в древности». — 1).
- Шилов В.П. Раскопки Елизаветинского могильника в 1959 г. // СА. — 1961. — № 1. — С. 150—167.
- Renfrew C. The Archaeology of Religion // Renfrew C., Zubrow E.B.W. The ancient mind. Elements of cognitive archaeology. — Cambridge, 1995. — P. 47 — 54.
- Rotroff S.I. The Athenian agora. Results of excavations conducted by the American school of classical studies at Athens. — Vol. XXIX: hellnistic pottery Athenian and imported wheelmade table ware and related material. — Princeton, New Jersey, 1997. — 1, 2.

Я.П. Гершкович, А.В. Ромашко

СКИФСКИЕ СВЯТИЛИЩА АРЕСА: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ И СВИДЕТЕЛЬСТВА ГЕРОДОТА

Рассмотрены святилища, сооружаемые скифами в честь бога войны, которого Геродот отождествлял с греческим Аресом-Ареем.

Одно из таких святилищ в виде двух курганнообразных насыпей исследовано возле с. Кременевка Володарского р-на Донецкой обл. (Северо-Восточное Приазовье). Оно состояло из двух обособленных частей: высокой («курган 5») в виде каменной платформы, укрепленной по периметру грунтом и камнем, и низкой в пределах каменной дуги, сооруженной над ложбиной («курган 7»). Никаких признаков погребений в них не было, но под платформой найдены фрагменты амфоры, а внутри дуги — кости животных, бронзовое зеркало и котел, фрагменты чернолаковых сосудов, амфор др., за ее пределами — бронзовый налобник. Все находки имеют следы длительного использования и намеренного повреждения.

Terminus ante quem «кургана 7» — конец IV — начало III вв. до н. э., *terminus post quem* для «кургана 5» — середина первой — третья четверть IV в. до н. э. Существование святилища на протяжении почти пятидесяти лет вряд ли возможно, поэтому нужно принять во внимание, что некоторые изделия на стационарном святилище могли использоваться как «старые» сакральные предметы.

Подобные памятники известны от степной зоны Северо-Западного Причерноморья до Прикубанья. Наибольшее количество из исследованных на сегодня датируются второй половиной и концом IV — началом III вв. до н. э. По своим основным признакам (включая находки мечей) они вполне соответствуют святилищам Арея, описанных Геродотом. Среди них Кременевское святилище выделяется монументальностью каменных сооружений. Оно представляло собой святилище Ареса в одной из «областей» или «округов» Скифии.

Ya. P. Gershkovych, O. V. Romashko

SCYTHIAN SANCTUARIES OF ARES: ARCHAEOLOGICAL DATA AND HERODOTUS' RECORD

Discussed are the sanctuaries that the Scythians built in honour of their God of War identified by Herodotus with Greek Ares.

One of such sanctuaries in the form of two barrow-shaped mounds studied near Kremenivka village in Volodarsk Region of Donetsk Oblast (the Sea of Azov north-eastern coast). It consisted of two separate parts: the higher part («barrow 5») consisted of the stone platform strengthened around by soil and stones, and the lower one situated within the stone arch built above a hollow («barrow 7»). There were no burial remains, but amphora fragments were found under the platform, and inside the arch there were found animal bones, a bronze mirror, a cauldron, black glazed pottery and amphorae fragments, etc. outside the arch a bronze frontlet was found. There are traces of all artefacts' long usage and their intentional damage.

Terminus ante quem for «barrow 7» is the end of the 4th c. — the beginning of the 3rd c. BC, *terminus post quem* for «barrow 5» is the middle of the first — the third quarter of the 4th c. BC. The functioning of the sanctuary over almost fifty years was hardly possible, therefore it is necessary to take into consideration that some items in the permanent sanctuary could have been used as «old» sacral articles.

Similar sites are known on the area from the steppe zone of the Black Sea north-western area to Kuban region. The majority of the studied sanctuaries are dated from the second half and the end of the 4th c. to the beginning of the 3rd c. BC. By their main features (including the swords finds), they are quite corresponding to sanctuaries of Ares described by Herodotus. Kremenivka sanctuary distinguishes among them with its monumental stone structure. It was a sanctuary of Ares in one of the Scythian districts or localities.

ПРОБЛЕМА КОНТАКТІВ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН І ГЕРМАНЦІВ (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині)

Подано матеріали поморсько-кльошової та ясторфської культур Волині, які демонструють початковий етап проникнення давньогерманських груп у середовище праслов'ян.

К л ю ч о в і с л о в а: слов'яни, етногенез, поморсько-кльошова культура, ясторфська культура.

Формування того чи іншого етносу є результатом розвитку людських спільнот і детерміноване відповідними законами еволюції суспільства. Етнічний процес не має верхньої хронологічної межі. Він розпочався з формуванням колективів людей і продовжується донині, переходячи з одного якісного щабля на інший.

Серед більшості вчених, які досліджують етногенез слов'ян, домінує думка, що історію цього народу, як і інших європейських народів, треба розпочинати від часу появи перших писемних повідомлень про них. Найбільш достовірним джерелом для визначення початку історії давніх слов'ян є праця римського історика Корнелія Тацита «Германія», яка висвітлює події першої половини I ст. н. е. У ній Тацит дає опис народу венедів, який проживає між феннами та певкінами (бастарнами), тобто між Прип'яттю та Подунав'ям, і який за побутом, звичаями та мовою відрізнявся від відомих йому германців і сарматів. За Тацитом, венеди були войовничим і неспокійним народом, який швидко просувався заради грабунків по лісах і горах між певкінами й феннами. Вони споруджували собі будинки й носили щити (Тацит 1970, с. 372).

У дослідників етногенезу слов'ян немає сумніву щодо етнічної належності Тацитових венедів, які були вже настільки згуртовані політично, що потрапили в поле зору античних істориків (Козак 2008, с. 118—153).

Археологічним відповідником венедів є зубрицька культура Західної Волині і Подністров'я та пізньозарубинецькі культурні групи Подніпров'я. Дослідженнями Є.В. Максимова, Р.В. Терпиловського, Д.Н. Козака встановлено, що пізньозарубинецька та зубрицька культури склалися на основі інтеграції пшеворських і зарубинецьких культурно-етнічних компонентів (Етнічна історія... 2000, с. 118—

174), а спільним компонентом останніх була поморсько-кльошова культура, яка сформувалася на ґрунті лужицької спільноти.

Отже, зафіксувавши певну ланку розвитку слов'янського етносу за достовірними історичними (писемними) даними, які мають повні відповідники в археологічних матеріалах, можна здійснити спробу за допомогою ретроспективного методу встановити глибше коріння слов'янського етногенезу. Зокрема, виходячи з аналізу археологічних джерел, можна висловити припущення, що з виділенням з ареалу лужицької культурної спільноти поморсько-кльошової та ясторфської культур єдиний індоєвропейський масив уперше розділився на потенційно германські та слов'янські етнічні гілки. Це сталося на рубежі V—IV ст. до н. е., і до рубежу ер ці два масиви оформилися на Європейському континенті остаточно, зокрема й територіально.

Простір, де відбувалося формування слов'янського етносу, більшість дослідників визначає як Вісло-Одерське межиріччя. З просуванням поморсько-кльошових племен на схід на рубежі IV—III ст. до н. е. до слов'янської ойкумени ввійшли землі Вісло-Дніпровського межиріччя, які, виходячи з подальшого процесу культурно-етнічного розвитку, стали основними в етнічній історії слов'ян.

Поморсько-кльошова культура виникла на рубежі V—IV ст. до н. е. внаслідок міграції прибалтійських племен поморської культури в лужицьке середовище та їхньої взаємодії на землях між Віслою та Одером (Седов 2002, с. 74—78). Більшість дослідників, зокрема й один з найавторитетніших вчених-славістів В.В. Седов, дотримується думки про пряму причетність носіїв поморсько-кльошової культури до слов'янського етногенезу. Основним вагомим аргументом на користь цієї гіпотези В.В. Седов вважає еволюційну спадковість у розвитку провідних культурних елементів аж

до ранньосередньовічних слов'янських культур, а також лінгвістичні дані. Ця теза цілком узгоджується з результатами археологічних досліджень останніх десятиріч. Доведено, що поморсько-кльошова культура була одним з основних компонентів зарубинецької та пшеворської культур, а останні стали основою розвитку зубрицької та пізньозарубинецької культурних груп, основні складові яких перейшли до ранньосередньовічних культурних утворень у складі черняхівської та київської культур.

За періодизацією лінгвістів, саме часові існування поморсько-кльошової культури відповідає період становлення та початкового розвитку праслов'янської мови (Седов 2002, с. 74—78). Згідно з даними порівняльно-історичного мовознавства, найперші праслов'янські етнічні групи певним чином контактували із західнобалтійським, іранським і германським етносами. До цього можна додати й дані лінгвістичної палеонтології, за якими слов'янський етнос формувався на території з лісовою рослинністю серед озер і боліт. У мові слов'ян відсутні терміни, що позначають специфіку морів, гірської та степової рослинності (там само, с. 77).

Викладене дозволяє нам прийняти тезу, що саме творці поморсько-кльошової культури були тим ядром, на основі якого, з залученням сусідніх етнічних компонентів, до I ст. н. е. сформувався венедський (слов'янський) етнос, який зайняв територіальну нішу від північних схилів Карпат до Прип'яті та від Вісло-Одерського межиріччя до Дніпра.

Згідно даних лінгвістики, друге за значенням місце у впливі на формування слов'янської мови, після західно-балтського мовного діалекту, посідали слов'яно-германські мовні контакти (Седов 2002, с. 76). Якщо ця теза вірна, то вона повинна відобразитися в археологічному матеріалі.

Носіями давньогерманського етносу в останніх століттях до нашої ери були племена ясторфської культури. Германцями носіїв цієї культури вперше назвали римляни. До завоювань Цезаря ця назва не вживалася. Ясторфська культура поширена на правобережжі нижньої течії Ельби, в лісистих і заболочених регіонах нинішніх земель Шлезвіг-Гольштейну, Ганноверу, західного Мекленбургу та Брандербургу. Бідні природні ресурси, зокрема надлишок боліт, озер і лісів і, як наслідок, обмежена кількість угідь для ведення господарства, спричинювали часті міграції різних груп ясторфської культури. Особливої активності міграційні процеси набули наприкінці IV — початку III ст.

до н. е. Ясторфські племена проникли в межиріччя Нейсе—Одеру, в ареал поморської культури. На ґрунті інтеграції двох культур близько 300 р. до н. е. формується так зв. губінська група ясторфської культури. Під тиском носіїв цієї культури групи поморського населення просуваються на схід, сягнувши земель Волині та Поділля (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 21—36).

Проте експансія ясторфської культури в східному й південному напрямках не припинилася. У процесі міграції, на думку дослідників, брали участь вихідці з різних регіонів нинішніх Німеччини та Польщі, зокрема й кельти (Dąbrowska 1988; Шукин 1994). Археологічними слідами цієї міграції є поселення біля сіл Бовшів і Черепин у Верхньому Подністрів'ї (Крушельницька 1968; 1974), поселення біля с. Горошова на середньому Дністрі (Пачкова 1984). Матеріали останнього найчіткіше вказують на дату проникнення в цей регіон ясторфських племен (кінець III — друга половина II ст. до н. е.) та їхній етнокультурний склад (змішані ясторфсько-поморсько-кельтські групи).

Більшість дослідників цього періоду сходяться в думці, що прийшлое населення слід пов'язувати з історичними бастарнами (Шукин 1994, с. 116—118). Очевидно, що основний шлях просування цього народу до Північного Причорномор'я пролягав через землі вздовж північних і східних схилів Карпат, через Подністрів'я до басейнів Дністра — Серету.

Нові дані свідчать про експансію ясторфських племен також на територію Волині, а дещо пізніше — й далі на схід, у Подесення. Показовим є нещодавно відкритий могильник з похованнями дружинників на Сеймі біля с. Мутин Кролевецького р-ну Сумської обл. Зброя, бронзовий посуд та інші речі з поховань мають риси ясторфської культури рубежу II—I ст. до н. е., а в цілому близькі до вже відомої групи пам'яток типу Хар'ївка, розмішених уздовж Сейму (Терпиловський, Белінська 2010). Слідами проникнення якихось груп ясторфського населення в Подесення можна вважати також знахідки короноподібних гривен на східному боці Десни (Schukin, Valkova, Shevchenko 1992, s. 39—56).

Зупинимося детальніше на археологічних матеріалах Волині, отриманих в останні десятиліття.

Вперше концентрацію матеріалів ясторфської культури у західному Побужжі зафіксував польський дослідник С. Чопек (Czopek 1991). На думку Т. Домбровської, ці матеріали відоб-

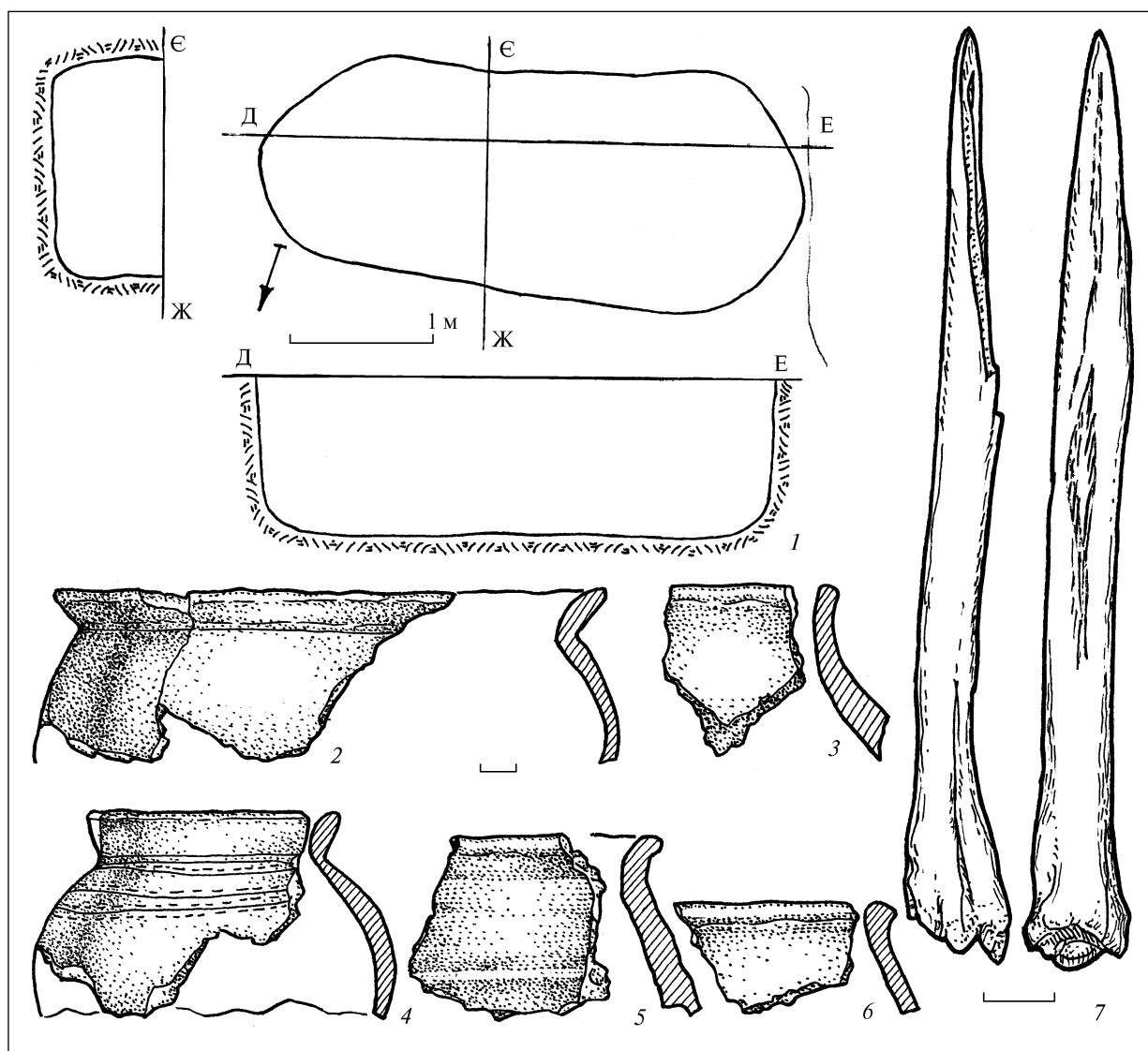

Рис. 1. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Комплекс споруди X поморсько-кльшової культури

ражують шлях ясторфців з північної Німеччини через південно-східну Польщу вздовж річок Нотеці та середньої Вісли, а звідти понад Західним Бугом і Вепшом — у Подністров'я (Dąbrowska 1988, тара 2, 5, s. 68—69, 74—75).

Вивчення поморсько-кльшової культури в межиріччі Західного Бугу й Стиру дозволило підтвердити значну інфільтрацію ясторфців у середовище носіїв цієї культури. Дослідник поморсько-кльшових пам'яток В.В. Шкоропад відзначив, що ясторфські елементи з'явились у поморсько-кльшовій культурі наприкінці III — початку II ст. до н. е. Це засвідчено, в першу чергу, аналізом керамічного посуду. В його морфології відзначені характерні для цього часу опуклобокі дуже профільовані горщики, відкриті конічні миски, дуже профільовані кухлі конічної форми та чаші з X-подібними

вушками; в стилістиці — характерні для кінця середньолатенської доби потовщені й підгранені з внутрішнього боку шийки або вінця, орнамент з прокреслених ліній та ін. За підрахунками В.В. Шкоропад, такий посуд на поселенні поморсько-кльшової культури Гірка Полонка II становить 21,4 %, у Хрінниках — 28,5 %. Приблизно такий само відсоток посуду ясторфської культури зафіксовано в Тяглові, Линеві й Хрінниках (уроч. Цегельня, уроч. Шанків Яр). У цілому посуд з ясторфськими елементами у поморсько-кльшовій культурі Волині в середньому становить 21,4 % (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 36). Сукупно на всіх поселеннях простежується однакова ситуація. Серед житлових і господарських об'єктів лише частина — очевидно, найраніша — містить чисті поморсько-кльшові кера-

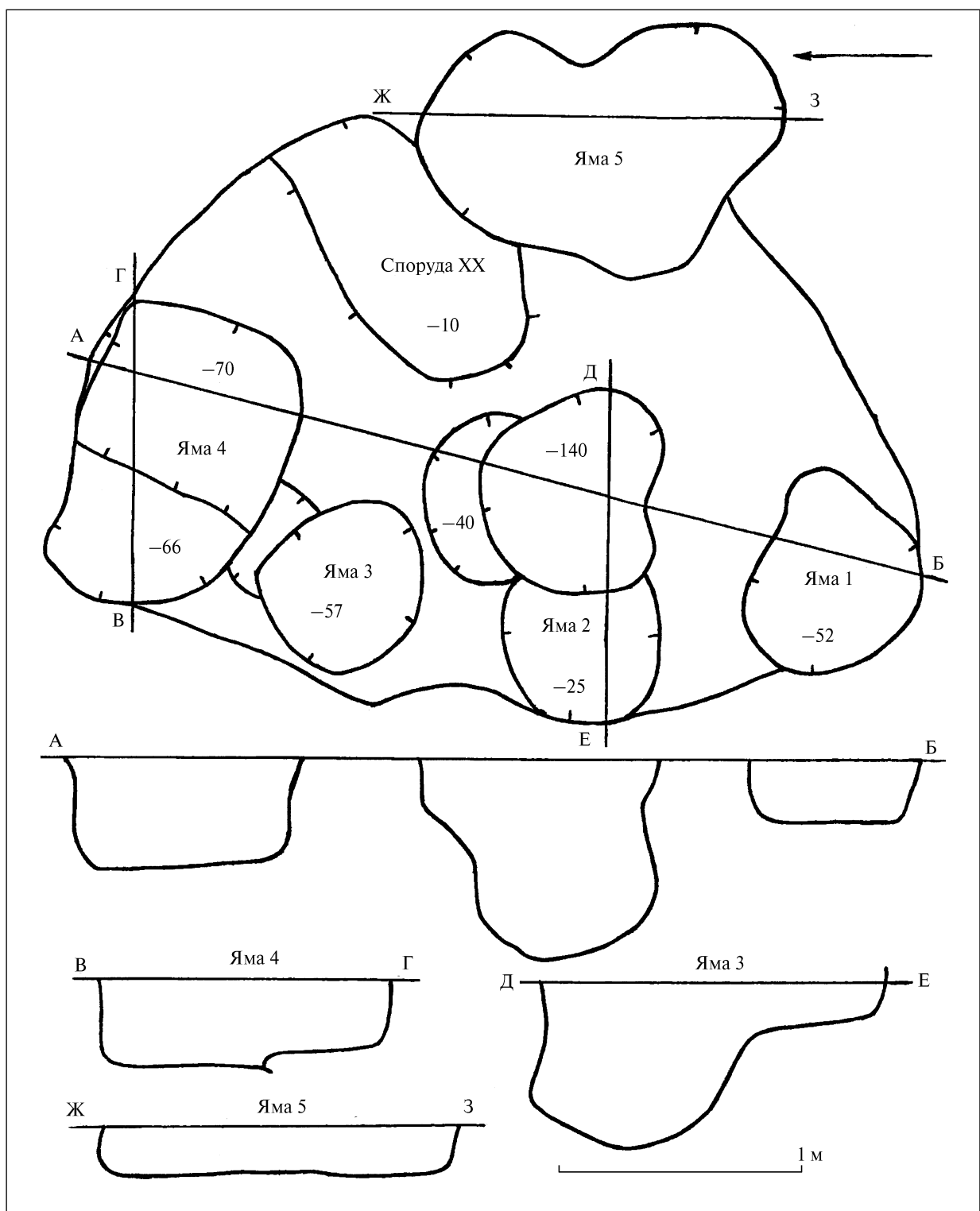

Рис. 2. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План і розрізи споруди XX поморсько-кльошової культури

мічні форми, а більшість має змішаний склад посуду.

Цей факт дає підстави стверджувати, що ясторфські групи з'явилися на Волині в час, коли тут вже існувала поморсько-кльошова культура. Сталося це у фазі С1 середнього Латену.

Підселення ясторфців до місцевого люду мало, очевидно, мирний характер. Відсутність окремих об'єктів ясторфської культури на Волині дала підставу вважати, що інфільтрація цього населення здійснювалася дрібними групами, можливо малими сім'ями, які приєдну-

валися до місцевих общин. Нині важко уявити, як проходив реально цей процес, адже йдеться про співіснування людей різного походження, мови та звичаїв.

Деяку інформацію щодо процесу інтеграції двох народів ми отримали при дослідженні поселення в Хрінниках у 2010 р. в уроч. Шанків Яр. До цього часу тут було виявлено з десятків об'єктів з «чистим» поморським і змішаним поморсько-ясторфським керамічним матеріалом (рис. 1—4). У 2010 р. на околиці цього поселення виявлено житлову споруду 119, керамічний комплекс якої складається лише з посуду ясторфської культури. Це була овальна в плані споруда з дещо заглибленою в материк долівкою. Її розміри $3,6 \times 2,2$ м, висота земляних стін 0,7 м від рівня долівки (рис. 5). Стіни дещо звужені донизу, долівка рівна й добре втоптана. Житло орієнтоване довгими стінами за сторонами світу. Посередині південної частини споруди було глинобитне вогнище. Воно розміщувалося в округлому заглибленні діаметром 0,8 м і завглибшки 0,1 м від рівня долівки. Основу вогнища становили пласкі фрагменти глиняної обмазки. Найкраще черинь зберігся в центральній частині вогнища. Яма з вогнищем була заповнена вугіллям і попелом.

У заповненні виявлено фрагменти ліпного посуду й кістки тварин. На вогнищі лежало три уламки від лощеної миски світло-коричневого кольору з потовщеними вінцями (рис. 6).

За конструктивними особливостями це житло не відрізняється від осель з ясторфськими елементами культури, виявлених, наприклад, у Горошовій (Пачкова 1983). Для всіх цих жител характерна дещо заглиблена в материк основа, зрубна конструкція стін, нечітка конструкція опалювального пристрою. За спостереженнями С.П. Пачкової, такі житла мають аналогії на пам'ятках поморсько-кльошової та зарубинецької культур Полісся, культури Поєнешті-Лукашівка на Дністрі, поселеннях губінської групи ясторфської культури та пшеворської культури пізньолатенського часу в Польщі (там само).

Ці матеріали дають можливість дещо скорегувати процес імплантації прийшлого з заходу населення, основу якого складали германці, в місцеву праслов'янську людність. Треба погодитися з думкою, що ці групи людей не створювали на Волині власних поселень, а підселялися до поморсько-кльошових общин. Як свідчать матеріали Хрінницької пам'ятки, вони могли будувати свої житла на околиці існуючого поселення. Природно, що в процесі співіснування ці люди вливалися в місцеве

середовище й розчинялися в ньому. Проте на шляхах основного потоку переселенців, зокрема вздовж Дністра, германці закладали власні поселення, освоюючи нове середовище. Прикладом того є матеріали поселення Горошова.

Дослідження міграції германських племен ясторфського культурного кола в останніх століттях до нашої ери, здійснені М. Шукіним, В. Єременком, С. Пачковою, Т. Домбровською та С. Чопеком, дозволяють говорити про їх значний вплив на культурно-історичні процеси на території України, зокрема й на етнічний розвиток давніх слов'ян. Це ілюструється не лише впливом ясторфців на поморсько-кльошові племена Волині й Поділля. Як показують нові дослідження, неабияку роль вони відіграли і в історії зарубинецької культури. На думку багатьох дослідників, зарубинецька культура склалася в процесі переселення якихось груп ясторфців. Відзначається, що прийшли групи об'єднували різні племена Центральної Європи, але основу їх становили германці та певні групи кельтського населення. На думку В. Єременка, ми маємо справу з поступовим рухом воєнізованих загонів від середини III до середини II ст. до н. е. (Єременко 1997, с. 118—119). На думку С.П. Пачкової, не йдеться про пряме перенесення зарубинецької культури в готовому вигляді внаслідок міграції носіїв ясторфської культури (Пачкова 2006, с. 226). Це підтверджується нібито відсутністю в зарубинецькому регіоні чистих пам'яток цієї культури. Відтак, дослідниця стверджує, що мова може йти лише про окремі предмети чи компоненти, пов'язані з германськими традиціями, на відміну, наприклад, від пшеворської або поєнешті-лукашівської культур, де цих елементів набагато більше і де, очевидно, можна говорити про безпосередню інфільтрацію германців.

С.П. Пачкова спеціально та з властивою їй ретельністю піддала це питання аналізу шляхом детального порівняння основних елементів зарубинецької та ясторфської культур — поселень, могильників і керамічного комплексу (Пачкова 2006, с. 225—250). Дослідниця дійшла висновку, що зарубинецька культура в процесі формування була під впливом населення різних регіонів ясторфської культури, але найбільше — її губінської культурної групи. Саме ця культура стала джерелом латенізації зарубинецької культури, що найвідчутніше проявилось в її керамічних комплексах. С.П. Пачкова вважає, що з ясторфською культурою можна пов'язати також кремаційні по-

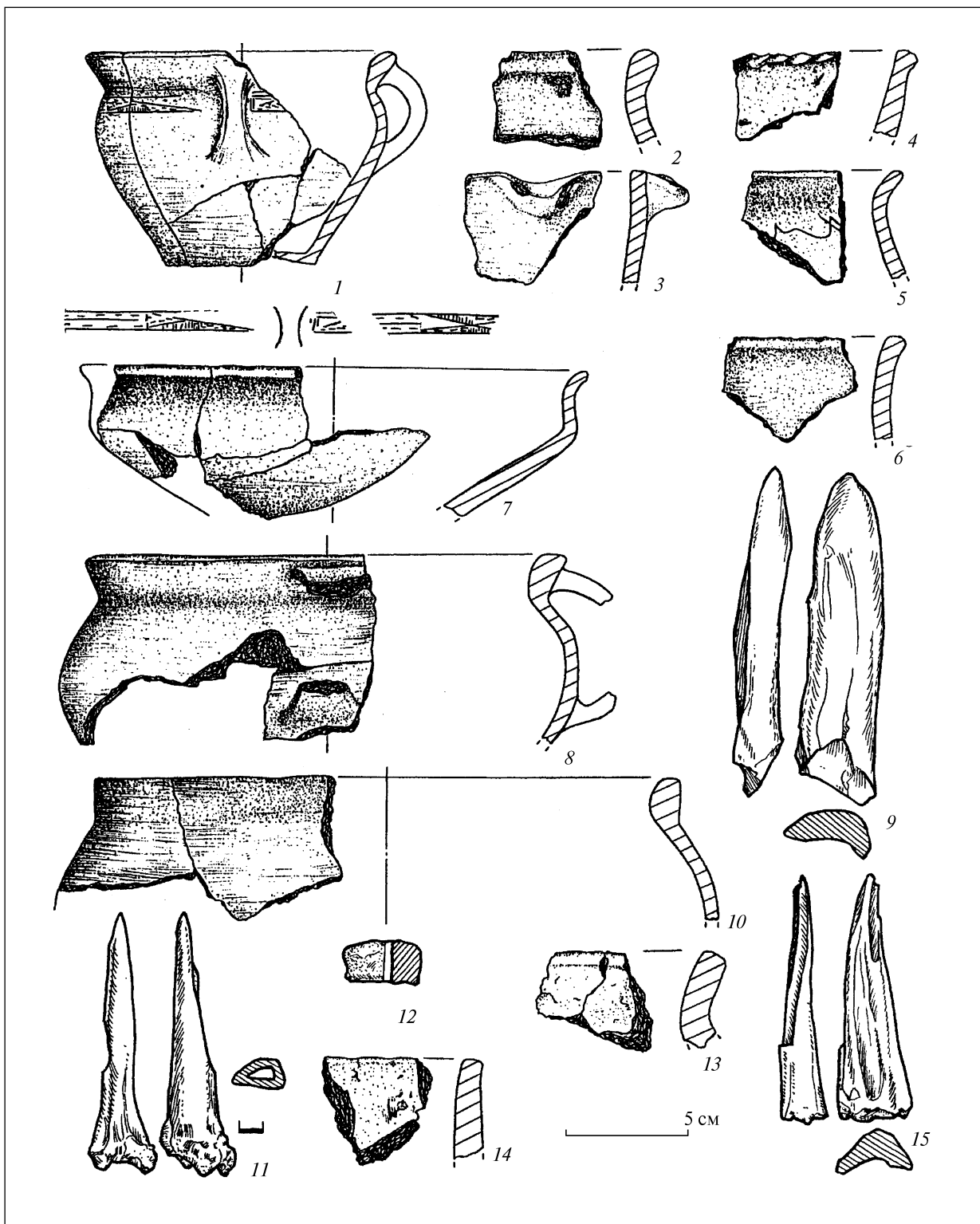

Рис. 3. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Матеріали зі споруди XX поморсько-кльошової культури

ховання, зокрема з очищеними після спалення кістками, а також обряд ритуального пошкодження посуду. Але, навівши такі переконливі аргументи на користь безпосередньої участі германців у формуванні зарубинецької культу-

ри, дослідниця зробила несподівані висновки. Всі ці факти, на її думку, свідчать лише про взаємовпливи двох груп населення. Такий пасаж С.П. Пачкової можна пояснити хіба що перебуванням у полоні традиційних уявлень про

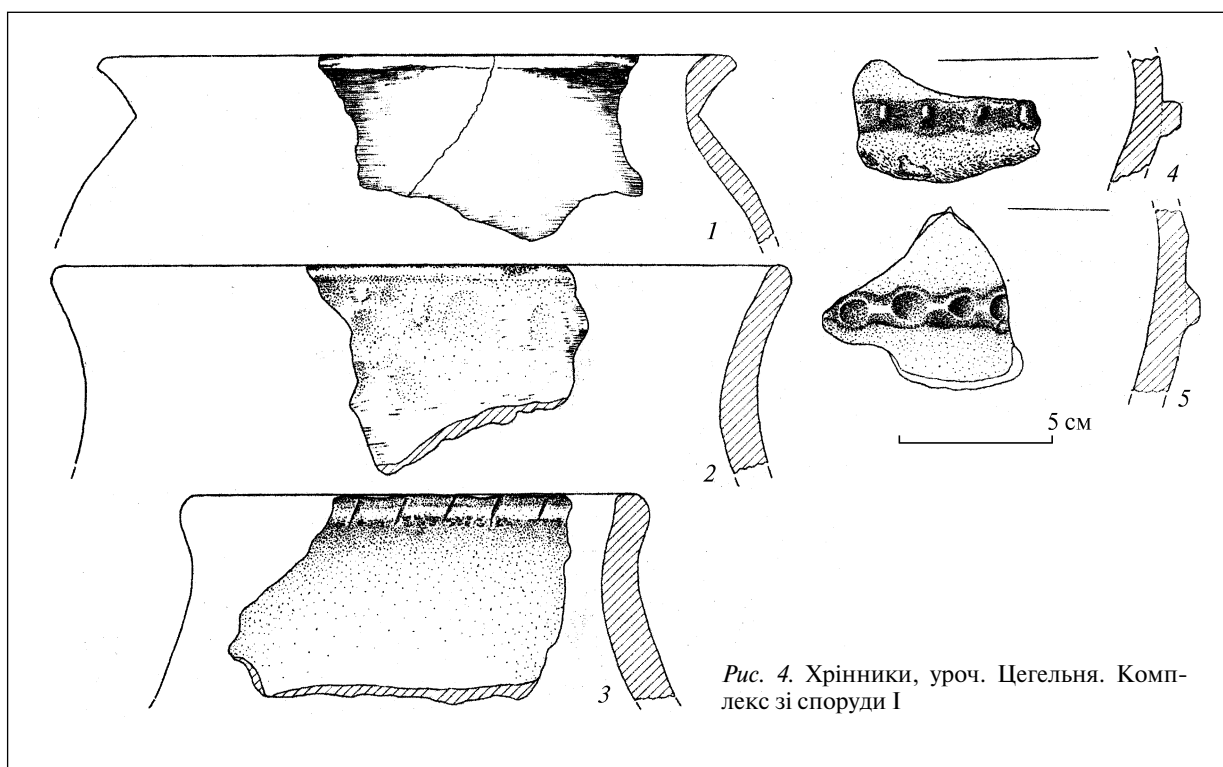

Рис. 4. Хрінники, уроч. Цегельня. Комплекс зі споруди I

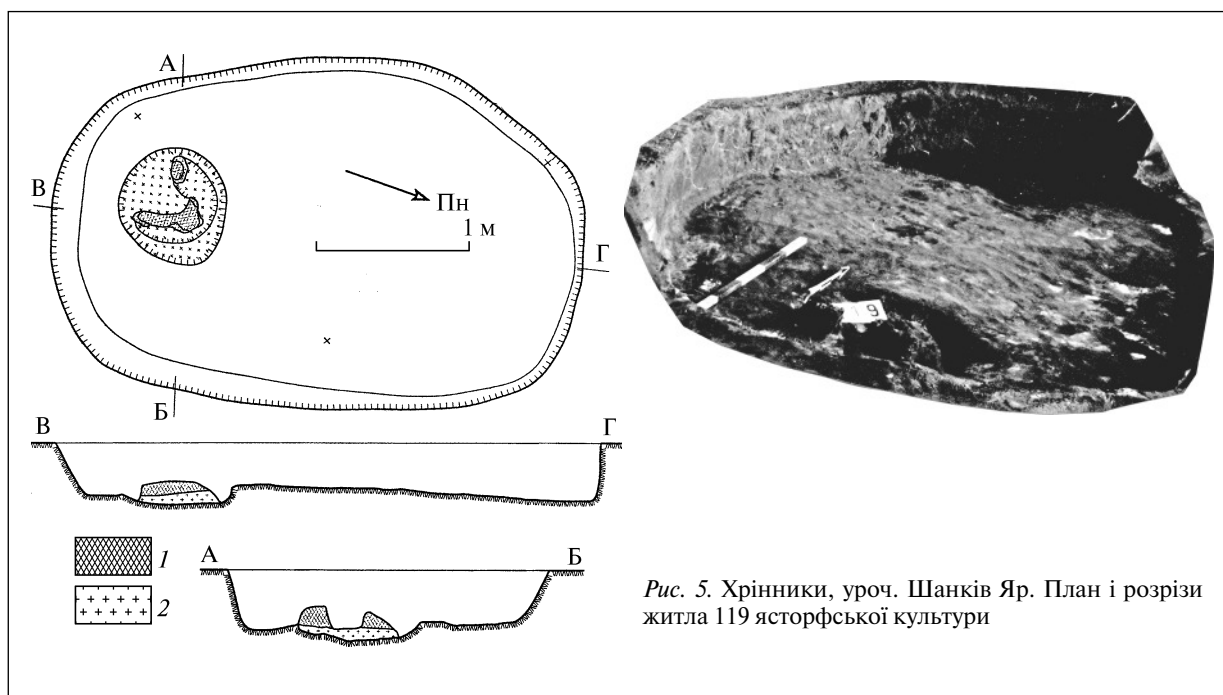

Рис. 5. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План і розрізи житла 119 ясторфської культури

безумовну чистоту «слов'янської крові» зарубинецьких племен.

Привабливішою може бути гіпотеза російського дослідника В. Єременка, який, вбачаючи в носіях ясторфської культури бастарнів, вважає, що за зарубинецькою культурою ховається та їхня частина, котра або не брала участі

в балканських походах 179—168 рр. до н. е. на запрошення царів Македонії, або повернулася з дороги на Балкани у 179 р. до н. е. (Єременко 1997, с. 119). Цю тезу, виходячи з наявних досліджень, також не можна прийняти повністю, оскільки вона не враховує ролі місцевих племен у цьому процесі. Але раціональне зерно в

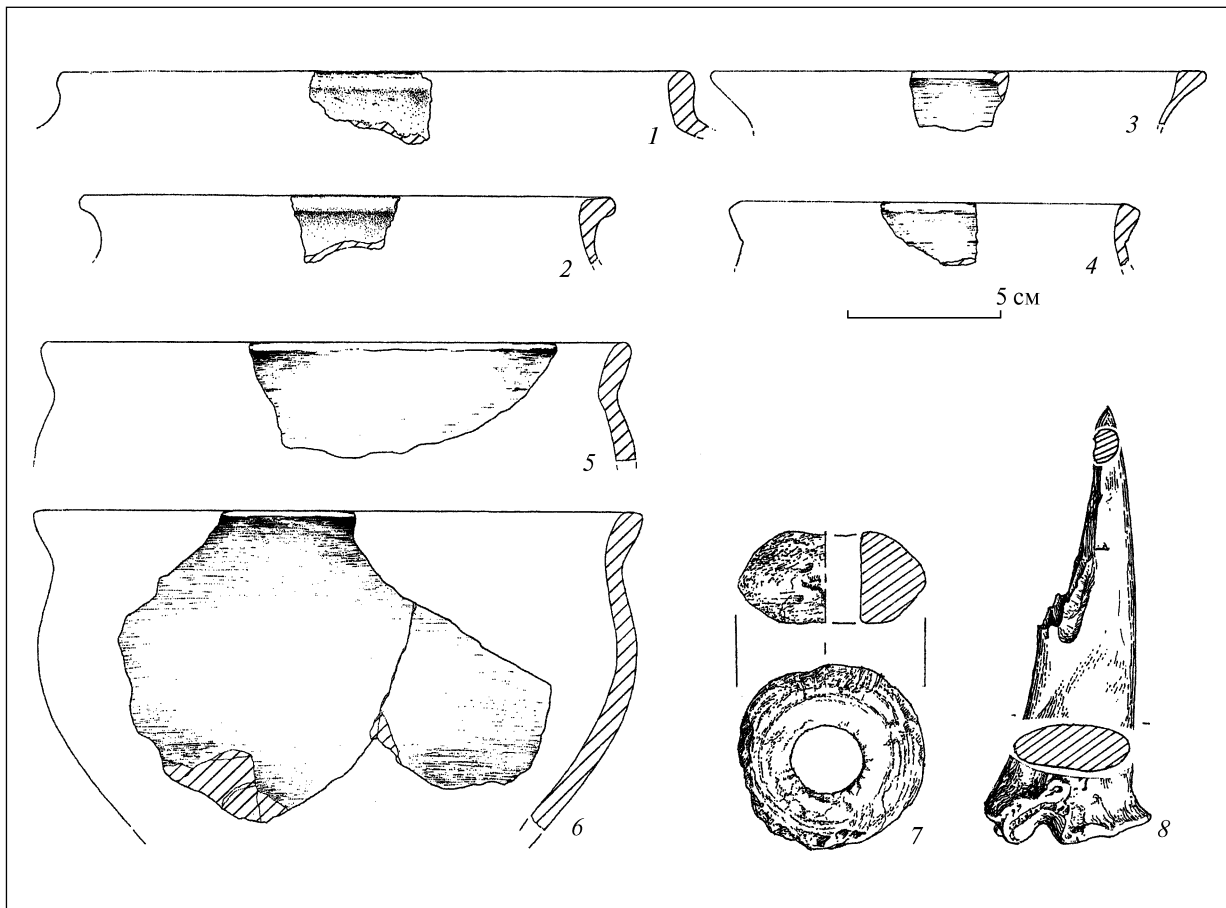

Рис. 6. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Матеріали з житла 119 ясторфської культури

ній, безперечно, є. Слід, очевидно, погодитися з думкою про безпосередню участь германців у формуванні зарубинецької праслов'янської культури Середнього Подніпров'я.

Таким чином, свідчення лінгвістичної науки про важливу роль германців у формуванні слов'янської мови через безпосередні взаємини двох народів цілком підтверджуються археологічними матеріалами, які відносяться до III—II ст. до н. е., тобто періоду початкових фаз зародження давньослов'янського етносу. Водночас археологам, що вивчають цей період історії слов'янства, необхідно знайти відповідь на кілька запитань. По-перше, чому на Волині за наявності двох основних компонентів — поморсько-кльошового та ясторфського — зарубинецька культура не сформувалася; по-друге, чому зарубинецька культура Поліського регіону відрізняється від зарубинецьких старожитностей Середнього Подніпров'я, а остання — від зарубинецької культури Верхнього Подніпров'я, а також від поєнешті-лукашівської.

М.Б. Шукін спробував пояснити це тим, що в процесах формування зарубинецької культури різних регіонів брали участь різноманітні прийшли та місцеві групи населення, які ще й змішувалися в тих регіонах у різних пропорціях (Шукін 1994, с. 119). Очевидно, що підтвердити, розвинути чи відкинути цю гіпотезу можна буде після детального вивчення середньо- та пізньолатенської доби в Україні.

У підсумку можна зробити висновок про те, що формування давньослов'янського етносу проходило в умовах тісної взаємодії з германським масивом. Перша фаза взаємозв'язків германців і слов'ян проходила, найвірогідніше, зважаючи на археологічні джерела, мирно й еволюційно. Друга хвиля проникнення германців на територію України припадала на кінець II ст. н. е. і пов'язується з експансією готів, тобто в час, коли слов'яни вже становили цілком сформовану етнічну групу. Мабуть, через те вони чинили опір цьому руху.

Етнічна історія давньої України. — К., 2000.

Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнологических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997.

Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.

Крушельницька Л.І. Поселення поморської культури у Рівненській області // *Археологія.* — 1968. — 21. — С. 194—198.

Крушельницька Л.І. Племена поморської культури // *Стародавнє населення Прикарпаття та Волині.* — К., 1974. — С. 275—276.

Пачкова С.П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошева Тернопольской обл. // *Археологические памятники Среднего Поднестровья.* — К., 1983. — С. 4—63.

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.

Седов В.В. Славяне. — М., 2002.

Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии. Соч. в 2-х томах. — Ленинград, 1970. — Т. I.

Терпиловський Р.В., Белінська Л.В. Тілоспалення знатного воїна рубежу ери на Сеймі // *Археологія.* — 2010. — № 3. — С. 181—189.

Шукин М.Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной Европе. — СПб., 1994.

Czopek S. Grupa czernieczyńska jak wynik latenizacji wschodniej hrubieszczyzny // *AP.* — 1991. — 34. — S. 94—113.

Dąbrowska T. Wezeńne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania. — Warszawa, 1988.

Szczukin M.B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // *Problemy kultury wielbarskiej.* — Słupsk, 1981. — S. 39—56.

Szczukin M.B., Valkowa T.P., Shevchenko Ju.Ju. New finds of «kronenhalsringe» in the Chernigov Region Ukraine and some problems of their interpretation // *Akta archeological.* — 1992. — 63. — P. 39—56.

Надійшла 09.10.2012

Д.Н. Козак

ПРОБЛЕМА КОНТАКТОВ ДРЕВНИХ СЛАВЯН И ГЕРМАНЦЕВ (поморско-клевшевая и ясторфская культуры на Волини)

Рассмотрена проблема славяно-германских контактов в период формирования этих этносов. Материалы Поднестровья и Волини позволяют сделать вывод о проникновении носителей ясторфской культуры, которая принадлежала наидревнейшим германским объединениям, в среду поморско-клевшевой и зарубинецкой культур, которые большинство исследователей связывают с праславянскими племенами.

Речь может идти о первых славяно-германских межэтнических взаимопроникновениях, которые стали одним из важных факторов в славянском этногенезе.

D.N. Kozak

ISSUE OF THE EARLY SLAVS AND GERMANS CONTACTS (Pomorsko-Klyoshova and Yastorfka Cultures in Volyn)

The issue of the Slavs and Germans contacts in the period of formation of their ethnos is discussed. Materials from the Dnister River and Volyn regions allow the author to conclude that Yastorfka culture bearers belonging to the oldest German unions penetrated Pomorsko-Klyoshova and Zarubynetska cultures milieu, which the majority of researchers link to pre-Slavonic tribes.

One can speak of the first interpenetrations of Slavs and Germans ethnic groups which became one of the important factors in the Slavs ethnic genesis.

ПРО ЮВЕЛІРІВ ТА ЇХНЮ СПЕЦІАЛІЗАЦІЮ У ВІЗАНТІЇ IV—IX ст.

Проаналізовано дані щодо професії візантійських ювелірів, виокремлені особливості їхньої торгівельно-ремісничої та банківської сфер діяльності, а також спеціалізації.

К л ю ч о в і с л о в а: Візантія, ювелір, торговець, кредитор, міняйло, аргіропрат.

Відомо, що головне багатство ромеїв складалося з найрізноманітніших ювелірних витворів із золота (*chryson*), срібла (*argyrion*), перлів (*margarita*), дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння — діамантів (*adamas*), рубінів або аметистів (*hiacinthus*), смарагдів (*smaragdus*), сапфірів (*saffirinus*), яким були притаманні краса, вишуканість, витончений смак, що проявлялося навіть у підробках (Corgus... 1908, XXXIX. 4.16.7). Якби лихоліття не переживала Візантія, в асортименті її ринку незмінно були прикраси та дорогий посуд. Особливо славилася мистецтвом ювелірів ранньовізантійська північна Сирія, на території якої в VI—VII ст. розташовувалися значні центри з поставки срібних виробів (Mundell Mango 1986). Безліч коштовностей продавали в Константинополі серед інших предметів розкоші, якими завжди славилася столиця імперії ромеїв. Престижні вироби візантійських ювелірів були задіяні в трансконтинентальній транзитній торгівлі й таким чином сягали в VII ст. навіть Далекого Сходу та Китаю, а від кінця VIII ст. увійшли до складу західноєвропейського імпорту (Kiss 1989, р. 524). Вони потрапляли за межі імперії як дипломатичні дари правителям «варварів», що, приміром, яскраво демонструє частина речей, що становили відомий Перещепинський похоронний комплекс першої половини VII ст., — срібний і золотий посуд, меч з навершям, оздобленим золотом, поясний набір із золотими псевдопряжками, реміні з золотими наконечниками тощо, які були виконані у візантійській майстерні, що, очевидно, спеціалізувалася на виготовленні предметів розкоші для кочівницької знаті (Львова 1996).

Вражає рівень, якого досягли візантійські майстри у виконанні виробів у IX ст., тобто наприкінці «темних віків», які традиційно вважаються часом занепаду. За правління Феофіла

(829—842) столичні ювеліри, ймовірно, за допомогою Льва Математика, талановитого вченого, родича іконоборського патріарха Іоанна VII Граматика (634—843), змогли виготовити для тронного залу Магнаври дорогі хитромудрі механізми, прикрашені дорогоцінними металами й камінням, — золоті органи, «музичних» (*mousikos*) птахів, що сиділи на гілках золотого платана, левів, які відкривали пащі та рикали, а також грифів — «сукупнозолотих і карбованих» (Georgii monachi 1904, р. 793; Theophanes continuatus 1838, р. 172—173; Constantini... 1829, р. 567).

Але попри це сутність візантійського ювеліра й торговця коштовностями, а, найголовніше, їхні функції та еволюція наприкінці раннього середньовіччя не цілком зрозумілі. Були то майстри-універсали або вузькі фахівці, чи поєднували вони ремесло з торгівлею та чи поглиблювалася з часом їхня професійна орієнтація? Різноманіття думок з цього приводу пояснюється тим, що дослідників зазвичай цікавив стан справ лише в якийсь невеликий проміжок часу, тож втрачалася загальна, перспективна панорама зрушень, що відбувалися протягом IV—IX ст.

Історіографія питання розпочинається від кінця XIX ст., коли Е. Софоклес і Г. Шлюмберже вперше розглянули професію *argyropratai* як виключно спеціальність міняйли та лихваря, а через кілька років А. Фогт і А. Штьокле охарактеризували її зв'язок з ювелірною ремісничою справою. У сучасних дослідників, як, приміром, В.С. Шандровської, С. Морріссон, Ж.-П. Содіні та Ж. Дагрона, теж спостерігаємо нечіткі дефініції та різнобій у термінології, що застосовувалася для позначення фахівців ювелірної справи й торговців такими виробами, коли один термін тлумачився то як ремісник, то як лихвар і міняйла, то як купець. Це змушує ще раз повернутися до цієї теми та внести ясність у проблему спеціалізації ювелірної справи, яку дуже шанували у Візантійській ім-

перії як особливе ремесло, що забезпечувало ромейську скарбницю.

Найбільша визначеність досягнута щодо ранньовізантійських ювелірів. Донедавна панівною була авторитетна думка Е. Крукшанк Додд про те, що золотий, срібний і позолочений посуд — і клеймований, з пробірними знаками, і без них — виготовляли тільки в державних майстернях Константинополя (Cruikshank Dodd 1961; 1968; 1973). Однак М. Манделл Менго на прикладі аналізу численних скарбів переконливо довела, що пробірні знаки ставили на виробах, виготовлених на державних підприємствах у будь-якому місті імперії, але не в приватних майстернях (Mundell Mango 1986; див.: Залесская 1977). Це не означає, що останні були другосортними ергастиріями. Серед майстрів-приватників були особливо вправні, такі як відомий Акакій з Константинополя, про якого оповідають Чудеса вмч Артемія (Miracula... 1909, с. 10). Ювеліри завжди були і в провінції, навіть у далекій «глибинці», про що свідчать результати розкопок у портовому районі Сугдеї VI—VIII ст., в херсонській майстерні IX—X ст. на території міського монастиря св. Леонтія або матеріали візантійської Італії доби «темних віків» (див.: Баранов 1991, с. 11; Сорочан 2005, с. 1144—1145; Бородин 1991, с. 111—112). Мабуть, єдина «втрата», яку можна назвати на початок цього часу, полягала в зникненні спеціалізованих майстрів з обробки дорогоцінних каменів і різьбярів гем (*lithourgos*, *kabator*) (пор.: Рудаков 1917, с. 152; Фихман 1965, с. 28). Торгівець перлами та дорогоцінним камінням, що пливе зі своїм товаром на кораблі, ще фігурує в першій чверті VII ст. в одному з оповідань Іоанна Мосха (Beati Ioannis... 1976, col. 3093), але нам невідомі аналогічні згадки пізнішого часу: очевидно, обидві спеціальності перейшли до тих, хто одноосібно виробляв, купував і продавав будь-які ювелірні вироби в найширшому асортименті. З цього погляду скорочення спеціалізації постає незначним, тим паче, що лишалося достатньо майстрів, які здавна мали справу з дорогоцінним камінням при виготовленні ювелірних виробів. До таких належали ті ремісники, кого в пізньоантичних епіграфічних пам'ятках та інших писемних джерелах III—IV ст. іменували аргірокопами (*argyrokopos*) (Corpus... 1853; Gregorii Neocaesarensis... 1857, col. 1556 C). Аргірокопами Іоанн Мосх називав двох братів-сирійців, які мешкали в Константинополі (Beati Ioannis... 1976, col. 3065, 3067, sec. 181). Грецькі папіруси ранньовізантійсько-

го Єгипту додають до цього ще один термін — аргіропласт (*argyroplastēs*) (Фихман 1965, с. 27—28). Внести ясність щодо їхніх занять допомагають оксирінхські документи VI ст., з яких зрозуміло, що аргірокопи не тільки робили вироби зі срібла, але й займалися його підготовкою до роботи, очищенням (The Oxyrhynchus Papyri 1920, p. 14, № 1653. 15—16; Фихман 1976, с. 119, прим. 146). Цікаво, що в Сасанідському Ірані в цей час теж були корпорації ремісників по сріблу, золоту й міді (Тревер 1967, с. 157). Отже, перед нами візантійський варіант срібних справ майстрів, дослівно «сріблоковалів», які працювали переважно з цим металом. Про фахівців цієї справи писав у IX ст. Георгій Ченець, називаючи їх просто «срібниками» (*argyron*, *argyros*, *argyrois*) (Истрин 1920, с. 180. 14, с. 362. 11, с. 532. 25, с. 563. 28).

Золотих справ майстри іменувалися інакше. В єгипетських папірусах IV—V ст. популярні були терміни *chrysourgos*, *chrysochoikos* (Фихман 1965, с. 28); на VI—VII ст. їх все частіше називали *chrysochoos* (Maspero 1916, № 67288; The Oxyrhynchus Papyri 1957, p. 24, № 2420. 12 (610 г.); Фихман 1976, с. 119, прим. 147), якому судилося довге життя. Хрісохої, які мали учнів-мафітів, а також старшину-епістата, який розподіляв замовлення, згадуються в «Лузі духовному» Мосха, в Житті Модеста Єрусалимського (Житие... 1892, с. 62, 67; Beati Ioannis... 1976, col. 3087, 3088). Різні варіації термінів, якими позначували золотоковалів, використовував Георгій Ченець. Крім найпоширенішого *chrysochoos* (Истрин 1920, с. 156. 7, с. 408. 27; 1930, с. 239), у його хроніці фігурують *chrysolatres* — «золоторобітник» (Истрин 1920, с. 397. 9; 1930, с. 239), *chrysoteuktos* — «золотороб» (Истрин 1920, с. 493. 11), а ювелірна майстерня, відповідно «золотоковальня», названа *chrysocheion* (Истрин 1920, с. 554. 9; 1930, с. 239). Про ергастирію золотоковалів, які розміщувалися вздовж головної вулиці Константинополя (*chrysochoon ... ergasteriois tes meses*) і про самих хрісохоїв йдеться в Книзі єпарха, звідки зрозуміло, що золотоковаліями могли бути і вільні, і раби. Об'єднані в сістими зі своїм проєстотом, вони не повинні були працювати вдома й купувати для своєї роботи більше літра золота (322—327 г) чи то як виробів, чи у вигляді брухту та злитків, а прийом нових членів сістими перебував під контролем самого єпарха (Византийская книга... 1962, II. 8, 9, 11). М.Я. Сюзюмов називав золотоковалів «плавильниками золота» і вважав, що вони були привілейованими ремісниками, які довгий час, до кінця IX — по-

чатку Х ст. та пізніше, входили в одну корпорацію з аргіропратами (Византийская книга... 1962, с. 136, 139; пор.: Сорочан 1994, с. 72). Однак сістиму аргіропратів навряд чи міг очолювати проєстот ремісників іншої спеціальності (*to proestoti ton chrysochoon*), тим паче, що в разі порушення правил торгівлі аргіропратів, згідно з Книгою Єпарха, карали виключенням із «каталогу» — списку аргіропратів, але не виганяли із сістими золотоковалів (Византийская книга... 1962, II. 9, 12). Принаймні, й ті, й інші могли мати свого власного проєстота, але невідомо, чи об'єднували їх коли-небудь в одну корпорацію. Немає підстав говорити й про особливу привілейованість хрісохоїв, за винятком права на власну сістиму. Абсолютно ясно, це були приватники, вільні підприємці, які не перебували на державній службі та обов'язки яких не йшли далі виконання функцій громадських контролерів (пор.: Византийская книга... 1962, II. 6, 8). Константин Багрянородний відзначав, що потреби двору обслуговували інші, царські майстри (*chrysochooi tou basilikou skeyous*), які підпорядковувалися архонту придворних золотоковалів (*archon chrysochoeiou*), який міг бути одночасно і сакелларієм — царським скарбником (Constantini... 1829, р. 532; Dölger 1960, s. 17). Окремо могли виділятися й патріарші ювеліри.

Важливо також зауважити, що хрісохої працювали і з золотом, і зі сріблом (*ergazesthai chryson e argyron*) (Византийская книга... 1962, II. 11) і, очевидно, були причетні до виготовлення тих різноманітних речей, прикрашених перлами та дорогоцінним камінням, які купували й продавали аргіропрати та інші ромеї (там же, II. 1—4). В такому разі вони були ювелірами широкого профілю, універсалами своєї справи, тож зрозуміло їхнє прагнення встановити максимально повну монополію на столичному ринку, спрямовану проти інших кустарів-«срібників». Недарма останні навіть не згадані в Книзі єпарха, хоча, якщо вірити Георгію Ченцеві (Амартолу) та його Продовжувачу, фахівці-аргіри ще існували в IX ст. Втім, замовчування могло мати цілком прозаїчну причину, що витікає з тотожності професії срібло- та золотоковалів, які розрізнялися лише за назвою, а не за суттю. У нас немає твердої впевненості, що аргірії виготовляли речі тільки зі срібла та зовсім не використовували золото. Це було б так само неправдоподібно, як наявність ювелірів, що виготовляли тільки вотивні церковні дискоси та потири й не робили дорогий столовий посуд для світських замовників або покупців.

Будь-який майстер не став би втрачати слушну нагоду розширити свою клієнтуру в тих межах, що надавало його ремесло. Обмеження «техне» лише сріблом звужувало б і без того вузький ринок ювеліра.

Сумніви ще більше посилюють відомості про аргентаріїв (*argentarius, argentarios*) — ще одних і найстаріших фахівців ювелірної справи, відомих у пізній Римській імперії. Наявні джерела з повною очевидністю вказують, що то були не тільки ремісники (*fabri*), але й торговці ювелірними виробами, коштовностями. У Римі вони входили до колегії *fabri argentarii et negotiantes* і, крім того, займалися розміном грошей, були трапезитами та давали в борг під відсотки (Corpus... 1886, pars 3, № 1101; Waltzing 1899, № 742; Oehler 1896, col. 706, 710). У Кодексі Феодосія вони названі майстрами (*artifices*) (Theodosiani libri... 1905, XIII.4.2), але вже в новелах і едиктах Юстиніана I їхня столична корпорація виступає, насамперед, як об'єднання багатьох кредиторів і торговців сріблом, тотожних аргіропратам (Corpus... 1904, нов. 136). Латинські папіруси другої половини VI ст. дозволяють зафіксувати їх у візантійських містах Італії, хоча визначити чітко характер діяльності тамтешніх аргентаріїв за наявними в документах уривчастими згадками неможливо (Tjäder 1955, S. 5; пор.: Susini 1959—1960). Свого часу Г. Гуммерус доводив, що аргентарії були, насамперед, міняйлами та лихварями, а не ремісниками (Gummerus 1914, S. 148—151). Проте А.П. Рудаков переклав назву професії діда Симеона Стовпника Нового (Дивногорця), скориставшись, як йому здавалося, найвлучнішим терміном — ювелір (Рудаков 1917, с. 66; пор.: Vita Sti Symeoni... 1976, col. 2989). Ш. Діль знайшов приклади того, як аргентарії VI—VII ст. займалися виготовленням на продаж дорогих ювелірних виробів, прикрас, предметів культу, наприклад, золотих хрестів і, отже, працювали не тільки зі сріблом (Diehl 1930). Однак, схоже, що до епохи Юстиніана реміснича діяльність аргентаріїв все більше поступалася місцем винятково торговельній, і вони ставали своєрідними банкірами, які займалися, головним чином, лихварством та іншими фінансовими операціями й продажем речей з торгів (Фихман 1965, с. 27—28, прим. 97; пор.: Бартошек 1989, с. 50—51).

Як можна зрозуміти із вказівок на необхідність обслуговувати потреби інтенсивного грошового обігу, О.Р. Бородин вбачав у італійських аргентарях, насамперед, фінансистів, кредиторів (Бородин 1991, с. 43). Римський аргентарій,

найнятий папою Григорієм Великим (590—604), служив як банкір і міняйло, як впливає з листа папи равенському екзархові з проханням не закривати крамницю-«стацію» аргентарія через борги (Gregorii Magni 1891, XI. 16). Це послання довгий час вважалося однією з останніх звісток про аргентаріїв у візантійській Італії, однак вони лишалися тут і в наступні століття, про що є свідоцтво в Баварському кодексі, в уривку з документа VIII або IX ст., де фігурує заможний аргентарій Родемарій із Ріміні (Lewis 1951, p. 44; пор: Бородин 1991, с. 120). Ясно лише, що ця професія стала у візантійській Італії рідкісною, тим паче, що до початку VIII ст. екзархат вийшов із «солід-зони». У всякому разі до IX ст. представники цієї професії остаточно втратили зв'язок з ремеслом ювеліра. Очевидно, їхні функції майстра зберегли хрісохої, а торгівельно-лихварські перейшли до аргіропратів. Василики перекладали термін *argyroprates* як *argentarius* (Basilicorum... 1833, VII.18.4; пор.: Corpus... 1908, II.13.4), однак це не означає, що за цим терміном приховувалися ювеліри, золотих і срібних справ майстри, як це було в ранній Візантії. В трактаті «Про церемонії» аргентарій прирівнювався до аргіра (*argyros*), але показово, що останній означав же не ювеліра, а імператорського чиновника — скарбника (Constantini... 1829, p. 18).

Ще більш складно й плутано трактують поняття «аргіропрат». Добірка прикладів з історіографії питання, витримана в хронологічній послідовності, демонструє абсолютно протилежні уявлення, які мусувалися навколо комбінації з трьох основних складових сенсу терміна — ювелір, міняйло, лихвар.

Г. Шлюмберже, Е. Корнеманн і Е. Софоклес досить однозначно розуміли під аргіропратами лише міняйл і лихварів (Sophocles 1893, p. 245; Schlumberger 1884, p. 440; Kornemann 1901, col. 478). А. Фогт вбачав у них крамарів — торговців коштовностями, які водночас були власниками монетних майстерень, де монетники — *chrisochooi* — виготовляли золоті та срібні монети (Vogt 1908, p. 123—124). Втім, пізніше, в коментарях до книги «Про церемонії», він визначав аргіропратів більш розпливчасто й двозначно: як «срібних справ майстрів або продавців» золотих і срібних виробів (*argentee ou orfevres*) (Vogt 1935, p. 53). Мабуть, першим, хто виразно став вважати аргіропратів тільки ювелірами був Г. Гьоріг, який відрізняв їх від міняйл (Goerig 1909, S. 579). Уважніше поставився до того інший знавець візантійських корпорацій, А. Штьокле. Він виходив

з припущення, що термін приховував два значення. По-перше, аргіропрат мав професію працівника по золоту й сріблу, ювеліра, та був рівнозначний сріблоковалю-аргірокопу, по-друге, він займався пробіруванням монет, які пускав у обіг (або затримував) (Stöckle 1911, S. 20—21, 137). Відповідні статті Книги Єпарха переконали А. Штьокле в тому, що аргіропрати були, насамперед, ювелірами, оскільки назва їхньої професії поперемінно фігурувала в одному розділі з терміном *chrysochooi* (Stöckle 1911, S. 21). Однак у книжці Г. Платона, котра з'явилася майже одночасно з працями А. Штьокле та досі є одним з найфундаментальніших досліджень ранньовізантійської банківської справи, представники професії аргіропрата інтерпретувалися як лихварі, оцінювачі майна, поручителі, а не ремісники (Platon 1912, p. 21, 46 f.). Проте А.П. Рудаков, розглядаючи агіографічні джерела, встав по суті на позицію А. Штьокле, оскільки не відрізняв аргіропратів від *argyrokopoi* і *chrysochooi*, вважаючи їх усіх майстрами-ювелірами, а також «найгрошовитішими людьми, або банкірами імперії» (Рудаков 1917, с. 122, 150—152).

Не внесли ясності й подальші дослідження. На думку Е. Хантона, аргіропрати були лише міняйлами та лихварями (Hanton 1929, p. 65), тоді як Г. Острогорський спочатку перекладав цей термін як «золотоковаль» (*goldschmied*) (Ostrogorsky 1932, s. 300), пізніше — як ювелір (Острогорський 2011, с. 327), а В.М. Істрін вніс його в хроніці Георгія Ченця до слов'яно-грецького словника в значенні «продавець срібла» (Истрин 1930, с. 299). Чергове звернення до папірологічного матеріалу та Книги Єпарха змусило Г. Міквиця повернутися до трактування аргіропратів як міняйл і лихварів (Mickwitz 1936, S. 63—64; 1936a, S. 23—24), проте у вітчизняній візантиністиці продовжував панувати погляд, висловлений ще А.П. Рудаковим. Зокрема, Н.П. Лихачов розумів під аргіропратами срібних справ майстрів (Лихачов 1991, с. 113), а М.В. Левченко визначав їх як «срібників і водночас лихварів» з акцентом на першому, тобто на ювелірній справі (Левченко 1947, с. 168; Сборник документов... 1951, с. 201). До останніх років свого життя не змінив погляду на аргіропратів як ювелірів Ш. Діль (Диль 1947, с. 118).

Наступний етап у розумінні специфіки цієї професії був пов'язаний зі зніманнями фундаментальними роботами Е. Крукшанк Додд про ранньовізантійські срібні вироби. Автор вважала аргіропратів ювелірами, міняйлами та лихварями, яким передавали помічені про-

бірним клеймом речі для подальшої обробки (Cruikshank Dodd 1961, p. 31; 1968; 1973, p. 11—12, 48 f.).

Двоїстість відчувалася й у М.Я. Сюзюмова попри те, що він мав можливість ґрунтовно висловити її в розлогих коментарях до Книги Єпарха. З них випливало, що аргіропрати були «в основному» торгівцями, лихварями, міняйлами, скупниками коштовностей для потреб ювелірного ремесла та «позаштатними» ринковими інспекторами в секреті єпарха міста та тим відрізнялися від ремісників — «плавильників золота», але водночас він іноді називав їх тільки ювелірами, а вираз «ергастирій аргіропрата» перекладав як ювелірна майстерня (Византийская книга.... 1962, с. 129, 133, 139; пор.: П. 10, с. 51). Конкретнішим був Сп. Вріоніс, який, як і багато інших, однозначно називав аргіропратів тільки ювелірами (Vryonīs 1963, p. 297). А. Джонс теж не заперечував цього, але на перше місце все ж ставив функції лихваря й міняйли (Jones 1964, p. 863—864). Зате І.Ф. Фіхман послідовно заперечував проти того, аби вважати аргіропратів ювелірами та вбачав у них тільки міняйл і лихварів (Фихман 1965, с. 27, прим. 98; 1976, с. 119, прим. 146). А.В. Банк, навпаки, вдавалася до цього терміну, коли йшлося про срібних справ майстрів (Банк 1967, с. 83), а Д. Клауде перекладав його як «золотоковаль», мабуть, услід за Г. Острогорським (Claude 1969, S. 178, anm. 145). В.Н. Залеська та Г.Л. Курбатов знову стали поєднувати всі три значення — лихвар, міняйло та ювелір (Залеская 1969, с. 190; Курбатов 1971, с. 107—108, 146), у той час як Р. Богарт вважав, що агіографічна література дає можливість говорити про аргіропратів як про ремісників (Bogaert 1973, p. 259—264).

А.А. Чекалова однією з останніх провела ретельне дослідження питання, спираючись, головним чином, на аналіз новел Юстиніана, що дозволяють, на її думку, вбачати в аргіропратах ювелірів і оцінювачів, посередників і поручителів при укладанні угод, міняйл, які займалися лихварством, давали в борг, продавали дорогоцінні метали та прикраси з них (Чекалова 1973; 1986, с. 49—52). М. Бартошек не вказував у своєму словнику на ремісничі функції аргіропратів і згадував про них, як і про аргентаріїв, скоріше, як комісіонерів, яким власники доручали продаж речей з торгів на підставі усної угоди (*stipulatio argentarii*), згідно з якою продавець зобов'язувався повернути виручену суму за винятком понесених ним витрат (Бартошек 1989, с. 302). З усього спектра ду-

мок про аргіропратів Д. Ангелов зупинився на найтрадиційнішій, назвавши їх «майстрами-ювелірами» (Ангелов 1994, с. 153), тоді як Г.Є. Лебедева спробувала розв'язати наявні протиріччя оригінальним трактуванням, вперше припустивши, що матеріали джерел IV — першої половини V ст. дозволяють вбачати в аргіропратах, насамперед, ремісників, а саме майстрів-срібників, ювелірів, але в VI ст. вони вже були «значною мірою лихварями, посередниками в угодах і в заставних операціях, поручителями щодо рухомого й нерухомого майна» (Лебедева 1991, с. 12—13). Мабуть, через це В.С. Шандровська, яка звернулася до аналізу сфрагістичних пам'яток VII—IX ст., оцінила аргіропратів лише як тих, що «займаються продажем ювелірних виробів», але нижче зауважила, що «по суті своєї професії аргіропрати були також міняйлами й лихварями», повинні були виконувати певні громадські функції, тобто по суті справи були чиновниками (Шандровская 2003, с. 393). Трактуювання Г.Є. Лебедевої підтверджує недавнє капітальне дослідження візантійської економіки VI ст. С. Моррісон і Ж.-П. Содіні, які вважають, що багатство ювелірів (*chrysochooi*) могло трансформувати їх у міняйл (*trapezitai*) та надалі — в банкірів, яких вони називають *aurarii* та *argyropratai*, відповідно до ієрархії, запропонованої Ш. Рух (Morrisson, Sodini 2002, p. 205—206). Подібну схему описує Ж. Дагрон, який розширив діяльність аргіропратів з кредитно-лихварської на ювелірну, зазначивши водночас, що аргіропрати стояли на соціальних сходах на порядок вище простих міняйл, які оперували в основному мідними грішми (Dagron 2002, p. 434—435). Тобто, Ж. Дагрон вбачає в аргіропратах або простих ювелірів, або ремісників, які дуже розбагатіли завдяки дорогоцінним металам, що й зумовило їхні банкірські функції. У той час інші автори розглядають їх лише як представників «ювелірної діяльності» (Болгов, Смирницких, Сбитнева 2009, с. 107). Таким чином, досі стрижень проблеми становить відповідь на запитання, чи поєднували колинебудь аргіропрати ремісничі функції з торговельними та лихварськими або ж у їхній спеціалізації, безумовно, домінував тільки один вид діяльності?

У покажчику пізньоантичних професійних корпорацій, складеному А. Штьокле, аргіропрати подані в розділі під назвою «ювеліри». Однак перевірка наведених посилань на джерела не переконує, що представники цієї професії були ідентичні *aurifices* (Помпеї, Рим),

fabri argentarii (Кесарея в Мавританії), *argentarii* (Рим, II—III ст.), *krysopolai* (Делос), *chrysochooi kai argyrokopoi* (Корік, V—VI ст.) (Stöckle 1911, S. 153). Смісловим синонімом аргіропрата, вірогідніше, був *argyropoles*, згадуваний в «Церковній історії» Єрмія Созомена як власник ергастирія-аргірополіона (*argyropoleion*), але сказати щось певне про його функції, крім того, що вони були переважно торгівельними, неможливо (Hermiae... 1864, col. 1524 C). Внести ясність в це питання дозволяє відомий грецький папірус 541 р., з якого слідує, що константинопольські аргіропрати мали контори в Александрії, займалися торгівлею золотим і срібним посудом, прикрасами, провадили грошові операції, кредитні розрахунки та стягували з боржників додаткові відсотки за пересилання грошей у контору, давали позику (Maspero 1913, р. 3—4, № 67126). Законодавство Юстиніана, цілком присвятивши константинопольським аргіропратам одну новелу 535 р. і два дещо пізніших едикти, однозначно підкреслювало їхню роль у торгівлі коштовностями та лихварстві й жодним словом не згадувало про виготовлення ними ювелірних виробів (Corpus... 1904, nov. 136). Як можна зрозуміти, столичні торгівці давали в борг прикраси та срібло (*kosmou pollakis e argyron*) (Corpus... 1904, nov. 136. 3), позичали під високі відсотки та під заставу золота, срібла й коштовностей значні суми грошей (Corpus... 1904, nov. 136. 3; Ed. Just. VII, praef., IX. 4), які іноді були потрібні для купівлі державної посади, землі, будинку та рухомого майна (Corpus... 1904, nov. 136. 3; Ed. Just. VII. 7; Miracula... 1909, р. 61—62). За своїх клієнтів аргіропрати могли вносити заставу (Corpus... 1904, Ed. Just. IX, praef), давати клятви (Corpus... 1904, Ed. Just. VII. 5), бути мандаторами — поручителями боржника, гарантуючи повернення будь-якого майна, цінностей, виплату грошей, навіть застарілого боргу (Corpus... 1895, 4.18.2; 1904, Ed. Just. IX, praef) і за законом самі не потребували поручительства іншої особи. Угоди, в яких аргіропрати надавали допомогу як посередники й поручителі, могли бути найрізноманітнішими та стосуватися і предметів, які можна вимірювати й зважувати, і всякого іншого майна, рухомого чи нерухомого, включаючи будинки, землю та людей (Corpus... 1895, 4.18.2). Вони ж провадили оцінку майна (Чекалова 1973, с. 16—17). Проте той факт, що в аргіропратів бували прикраси зі срібла, які вони давали в борг або продавали, не дає підстав вбачати в них майстрів-ювелірів, виробників речей із золота й срібла

(пор.: Corpus... 1904, nov. 136. 3; Чекалова 1973, с. 15—16).

Законодавчі пам'ятки вказують на особливі суспільні функції аргіропратів. Очевидно, в V—VI ст. гроші пускали в обіг тільки після того, як їх апробували аргіропрати (Corpus... 1908, II. 13.10.1). Про виняткове становище останніх свідчать також ті обставини, що тільки аргіропрати мали право купувати за гроші почесні титули, приміром, *vir honestus, clarissimus* і перебувати на державній службі за винятком військової (Corpus... 1895, 12.54.1; Barnish 1985, fasc. 1, р. 7). На офіційний характер діяльності деяких аргіропратів указує наявність у них у VII—VIII ст. печаток з позначенням професії та імені у вигляді хрестоподібної або інвокативної монограми, які відтискали на свинцевих молівдулах, що скріплювали документи (Литаврин 1974, с. 29; Шандровская 2003, с. 394). Це були не обов'язково світські особи, а й люди Церкви, клірики (Schlumberger 1884, р. 440). Як відомо, грамотних представників духовенства державна влада охоче залучала до виконання найрізноманітніших обов'язків.

Новели Юстиніана не дають сумніватися в тому, що аргіропрати займалися розміном срібла, тобто виконували функції нуммуларіїв або трапезитів (*proestoton trapezes argyrou*) (Corpus... 1904, nov. 136. 3; пор.: Corpus... 1904, nov. 4. 3; The Oxyrhynchus Papyri 1898, р. 1, № 127 R; Stöckle 1911, S. 21; Византийская книга... 1962, с. 127). Цікаво, що якийсь чоловік, який знайшов у спійманій рибині дорогоцінний камінь, поніс продавати його тому, хто, як повідомляє Іоанн Мосх, був трапезитом і водночас аргіропратом і, ймовірно, професійно займався і скупкою-продажем коштовностей, і оцінкою та розміном грошей (Beati Ioannis... 1976, col. 3061 A). С.В. Полякова, видаючи частину перекладу «Луга Духовного», передала термін аргіропрат як «срібних справ майстер» (Іоанн Мосх 1972, с. 51—52), для чого немає жодних підстав: аргіропрат з житійного оповідання не обробляв камінь, не робив з нього прикрас, а лише довго й наполегливо торгувався щодо його ціни.

Скупка коштовностей і їх застава накопичували чимало цінних речей. Іоанн Малала повідомляв, що за наказом Юстиніана I аргіропрати під час публічних свят повинні були виставляти на загальний огляд свої скарби та дорогі речі, щоб надати місту й урочистостям ще більшої краси та пишності (Ioannis Malalae... 1831, р. 492). Феофілакт Сімокатта, описуючи історію зі срібною чашею якогось Павлина «з числа відомих людей у місті», зазначав, що влас-

ник дорогоцінної посудини передав її «людям, які торгували сріблом», а ті торговці, заплативши Павлину за чашу, виставили її перед дверима свого приміщення на продаж (Феофілакт 1996, с. 25. I. 11. 3). Історик не назвав професію цих перекупників, але зв'язок їх зі спеціальністю аргіропратів, безумовно, помітний.

Леонтій Неапольський кілька разів згадував аргіропратів в Житті Іоанна Милостивого, але жодного разу — про їхні ремісничі заняття. Нюанси джерела, вірогідніше, вказують на те, що представники цієї професії спеціалізувалися на торгівлі коштовностями, їх скуповуванні, здійснювали з цією метою далекі поїздки та, ймовірно, були лихварями й міняйлами. Останній факт пояснює, чому вони були такі численні в Александрії VI—VII ст., незалежно від того, чи була у них особлива корпорація чи ні (Leontius... 1893, S. 45. 14, sec. 22; пор.: Фихман 1965, с. 129). Агіограф розрізняв термінологічно аргірокопів-сріблоковалів від аргіропратів, коли описував, як аргіропрати, що приїхали до Єрусалима з Північної Африки, були запрошені на трапезу в будинок місцевого аргірокопа, з яким їх пов'язували, мабуть, ділові стосунки та в якого вони могли закупувати ювелірні вироби (Leontius... 1893, S. 43—44). В цьому разі мова дійсно йшла про співпрацю людей близької, та все ж не ідентичної професії (пор.: Чекалова 1986, с. 49). Окрім того, слід врахувати, що й перекупники, й постачальники виробів і злитків з дорогоцінних металів аргіропрати своєю чергою мали цікавити «сріблоковалів».

Такі само хиткі й інші аргументи на користь ремісничих функцій представників цієї спеціальності. Висновок Е. Крукшанк Додд про те, що столичний патрикій Мегал міг передавати аргіропрату Сергію, що жив у Сирії, клеймовані в Константинополі срібні речі для їхньої подальшої обробки, як зазначила В.М. Залеська, «є цікавою, але жодним чином серйозно не аргументованою гіпотезою» (Cruikshank Dodd 1973, р. 47—48; пор.: Залесская 1977, с. 223). Преп. Афанасія явно не була ювеліром, вона вела господарство, виховувала дітей і в аргіропратській сімейній діяльності могла виступати тільки як торговка коштовностями (пор.: Болгов, Смирницких, Сбитнева 2009, с. 107).

Зате джерела, що відносяться до часів кінця IV — початку V ст. (Житіє Єпіфанія Кіпрського) та до подій VI ст. (Малала, Великодня хроніка, Іоанн Мосх, «Ексерпті» Константина Багрянородного, Феофан), раз у раз прямо або побічно згадують про аргіропратів як міняйл,

лихварів, власників крамниць-аргіропратіонів (*argyropateion, argyropration*), у яких було чимало боржників, чиї боргові розписки час від часу як благодіяння викупували візантійські імператори або їхні царственні дружини (Ioannis Malalae... 1831, р. 395. 9, 493. 1; Chronicon... 1832, р. 623; Vita Sti Epiphani... 1858, col. 81 A; Theophanis... 1839, р. 150. 14 f., 231, 237 f., 242, 283. 14, 367. 12, 374. 10; Excerpta historica... 1905, р. 173 f.; Beati Ioannis... 1976, col. 3065 B). Траплялося й протилежне, коли уряду доводилося самому позичати гроші. Зокрема, в 758 р. народні хвилювання змусили імператорський двір вдатися до виплати грошей, які позичили в столичних аргіропратів і золотих справ майстрів (Письма... 1987, с. 63). Укладачі Приватної Поширеної Еклоги (кінець VIII — перша половина IX ст.) дивилися на аргіропратів як на узаконених лихварів і визначали розмір дозволеного їм прибутку — два кератія із соліда, себто 8,3 % (Zepos 1962, XI). Так само як продавців срібла та речей з нього й інших дорогих ювелірних виробів розуміли аргіропратів Георгій Ченець і Лев VI Мудрий (Истрин 1920, с. 408. 28; Les Nouvelles... 1944, nov. 81). Згідно Василиків, вони, як і раніше, мали функції та права трапезитів, а також давали гроші в борг (Basilicorum 1840, XXII. 1, S. 80; 1840, XXIII. 4.1; пор.: Corpus... 1895, 4.21.22). Вимагалось, щоб вони обов'язково фіксували здійснені операції в особливих прибутково-видаткових книгах (*ta kodika*), а також регулярно записували рахунки про надані позики (*tous logismous ta brebia ton argyropatron*) (Basilicorum 1840, XXII. 1. 80, schol. 5; пор.: Corpus... 1895, 4.21.22). Ці рахунки представляли в суд при позовах.

Аргіропрати, як і раніше, утворювали особливий офіцій (*ministerium publicum — ton argyropatron ophphikion demosian*), що виконував громадські функції (Basilicorum 1833, VII. 18. 10; пор.: Corpus... 1908, II.13.10.), проте було б перебільшенням вбачати в них офіційних державних чиновників, як іноді вважають (пор.: Византийская книга... 1962, с. 129).

Уже від першої ж статті про аргіропратів в Книзі Єпарха недвозначно говориться, що вони займалися купівлею виключно золота, срібла, перлів, дорогоцінних каменів і мали на це монопольне право, але за ними визнавалася можливість провадити торгівлю (*emporeuesthai*), очевидно, тими само товарами (Византийская книга... 1962, II.1). Отже, це були перекупники-посередники, які купували у видобувачів, власників золота й срібла, ремісників-ювелірів і будь-яких інших продавців коштовностей їх-

ній товар і перепродували його (Сорочан 1994, с. 72—73). Вони ж провадили оцінку (*apotimesis*) тих предметів з дорогоцінних каменів і металів, які їм приносили продавці, отримуючи за це комісійні від вартості проданого за їхнім посередництвом (Византийская книга... 1962, II.2). Нічим іншим не можна пояснити збиток, який оцінювач міг нанести продавцеві речі, не тільки заниживши, а й завищивши на неї ціну (Византийская книга... 1962, II. 2, с. 130). Комісійні, які в такому випадку отримував аргіропрат-посередник, були тим більші, що більшою була вартість речі, що перепродавалася.

Аргіропратам слід було мати розмінну срібну монету, яку вони в ринкові дні розкладали на прилавках по солідах, розмінаних на міліарисії, тобто по 12 срібних монет у стопці (Византийская книга... 1962, II. 3). Книга Єпарха уточнює, що це робилося для того, щоб можна було купити принесену аргіропрату на продаж річ; мовчанка щодо правил розмінних операцій дозволяє припускати, що ними займалися принагідно, коли справа стосувалася забезпечення купівлі-продажу коштовностей.

Особливо наголошувалося на важливості допомоги аргіропратів, яку вони надавали єпархові в меркантилістському по суті контролі за скупкою коштовностей і перепродажем їх «чужинцями» (*ethnesi*) (Византийская книга... 1962, II. 4; пор.: Сорочан 1995, с. 122—123).

Таким чином, про обмеження діяльності аргіропратів до часу складання Книги Єпарха говорити не доводиться (пор.: Византийская книга... 1962, с. 133). Їхні функції дійсно відрізнялися від золотих справ майстрів, але цей поділ відбувся задовго до правління Лева VI (866—912) (пор.: там само, с. 136). Торгівля коштовностями існувала паралельно з їх виготовленням уже в ранній Візантії, та наступні століття не внесли в це принципово важливих нововведень. Майстри-ювеліри (аргірокопи, аргіри та хрісохої) працювали з золотом і сріблом; аргентарії теж зберігали зв'язок з ремісничим виробництвом до VI—VII ст., а аргіропрати завжди займалися скупкою та перепродажем дорогоцінних каменів, перлів, виробів, брухту, злитків, поєднуючи це з функціями лихварів, міняйл, оцінювачів, посередників і поручителів в угодах, а також «громадських контролерів» ювелірного ринку. Вони лишалися в особливому становищі серед торговельно-ремісничого населення і в X—XI ст., зберігаючи близькість до офіційної чиновної структури імперії. Недарма в Книзі Єпарха їхня корпорація називалася слідом за табулларіями попереду всіх інших

систім, а «Книга церемоній», описуючи порядок проведення імператорських торжеств, указувала, що столичні аргіропрати розміщувалися в таких випадках поруч зі службовцями секрету єпарха та архонтами «царських закладів» (Constantini... 1829, р. 490). Іоанн Орфанотроф і його брат, сини міняйли, до того, як почати чиновницьку кар'єру у фінансовому відомстві столиці, теж займалися, як аргіропрати, ремеслом міняйл, але не вважалися ремісниками (*banausos*) (Georgius... 1839, р. 504; Розен 1883, с. 329). Джерела не лишають сумнівів, що головною завжди була фінансово-лихварська й торговельна діяльність аргіропратів, стосовно ж їхнього заняття ювелірною справою не існує жодного достовірного, буквального свідчення. Ця обставина змушує серйозно засумніватися в ремісничому характері цієї професії. Не визнаючи цього, означає виявити в усіх візантійців, що згадували про аргіропратів, незрозуміле прагнення завуалювати, приховати сторону цієї спеціальності як майстра, що, зрозуміло, абсурдно. Таким чином, можна стверджувати, що професія аргіропратів зводилася винятково до торговельних і фінансових операцій та ніколи не мала безпосереднього зв'язку з виробництвом коштовностей.

У ювелірній справі можна помітити спеціалізацію за типом сировини, однак не надто глибоку й тривалу. Тут можемо назвати тільки ювеліра по сріблу — аргірокопа (*argyrokopos*) або аргіра-«срібника» (*argyrion, argyros, argyroys*) і його єгипетський варіант — аргіропласта (*argyroplastes*), ці професіонали дійсно здебільшого працювали зі сріблом, а також торговця перлами (але тільки до VII ст.), в той час як відомі від VI ст. хрісохої (*chrysochoos*), «золоторобітники» — хрісолатрії (*chrysolatres*), «золотороби» — хрісотеукти (*chrysoteuktos*) і навіть царські майстри (*chrysochooi tou basilikou skeyous*), які, здавалося б, виходячи з етимології терміну, мали займатися тільки виробами із золота, насправді були ювелірами широкого профілю. Лише єгипетські хрісурги (*chrysourgos, chrysochoikos*), відомі до V ст., спеціалізувалися на золоті.

Стосовно спеціалізації за видами робіт, то тут можна виділити суто ремісничі професії ювелірів аргірокопів, аргірів, хрісургів і хрісохоїв; суто торговельну професію аргіропрата, що поєднала ще й функції кредитора, лихваря та міняйли, і спочатку змішану форму ювеліра-торговця-кредитора-аргентарія (*argentarius, argentarios*), який провадив торговельну «само-реалізацію» в ювелірній справі. Спеціалізація аргентаріїв зазнавала змін протягом століть: у

IV ст. вони ще ремісники, в VI ст. додаються торгівельна та лихварська функції, а на IX ст. аргентарії еволюціонували в банкірів.

Таким чином, спеціалізація в ювелірній справі у Візантії завжди була, хоча з часом неминуче еволюціонувала. Та різких змін в ній не спостерігаємо. Винятком були тільки професія майстра з обробки дорогоцінного камін-

ня, різьбяр гем (*lithourgos, kabator*), що зникла на IV—V ст., і торгівця перлами, про яку нічого невідомо після VII ст. Поєднання професії ювеліра з лихварською та банківською справами цілком природньо та пояснюється специфікою самої роботи з дорогоцінними металами й камінням, тобто накопиченням багатств.

Ангелов Д. Візантія. Політическа история. — Стара Загора, 1994.

Банк А.В. К вопросу о роли Сирии в формировании византийского искусства // Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология. Сб. в честь 70-летия Н.В. Пигулевской. — М., 1967. — С. 77—83.

Баранов И.А. Византия и Восток в системе организации ремесла и торговли средневековой Сугдеи // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов науч. конф. — Симферополь, 1991. — Вып. 1. — С. 11—13.

Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. — М., 1989.

Болгов Н.Н., Смирницких Т.В., Сбитнева Ю.Н. Частная жизнь женщины в ранней Византии. — Белгород, 2009.

Бородин О.Р. Византийская Италия в VI—VIII веках (Равеннский экзархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991.

Византийская книга Эпарха. Вступ. ст., пер., коммент. М.Я. Сюзюмова. — М., 1962.

Диль Ш. Основные проблемы византийской истории. — М., 1947.

Житие Модеста, архиепископа Иерусалимского. — СПб., 1892 (Серия «Памятники древней письменности»).

Залесская В.Н. Рец.: Cruikshank Dodd E. Byzantine Silver Treasures: Monographien der Abegg-Stiftung. — Bern, 1973 // ВВ. — 1977. — 38. — С. 223—226.

Залесская В.Н. Письменные источники о художественной обработке металла в византийской Сирии // ПС. — 1969. — 19 (82). — С. 185—194.

Иоанн Мосх. Луг духовный // Византийские легенды. — М., 1972. — С. 49—52.

Истрин В.М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. — Пг., 1920. — Т. 1.

Истрин В.М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. — Л., 1930. — Т. 3.

Курбатов Г.Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VII вв. — Л., 1971.

Лебедева Г.Е. Некоторые проблемы эволюции городского плебса в ранневизантийском законодательстве IV—VI вв. // Из истории Византии и византиноведения. — Л., 1991. — С. 5—20.

Левченко М.В. Венеты и прасины в Византии в V—VII вв. // ВВ. — 1947. — 1. — С. 164—183.

Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. — М., 1974.

Лихачев Н.П. Моливдовулы греческого Востока. — М., 1991.

Львова З.А. Вещи из Перещепино, выполненные в византийской мастерской для кочевников // Византия и византийские традиции. — СПб., 1996. — С. 19—33.

Острогорский Г. История Византийского государства. — М., 2011.

Письма и учет делового Константинополя. — М., 1987.

Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // Записки АН. — СПб., 1883. — Т. 44. — Приложение 1.

Рудаков А.П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. — М., 1917.

Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Отв. ред. Е.А. Косминский. — М., 1951.

Сорочан С.Б. К вопросу о посреднической торговле в Византии VII—IX вв. // Вестник Харьковского университета. — 1994. — № 385. — История. — Вып. 28. — С. 67—76.

Сорочан С.Б. Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм» // Древности 1995. — Харьков, 1995. — С. 122—132.

Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 1, 2.

Тревер К.В. К вопросу о ремесленных корпорациях в Сасанидском Иране // Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология. Сб. в честь 70-летия Н.В. Пигулевской. — М., 1967. — С. 157—160.

Феофилакт Симокатта. История. — М., 1996.

Фихман И.Ф. Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV — середине VII вв. — М., 1965.

- Фихман И.Ф. Оксиринх — город папирусов. — М., 1976.
- Чекалова А.А. Константинопольские аргиропраты в эпоху Юстиниана // ВВ. — 1973. — **34**. — С. 15—21.
- Чекалова А.А. Константинополь в VI веке: Восстание Ника. — М., 1986.
- Шандровская В.С. Печати византийских торговцев VIII—IX вв. // МАИЭТ. — 2003. — **10**. — С. 393—398.
- Barnish S.J.B. The Wealth of Julianus Argentarius: late Antique Banking and the Mediterranean Economy // Byzantion. — 1985. — T. 55. — Fasc. 1. — P. 5—38.
- Basilicorum libri LX (ed. C.G.E. Heimbach, G.E. Heimbach). — Lipsiae, 1833. — T. 1 (Lib. I—XII); 1840. — T. 2 (Lib. XIII—XXIII).
- Beati Ioannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridaam proferat vitarum narrationem coelestis roseti // PG. — Turnholti, 1976. — **87**. — Col. 2845—3116.
- Bogaert R. Changeurs et banquiers chez les Peres de l'Eglise // Ancient Society. — 1973. — Vol. 4. — P. 239—270.
- Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections (ed. D. Buckton). — London, 1994.
- Chronicon Paschale ad exemptur vaticanum rec. L. Dindorfius. — Bonnae, 1832. — Vol. 1, 2.
- Claude D. Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert. — München, 1969 (Byzantinische Archiv. — Hf. 13).
- Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine, e rec. Io. Iac. Reiskii. — Bonnae, 1829. — Vol. 1; 1830. — Vol. 2.
- Corpus inscriptionum graecarum (ed. J. Fransius). — Berolini, 1853. — Vol. 3. — P. 17—38.
- Corpus inscriptionum latinarum (ed. E. Bormann, G. Henzen, C. Huelsen). — Berolini, 1886. — Vol. 6. — P. 1747—2458.
- Corpus juris civilis. — Berolini, 1895. — Vol. 2: Codex Iustinianus.
- Corpus juris civilis. — Berolini, 1904. — Vol. 3: Novellae (Opus Schoellii morte interseptum absoluit G. Kroll).
- Corpus juris civilis. — Berolini, 1908. — Vol. 1: Digesta.
- Cruikshank Dodd E. Byzantine Silver Stamps. Dumbarton Oaks Research. — Washington, 1961.
- Cruikshank Dodd E. Byzantine Silver Stamps. Supplement II // DOP. — 1968. — **22**. — P. 143—149.
- Cruikshank Dodd E. Byzantine Silver Treasures: Monographien der Abegg-Stiftung. — Bern, 1973.
- Dagron G. The Urban Economy, Seventh—Twelfth Centuries // The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century (ed. Angeliki E. Laiou et al.). (Dumbarton Oaks Studies. — Vol. II). — Washington, 2002. — P. 385—453.
- Diehl Ch. Argenteries syriennes // Syria. — 1930. — **11**. — P. 210—215.
- Dölger F. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. — Hildesheim, 1960.
- Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. — Berolini, 1905. — Vol. 3: Excerpta de insidiis (ed. C. de Boor).
- Georgii monachi chronicon / Ed. C. de Boor. — T. 1, 2. — Lipsiae, 1904.
- Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emandatus. — Bonnae, 1838. — T. 1; 1839. — T. 2.
- Goerig H. Das Zunftwesen Konstantinopels im 10. Jahrhundert. Eine Vortrag über «Le livre du prefet» // Jahrbücher für National-ökonomie und Statistik. — Jena, 1909. — Bd. 38. — Hf. 5 (November). — S. 577—596.
- Gregorii Magni registrum epistolarum (ed. P. Ewald-Hartmann). — Berolini, 1891. — T. 1.
- Gregorii Neocaesarensis, cognomento Thaumaturgi, Opera quae reperiri potuerunt omnia. Accedunt... S. Pamphilii Ecclesiae Caesariensis praesbyter et martyr // PG. — 1857. — T. 10.
- Gummerus H. Die römische Industrie. Wirtschaftsgeschichtliche Untersuchungen // Klio. — 1914. — Bd. 14. — № 2. — S. 129—189.
- Hanton E. Lexique explicatif du Recueil des Inscriptions grecques chretiennes d'Asia Mineure // Byzantion. — (1927—1928) 1929. — T. 4. — P. 53—136.
- Hermiae Sozomenos Historia ecclesiastica // PG. — 1864. — T. 67. — Col. 843—1630.
- Ioannis Malalae Chronographia ex rec. L. Dindorfii. — Bonnae, 1831.
- Jones A.H.M. The Late Roman Empire. 284—602. A Social. Economic and Administrative Survey. — Oxford, 1964. — Vol. 1—3.
- Kiss A. A Byzantine Jewel From the 6th—7th Century in China // Acta Orientalia. — 1984. — Vol. 38. — P. 33—40.
- Kornemann E. Collegium // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Herausgegeben von G. Wissowa. — 1901. — Bd. 4. — Col. 380—480.
- Leontius von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien (Hrsg. v. H. Gelzer) // Sammlung ausgewählter Kirchen- und dogmengeschichtlichen Quellenschriften von G. Krüger. — Freiburg im Br.; Leipzig, 1893. — Heft 5. — S. 1—117.
- Les Nouvelles de Leon VI le Sage. Texte et traduction publiées par P. Noailles et A. Dain. — Paris, 1944.
- Lewis A.R. Naval Power and Trade in the Mediterranean, AD 500—1100. — Princeton; N. J., 1951.

- Maspero J. Papyrus grecs d'époque byzantine. — Le Caire, 1913. — T. 2 (№ 67125—67278); 1916. — T. 3 (№ 67279—67359).
- Mickwitz G. Organisationsformen zweier byzantinischer Gewebe in 10. Jahrhundert // BZ. — 1936. — Bd. 36. — S. 63—76.
- Mickwitz G. Un problème d'influence: Byzance et l'économie de l'Occident médiéval // Annales d'histoire, économique et sociale. — 1936a. — T. 8. — S. 21—28.
- Miracula S. Artemii (Diegesis ton thaumatou tou agiou... Artemiou) // Varia graeca Sacra. Сборник греческих неизданных богословских текстов IV—XV веков с пред. и указат. изд. А. Пападопуло-Керамевс // Записки имп. СПб. ун-та. Истор.-филол. ф-т. — 1909. — Ч. 95. — P. 1—75.
- Morrisson C., Sodini J.-P. The Sixth-Century Economy // The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century (ed. Angeliki E. Laiou et al.). — Washington, 2002. — Vol. I. — P. 165—213.
- Mundell Mango V. Silver From Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures. — Baltimore (Maryland), 1986.
- Oehler H. Argentarii // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Herausgegeben von G. Wissowa. — Stuttgart, 1896. — Bd. 2. — Col. 706—711.
- Ostrogorsky G. Löhne und Preise in Byzanz // BZ. — 1932. — Bd. 32. — H. 1—2. — S. 293—333.
- Platon G. Les banquiers dans la législation de Justinien. — Paris, 1912. — P. 1.
- Schlumberger G. Sigillographie de l'Empire byzantin. — Paris, 1884.
- Sophocles E.A. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From BC 146 to AD 1100). — New York, 1893. — Vol. 1, 2.
- Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. — Leipzig, 1911 (Klio. Beiträge zur alten Geschichte. — Beihefte 9).
- Susini G. Gli argentari di Ravenna // Atti e memorie della deputazione di storia patria per le provincia di Romagna. — Bologna, 1959—1960. — N. S. — Vol. 2. — P. 153—158.
- The Oxyrhynchus Papyri. — London, 1898. — P. 1; 1920. — P. 14; 1957. — P. 24.
- Theodosiani libri XVI constitutionibus sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes (ed. Th. Mommsen, P.M. Meyer). — Berolini, 1905. — Vol. 1. — P. 1, 2; 1954. — Vol. 2.
- Theophanes continuatus // Theophanes continuatus. Ioannes Cameniata. Symeon magister. Georgius monachos / Rec. Im. Bekkeri. — Bonnae, 1838. — P. 3—481.
- Theophanis Chronographia ex rec I. Classeni. — Bonnae, 1839. — Vol. 1.
- Tjäder J.-O. Die nichtliterarischen Latenischen Papyri Italiens aus der Zeit 445—700. — Lund, 1955. — Bd. 1.
- Vita Sti Epiphani Constantiae in Cypro episcopi // PG. — 1858. — T. 41. — Col. 23—112.
- Vita Sti Symeoni Stylitae Junioris // PG. — Turnholti, 1976. — T. 86. — Col. 2987—3216.
- Vogt A. Basile I-er, empereur de Byzance, et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle. — Paris, 1908.
- Vogt A. Constantin VII Porphyrogenete. Le Livre des Ceremonies. Commentaire. — Paris, 1935. — T. 1; 1940. — T. 2.
- Vryonis Sp. Byzantine DHMOKPATIA and the Guilds in the Eleventh Century // DOP. — 1963. — 17. — P. 287—314.
- Waltzing J.P. Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'empire d'Occident. Mémoires couronnés publiées par l'Académie Royale de Belgique. — Bruxelles, 1899. — Vol. 3: Recueil des inscriptions grecques et latines relatives aux corporations des Romains.
- Zepos I.D. Jus graecoromanum. — Aalen, 1962. — Vol. 6: Ecloga privata aucta ex ed. C. E. Zachariä von Lingenthal.

Надійшла 30.10.2012

Е.С. Сорочан

О ЮВЕЛИРАХ И ИХ СПЕЦИАЛИЗАЦИИ В ВИЗАНТИИ IV—IX вв.

Ювелирное дело всегда занимало почетное место в византийской экономике. Прежде всего это объясняется спецификой работы мастеров с благородными металлами и драгоценными камнями, что всегда было связано с формированием государственной сокровищницы, тем более, что именно ювелиры изготавливали и пробиравали византийские монеты.

Именно ювелирные произведения из золота, серебра, жемчуга, драгоценных и полудрагоценных камней наравне с золотыми, серебряными слитками и деньгами составляли главное богатство Византийской империи. Несмотря на существовавшие государственные запреты на вывоз изделий из драгоценных металлов, они все равно присутствовали в трансконтинентальной транзитной торговле, достигали в VII в. даже Дальнего Востока, оказывались в Китае, а с конца VIII в. вошли в состав западноевропейского импорта. Помимо того, престижные изделия византийских ювелиров уходили за пределы империи в качестве дипломатических даров. Таким образом, переоценить важность этой сферы византийской экономики невозможно.

Специализация в ювелирном деле наблюдается как по типу сырья (в меньшей степени), так и по торговле-ремесленному принципу. Преимущественно с серебром работали аргирокопы (*argyrokopos*) или аргире-«серебренники» (*argyron*, *argyros*, *argyros*) и их египетский вариант аргиропласты (*argyroplastes*), до VII в. существовала профессия торговца жемчугом. Специальность мастера по обработке драгоценных камней, резчика гемм

(*lithourgos, kabator*) исчезла к IV—V вв. После V в. также ничего неизвестно о специализировавшихся ювелирах по золоту — египетских хрисургах (*chrysourgos, chrysochoikos*). С VI в. все большую популярность и распространение получает профессия ювелира широкого профиля, работавшего как с золотом, так и с серебром — хрисохоя (*chrysochoos*), «золотоработника» — хрисолатрия (*chrysolatres*), «золотодела» — хрисотевкта (*chrysoteuktos*). Что касается торговой специализации, здесь можно выделить профессию аргиропрата, который занимался исключительно скупкой и продажей ювелирных изделий, но никогда не производил их, а также осуществлял кредитные, ростовщические и обменные операции. Наиболее смешанный характер имела специальность ювелира-аргентария (*argentarius, argentarios*), производившего торговую «самореализацию» в ювелирном деле. Однако его профессия эволюционировала, и к IX в. он был уже исключительно банкиром.

Ромейские ювелиры оставались в особом положении среди торгово-ремесленного населения, сохраняя близость к официальной чиновнической структуре империи, что подтверждается расположением их корпорации в Книге Епарха вслед за табуллариями и впереди всех прочих систем, а при проведении императорских торжеств столичные аргиропраты размещались рядом со служащими секрета епарха и архонтами «царских заведений», как описывает «Книга церемоний».

K.S. Sorochan

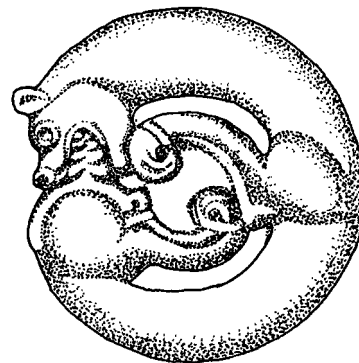
ABOUT THE JEWELLERS AND THEIR SPECIALIZATION IN BYZANTIUM FROM THE 4th TO THE 9th c.

Jeweller's craft was always in a place of honour in Byzantine economy. First of all, it is explained by the specifics of the masters' work with noble metals and precious stones, which was always associated with the formation of the state treasury, moreover, in particular jewellers themselves made and assayed Byzantine coins.

The very jewellery made of gold, silver, pearls, precious stones and gems as equals with golden and silver bars and money constituted the principal wealth of Byzantine Empire. Despite the existing state bans on export of items of precious metals, they were present at transcontinental transitional market and reached even the Far East in the 7th c., got China, and comprised the Western European import at the end of the 8th c. Besides, Byzantine jewellers' exclusive products were taken abroad as diplomatic gifts. Therefore, it is not possible to overestimate the importance of this sphere of Byzantine economy.

Specialization in jeweller's craft is seen both by raw materials type (to a lesser degree), and by trading-craft principle. *Argyrokopoi* or *argyrs*-«silvercraftsmen» (*argyrion, argyros, argyrois*) and their Egyptian variant *argyroplastēs* worked mainly with silver. Pearls dealer trade existed till the 7th c. The profession of precious stones processing master, gems carver (*lithourgos, kabator*) disappeared by the 4th or 5th c. It is also nothing known about the jewellers specialized in gold, Egyptian *chrysourgoi* (*chrysochoikos*) after the 5th c. Since the 6th c., the more popular and spread became the profession of a broadly specialised jeweller working both with gold and silver, *chrysochoos*, «goldcraftsman»-*chrysolatres*, «goldproducer»-*chrysoteuktos*. Concerning the trade specialization, the *argyropratos* profession can be emphasized here, who was engaged exclusively in buying-selling jewellery, but never in making it, and also carried out credit, usurious and exchange operations. The trade of jeweller-*argentarius* (*argentarios*) conducting trade «self-realization» in jeweller's craft was of the most mixed nature. However, his profession evolved and by the 9th c. he already carried out exclusively banking functions.

Romeian jewellers occupied a special position among the trading and craft population, keeping affinity to the official empire structure. It is proved by an arrangement of their corporation in Book of the Eparch after taboullaries and ahead of all other systemas. During imperial celebrations the metropolitan *argyropratai* were located near the employees of the Eparch secret and archonts of «imperial institutions», as Book of Ceremonies describes.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

На тлі нових надходжень з Поділля подано аналіз антропологічного складу населення культури кулястих амфор України.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, культура кулястих амфор, краніологія, демографія.

Дослідження старожитностей культури кулястих амфор (ККА) тривають вже понад століття. Численні пам'ятки, виявлені на території між Одером і Дніпром, дали вагомий і різноманітний матеріал, який став основою для розв'язання всіляких проблем цієї культури.

На землях України пам'ятки ККА становлять східний локальний варіант і також мають досить тривалу історію вивчення (Свешников 1983; Szmyt 1999). Але антропологічний матеріал цієї культури на нашій території вивчали епізодично. Головною причиною цього був і є поганий стан збереженості кісткових решток із поховань ККА, пов'язаний, головню, з давніми втручаннями (чимало гробниць були своєрідними склепами для здійснення послідовно кількох поховань) і пізнішими (багато могил відкриті випадково через незначну глибину залягання). За таких обставин з антропологічного матеріалу часто можна було зняти інформацію переважно про стать і вік померлих.

З історії антропологічних досліджень ККА в Україні. Дані про кісткові рештки людей з поховань ККА України поодинокі. Першу інформацію про них подав польський дослідник І. Коперницький, а саме про знахідку склепіння чоловічого черепа з могили біля с. Чорноконці (нині Чортківського р-ну Тернопільської обл.), який відзначив, що череп мав значну довжину та був доліхокранний за формою (Kopernicki 1879).

Коротку інформацію про дуже пошкоджені скелети дорослих і дітей з розкопок 1924—1928 рр. на Житомирщині подав І.Ф. Левицький: Анета, Войцехівка (Колосівка), Суємці та Колодяжне (Левицький 1929; 1930). Тре-

ба віддати належне, дослідник поставився до антропологічного матеріалу з певним пієтетом. Окрім визначення кількості похованих, їхньої статі та віку, в окремих випадках, коли це дозволяв стан збереженості кістяків, були зняті краніометричні та остеометричні дані. Серед черепів були і великі за розмірами, і мезоморфні черепні коробки, а черепний покажчик мав варіації від доліхокранних до брахікранних форм. Дослідник, якщо те дозволяв матеріал, намагався встановити кореляцію між віком і статтю небіжчика та обрядом поховання. Антропологічна інформація була використана також як аргумент на користь інтерпретації кам'яних скринь як сімейних усипальниць, а людей похованих там — як родичів.

Перша велика робота, присвячена носіям ККА території України, належить відомому московському антропологу Т.С. Кондукторовій. Стаття з'явилася майже через півстоліття після публікацій І.Ф. Левицького та лишається й досі єдиною антропологічною працею, що узагальнює матеріал з цієї теми (Кондукторова 1979).

Дослідниця опрацювала кістяки з розкопок у двох областях: біля сіл Городок (уроч. Мала Рудка) та Іванне Рівненської обл. і Ворвулинці, Довге (уроч. Збич) і Хартонівці (уроч. Кернички) Тернопільської обл. Сумарна добірка з цих пам'яток склала 10 черепів (чотири чоловічих і шість жіночих). Сім небіжчиків були представлені й довгими кістками, а три — винятково черепами. Матеріал був у задовільному стані, що дозволило дослідниці отримати більше інформації ніж її попередникам. Та все ж і ця добірка не була репрезентативна, тож Т.С. Кондукторова змушена була об'єднати її в сумарну серію з тими матеріалами, як досліджували І. Коперницький та І.Ф. Левицький.

Збірна група була невелика, але досить своєрідна. Вона характеризувалася в середньому прояві мезокранією з середнім розвитком рельєфу, хоча варто відзначити, що більшість ознак мали досить широкий розмах варіацій. Об'єм черепа середніх розмірів. Лице середньошироке та високе у чоловіків і невелике у жінок. Орбіти середньовисокі у чоловіків та низькі у жінок, ніс вузький у чоловіків і середньоширокий у жінок. Профілювання лица різке і в чоловіків, і жінок.

Т.С. Кондукторова також відзначила певні відмінності між носіями ККА України, Польщі та Румунії. Українська добірка відрізнялася від польської більшим черепним показником і висотою лица, а від незначної румунської — меншим черепним показником. Підсумовуючи, дослідниця висловила думку, що не можна виключати можливої участі у формуванні антропологічного типу племен ККА людності культури лійчастих кубків як одного з компонентів. У цьому її висновки перегукувалися з поглядами польських антропологів і археологів. Але Т.С. Кондукторова зазначила, що в складі населення ККА України присутній також невідомий брахікранний компонент, який автор не змогла пов'язати ні з трипільцями, ні з носіями ямної культури. Треба відзначити, що дослідниця зіткнулася з дуже серйозним браком порівняльного матеріалу. Культура лійчастих кубків з території України зовсім не була представлена, тож можна було скористатися лише матеріалом з території Польщі, а більшість хронологічно близьких культур лісостепової зони України були представлені лише окремими уламками кістяків, які не могли дати достатньої інформації для краніології.

Відомий антрополог Г.В. Лебединська виконала графічні реконструкції портретів двох людей ККА України — чоловіка з поховання І у с. Іванне та жінки з поховання біля с. Довге, які й репрезентують її населення в різних наукових і популярних виданнях.

Минуло понад три десятиліття, але антропологічні колекції, які представляють населення ККА України, практично не поповнилися. Що більше, населення лісостепової та лісової смуг на захід від Середнього Подніпров'я загалом слабо представлене антропологічно, особливо для епох неоліту та бронзи. На поряток краща ситуація з антропологією степової смуги України, але зрозуміло, що вирішення багатьох, а часто й ключових антропологічних проблем без матеріалів з правобережного лісостепу просто неможливе. Тож поява нових ма-

теріалів з цього регіону, а особливо таких унікальних як ККА, викликає значний інтерес у антропологів.

Поховання ККА з Поділля. У 2011 р. до палеоантропологічної лабораторії ІА НАНУ надійшов матеріал з двох об'єктів подільської групи ККА з Хмельницької обл.

Один поховальний комплекс виявлено біля с. *Зайчики* Волочиського р-ну (Захар'єв, Строценць 2012). Він складався з кам'яної скрині з останками двох осіб та розміщеного поряд скупчення кісток. Весь матеріал дійшов у вкрай незадовільному стані, що суттєво зменшило його інформативність. Кістки посткраніального скелета непридатні навіть для часткової реставрації, тож можлива лише дуже загальна діагностика.

1. Кісткові рештки з дна могили та викиду з неї представлені фрагментами кісток практично всіх відділів скелета (дрібні уламки склепіння черепів, нижньої та верхньої щелеп, довгих трубчастих кісток, кісток тазу, ребер, хребців, стоп). Вдалося встановити, що вони належали двом особам: чоловікові зрілого віку (*maturus*) і молодій людині у віці *Juvenis*.

2. Скупчення кісток за межами гробниці представлені уламками кісток черепа та практично всіх відділів посткраніального скелета (дрібні уламки склепіння черепів, щелеп, тазових і довгих трубчастих кісток, ребер, хребців і стоп). Вдалося встановити, що кістки належали трьом особам: чоловікові зрілого віку (*maturus*), чоловікові у віці *adultus*, третій скелет належав особі у віці *adultus*, можливо жінці.

Відтак, зосередимося на другому поховальному комплексі, виявленому під час оранки біля с. *Іллятка* Старосинявського р-ну в уроч. Долина Коханів (Захар'єв 2012). Йдеться, мабуть, про колективне поховання, здійснене в ямі, перекритій кам'яними брилами. У ній виявлено скупчення кісток від п'яти скелетів, порушений відкривачами скелет (№ 6) і повністю вцілілий (№ 7), а також речі, що чітко засвідчують культурну належність пам'ятки (ажурні кістяні пряжки та уламки посуду).

Стан збереження кісткових решток незадовільний, що досить типово для цієї культури. Крім впливу часу та ґрунтів, анатомічний порядок кістяків був порушений ще в давнину, частина кісток була, можливо, втрачена ще тоді. Це також, імовірно, прискорило процес руйнації. Всього з могильника маємо сім кістяків, чотири з яких належали чоловікам, а три — жінкам.

Матеріал з Іллятки потребував дуже серйозної реставрації, яка, а також опис і обмі-

ри провадилися автором за методиками, прийнятими у вітчизняній антропологічній школі (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1972). Інформація, отримана в процесі вивчення кісткових решток, виявилася напрочуд цікавою. Звернемося спочатку до класичної краніології.

Як уже зазначалося, матеріал дуже фрагментований, але після реставраційних робіт ми отримали невелику добірку черепів, придатну для часткових вимірів. Вона складається з чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепів (табл. 1).

Чоловічі черепні коробки вирізняються значною довжиною та висотою. Усі вони характеризуються доліхокранією. В жіночій групі, для якої також характерна значна довжина черепної коробки, є і доліхокранні, і мезокранні форми, але це цілком вкладається в межі внутрішньогрупової варіабельності. Підкреслимо, що яскравих брахіокранних форм у добірці немає. Чоловічій групі притаманні також широкий лоб і широке лице на верхньому рівні, на середньому рівні ширина лица відноситься до малих розмірів (але ми маємо лише одне спостереження), діаметр вилиць не вдалося виміряти на жодному з черепів. Висоту лица вдалося виміряти лише на одному чоловічому черепі — вона на межі малих і середніх розмірів, але візуально чітко можна відзначити відсутність у добірці високолицьких форм. Горизонтальне профілювання лица добре, хоча виміри зроблені лише на одному черепі, але візуально це стосується й усієї добірки. Ніс вузький.

Жіноча група в середньому характеризується довгою, середньоширокою, мезокранною за формою черепною коробкою, середніми розмірами лоба та лица на верхньому рівні та вузьким носом (табл. 2).

Домінування в групі доліхокранних черепів, відсутність яскраво виражених брахіокранних морфотипів, а також високолицьких форм — саме це найбільше відрізняє чоловіків з поховання в Іллятці від добірки чоловіків ККА України, дослідженої Т.С. Кондукторвою. А

от жіноча добірка з Іллятки досить близька до жінок збірної ККА України, опублікованої згаданою дослідницею (Кондукторова 1979).

За переліченими таксономічно важливими ознаками представники чоловічої групи з Іллятки більше тяжіють до збірних серій ККА з території Німеччини та Польщі, а також збірної серії культури лійчастих кубків з території Польщі.

Збірна чоловіча серія ККА з території Німеччини та Польщі (Schwidetzky, Rosing 1990), яка вважається хронологічно найранішою, якраз характеризується великою доліхокранною черепною коробкою, середніми абсолютними розмірами обличчя та вузьким носом. Для збірної чоловічої серії ККА з території Польщі (Wiercinski 1973) також відмічена доліхокранна черепна коробка, середні розміри обличчя, середньовисокі орбіти, вузький ніс. Жіноча добірка звідти також характеризується великими розмірами черепної коробки, доліхокранією та невисоким лицем.

Найближчий територіально Україні матеріал, який представляє ККА, походить з Люблінщини (Kozak-Zychman 1996). Він представлений окремими кістяками з низки могильників. В окремих випадках у польських дослідників виникало запитання стосовно культурної належності поховань — ККА чи культури лійчастих кубків. Польські колеги не відзначили суттєвих антропологічних розбіжностей між морфотипом населення вказаних культур цього регіону, тож вважають за можливе об'єднувати антропологічні матеріали обох культур в одну збірну серію, яка фігурує в антропологічній літературі як збірна серія неоліту Люблінщини. Для чоловіків і жінок цього регіону вказаного періоду характерні великий розмір черепної коробки та доліхокранія. Для чоловіків прикметні невисоке, середньошироке лице, середньовисокі орбіти та середньовисокий ніс; для жінок — невисоке, але широке лице, середньовисокі за показчиком орбіти, середньоширокий за абсолютними розмірами та широкий за показчиком ніс.

Таблиця 1. Іллятка. Стан матеріалів і статеві-вікові визначення кістяків

№ скелета	Стать	Вік	Череп	Кістки п/к скелета
Скелет 1	Чол.	45—55	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 2	Чол.	40—50	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 3	Чол.	20—25	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 4	Чол.	25—35	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 5	Жін.	30—35	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 6	Жін.	30—35	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 7	Жін.	20—30	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.

Оскільки добірка черепів з Іллатки нечисленна, а інформація за окремими ознаками відсутня через незадовільну збереженість матеріалу, вона дає можливість скласти лише орієнтовне уявлення про похований там людина ККА. Та в будь-якому разі можна стверджувати, що морфологічно чоловічі черепи звідси близькі до населення ККА з території Польщі та Німеччини.

Місце носіїв ККА з території України в колі синхронних і хронологічно близьких популяцій Центральної та Східної Європи. Для нас важливо, що нові надходження дозволили розширити сумарну серію ККА з території України. Добірку черепів з Іллатки ми об'єднали в одну серію з матеріалами, введеними до наукового обігу І. Коперницьким, І.Ф. Левицьким і Т.С. Кондукторвою. Це дало дещо репрезентативнішу збірну серію населення ККА України (табл. 2). Розширена таким чином сумарна серія чоловічих черепів ККА характеризується довгою, середньоширокою, мезокранною черепною коробкою. Висота черепа на межі середніх і великих розмірів. Лоб середньоширокий, має середній нахил лобної кістки. Лице високе та середньошироке, за показником вузьке. Горизонтальне профілювання лица різке. Орбіти середньовисокі за показником, ніс вузький, його кістки випинають добре, перенісся високе.

Спробуємо уточнити місце носіїв ККА з території України в колі синхронних і хронологічно близьких популяцій Центральної та Східної Європи. Добре відомо, що для більшої

об'єктивізації результатів аналізу в антропології залучають методи багатовимірної статистики (Дерябин 1983). Нами використаний пакет програм Systat. Порівняння антропологічних матеріалів здійснювалися з використанням декількох статистичних методів за коротким набором найбільш таксономічних ознак: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота лица, ширина та висота носа, ширина та висота орбіт.

А тепер декілька мінорних нот з приводу порівняльного матеріалу. Зрозуміло, хотілося б запропонувати дещо інший підбір популяцій для порівняння, але антропологічний матеріал давніх епох часто зберігається дуже фрагментарно. Окремі культури та регіони антропологічно взагалі не представлені, а матеріали з більшості могильників відомі за поодинокими черепами або інформація по деяких ознаках відсутня, тож частіше доводиться оперувати збірними серіями з досить великих просторів. Часто погана збереженість кісткового матеріалу унеможливорює формування добірок, які б характеризували різні періоди існування культури або різні її локальні варіанти/групи. Інколи доводиться в міжгруповому аналізі розширювати коло популяцій, які залучаються для порівняння, за рахунок хронологічно віддаленіших ніж хотілося б груп. З огляду на те, що фізичний тип людини змінюється дуже повільно, це, може, й не так драматично, але суттєві втрати інформації та певне викривлення загальної картини цілком очевидне.

Таблиця 2. Середні розміри черепів людей ККА з території України

Ознаки	Іллатка		Збірна серія ККА України	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
1. Поздовжній діаметр	196.7 (3)	180.3 (3)	187.5 (12)	180.4 (12)
8. Поперечний діаметр	142.5 (3)	139.5 (2)	141.5 (12)	138.2 (11)
17. Висотний діаметр	—	—	136.8 (7)	131 (8)
9. Найменша ширина лоба	99.5 (3)	93.6 (2)	96.3 (8)	95 (6)
45. Діаметр вилиць	—	—	135 (2)	120 (2)
48. Верхня висота лица	69 (1)	—	75.6 (3)	65.7 (3)
55. Висота носа	51 (1)	—	53.6 (3)	47.6 (3)
54. Ширина носа	24 (2)	22 (1)	24.1 (4)	22.9 (3)
52. Висота орбіт	32 (1)	—	33 (3)	30.8 (4)
51. Ширина орбіт	39 (1)	—	41.3 (3)	38.6 (4)
32. Кут лоба	—	—	82 (1)	89 (2)
77. Назомальний кут	—	—	133.5 (2)	135 (20)
Zm. Зигмаксиллярний кут	—	—	120.5 (2)	126.5 (2)
75.1. Кут носа	—	—	31 (2)	29 (1)
8:1. Черепний показник	72.4 (3)	76.3 (2)	75.4 (12)	76.7 (11)
48:45. Лицевий показник	—	—	58.5 (2)	54.6 (2)
54:55. Носовий показник	47.1 (1)	—	45.3 (3)	48.9 (3)
52:51. Орбітний показник	82.0 (1)	—	76.7 (3)	79.8 (4)

Для міжгрупового аналізу нами залучено 26 серій чоловічих черепів: сумарна серія ККА України (табл. 2), збірні серії ККА Німеччини та Польщі (Schwidetzky, Rosing 1990), збірні серії ККА та культури лійчастих кубків Польщі (Wiercinski 1973), збірна серія неоліту Люблінщини, до якої також увійшли матеріали з поховань ККА та культури лійчастих кубків (Kozak-Zychman 1996, s.143), збірна група населення дніпро-донецької культурної спільноти, збірна середньостогівської культури (Потешина 1999), збірні серії трипільської культури та збірна культури Гумельниці (Великанова 1975), культури Лендель (Schwidetzky, Rosing 1990), бжесь-куявської культури (Zejmo-Zejmis 1938), дві групи культури гребінцевої кераміки (Якімова 1960; Денисова 1975), культури кам'яних скринь Естонії (Марк 1956), ямної культури України (Круц 1984) та Поволжя (Кондукторова 1973), збірна серія культури шнурової кераміки України (Кондукторова 1978), збірна культура шнурової кераміки Польщі (Wiercinski 1973), збірні серії культури шнурової кераміки Чехії, Німеччини, Східної Пруссії, культур Вінча та Баден (Schwidetzky, Rosing 1990), культури Злота (Wiercinski 1973), культури Боян (Necrasov 1986), збірна серія доби бронзи Люблінщини (Kozak-Zychman 1996, s. 143).

Зупинимося на результатах, отриманих за методом факторного аналізу (МГФ). Факторний аналіз дозволив виявити найбільше пов'язані між собою ознаки та дав можливість їх інтерпретувати. Після факторизації кореляційної матриці виділилися два фактори, в яких власна вага вища за 1.0 і які в оберненому вигляді трактуються як головні компоненти.

За результатами факторного аналізу було виділено два головні компоненти, що в сумі охоплюють 52,6 % загальної дисперсії (32,6 % перший фактор і 20,0 % другий фактор).

За першим фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина черепа, ширина лоба, ширина й висота лица, ширина й висота орбіт, висота носа, за другим — довжина черепа, висота черепа та ширина носа.

За факторним навантаженням для окремих серій вони були вписані в простір двох головних факторів поліморфізму (рис. 1). Збірна серія ККА України демонструє максимальну статистичну подібність до збірної цієї культури Польщі та виявилася досить близькою до збірної групи Німеччини та Польщі. Для нас важливо, що збірні серії ККА різних, іноді досить віддалених земель та, дуже вірогідно, дещо різних хронологічних зрізів (німецька добірка да-

тується ранішим часом), демонструють значну подібність між собою, що може свідчити про спільну генетичну основу. Подібність між представниками цієї культури різних регіонів значно більша ніж до територіально ближчих популяцій інших культур. Усі три збірні серії ККА розташувалися в тій частині факторного поля, яка характеризується коротшою та нижчою, але ширшою черепною коробкою, більшими розмірами лица, орбіт, вищим, але вужчим носом. Найяскравіше ці характеристики проявляються в збірних ККА України та Польщі, а дещо менше — в збірній Німеччини та Польщі. Це наводить на думку, що така специфіка рис з'явилася через присутність у складі населення східних популяцій якоїсь іншої антропологічної складової. До цієї частини факторного поля потрапляє також одна та тяжіє друга популяція культури гребінцевої кераміки з Прибалтики. Теоретично можливо, що носії цієї культури могли впливати на формування населення ККА України та Польщі; можливий і варіант присутності серед населення обох культур якоїсь спільної складової.

Але варто відзначити, що в тій таки Польщі, де антропологічний матеріал ККА представлений дещо краще, він змушує звернути увагу на те, що в різних регіонах країни ситуація могла суттєво різнитися. Збірна серія неоліту Люблінщини, до якої увійшли матеріали ККА та культури лійчастих кубків, з одного боку, постає досить близькою до збірної культури лійчастого посуду Польщі, а з іншого — до низки південно-західних культур (Лендель, Гумельниця, Боян), тобто в межах однієї культури мали місце дещо різні антропологічні впливи.

Видається цікавим, що основний масив носіїв культури шнурової кераміки, який згрупувався у факторному полі досить компактно, максимально антропологічно далекий від носіїв ККА. Він характеризується діаметрально протилежним набором ознак: довшою, вищою, але вужчою черепною коробкою, нижчим обличчям, меншими розмірами орбіт, нижчим, але ширшим носом. Але справа не тільки в лінійних розмірах черепа, але й у різних пропорціях деталей лица, які не можна списати на епохальну мінливість.

Але вважається, що чоловічі групи мобільніші, тож за ними краще відслідковуються міграційні потоки, натомість жіноче населення яскравіше відображає автохтонну лінію.

Розширена за рахунок трьох черепів з Іл'ятки серія жіночих черепів ККА України характеризується довгою, середньоширокою,

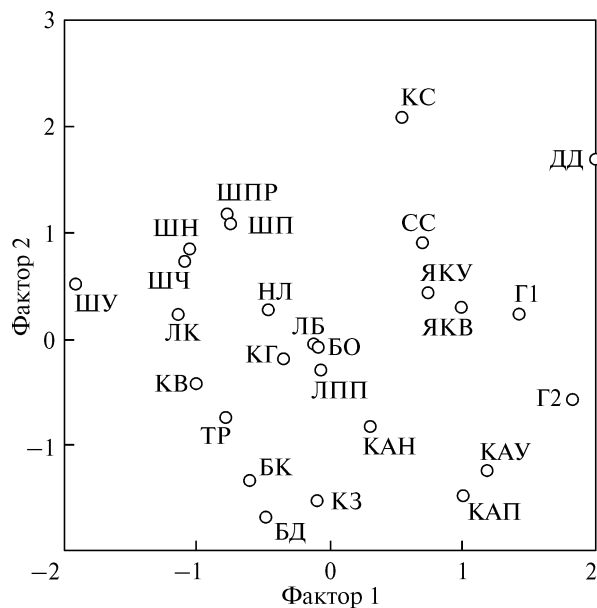

Рис. 1. Чоловічі серії у просторі двох факторів поліморфізму. Умовні позначки: КАУ — збірна серія ККА України (табл. 2); КАН — збірна серія ККА Німеччини та Польщі (Schwidetzky, Rosing 1990); КАП — збірна серія ККА Польщі; ЛПП — збірна серія культури лійчастих кубків Польщі (Wiercinski 1973); НЛ — збірна серія неоліту Люблінщини (Kozak-Zychman 1996); ДД — збірна група населення дніпро-донецької культурної спільноти; СС — збірна середньостогівської культури (Потехина 1999); ТР — збірна серія трипільської культури; КГ — збірна культури Гумельниці (Великанова 1975); ЛК — серія культури Лендель (Schwidetzky, Rosing 1990); БК — серія бжесть-куявської культури (Zejmo-Zejmis 1938); Г1 і Г2 — дві серії культури гребінцевої кераміки з Прибалтики (Якімова 1960; Денисова 1975); КС — культури кам'яних скринь Естонії (Марк 1956); ЯКУ — ямна культура України (Круц 1984); ЯКВ — ямна культура Поволжя (Кондукторова 1973); ШУ — культури шнурової кераміки України (Кондукторова 1978); ШП — культури шнурової кераміки Польщі (Wiercinski 1973); ШЧ — культура шнурової кераміки Чехії; ШН — культура шнурової кераміки Німеччини; ШПР — культура шнурової кераміки Східної Пруссії; КВ — серія культури Вінча; БД — серія культури Баден (Schwidetzky, Rosing 1990); КЗ — серія культури Злата (Wiercinski 1973); БО — серія культури Боян (Necrasov 1986); ЛБ — збірна серія доби бронзи Люблінщини (Kozak-Zychman 1996)

високою черепною коробкою, мезокранною за формою. Лоб середньоширокий, кут нахилу близький до прямого. Лице вузьке, середньовисоке, за показником мезен. Горизонтальне профілювання лица різке. Орбіти середньовисокі за показником, ніс середньоширокий за показником. Кістки носа дуже випинають.

Підібрати нашій вузьколицій добірці прями аналогії непросто. Якщо звернутися до вузьколицих жіночих серій ККА та культури лійчастих кубків Польщі, то перша має відмінності в пропорціях лица та деталей, дру-

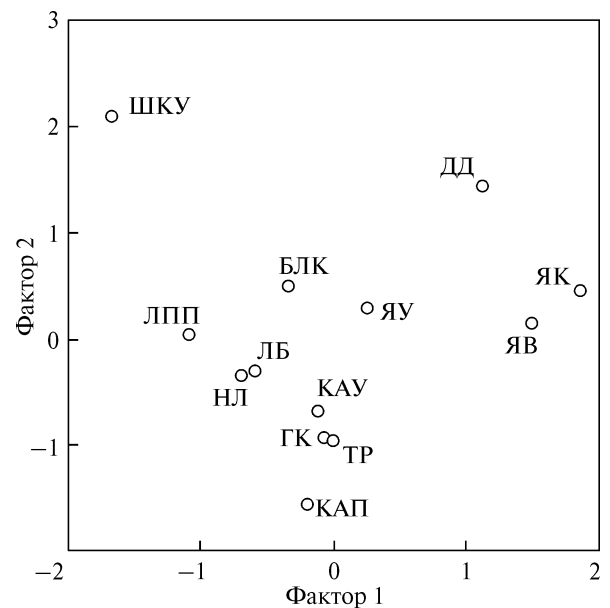

Рис. 2. Жіночі серії у просторі двох факторів поліморфізму. Умовні позначки: КАУ — сумарна серія ККА України (табл. 2); КАП — збірна серія ККА Польщі; ЛПП — збірна серія культури лійчастих кубків Польщі (Wiercinski 1973); НЛ — збірна серія неоліту Люблінщини (Kozak-Zychman 1996); ДД — збірна група населення дніпро-донецької культурної спільноти; ТР — збірна серія трипільської культури; ГК — збірна культури Гумельниці (Великанова 1975); ЯУ — збірна серія ямної культури України (Круц 1984); ЯВ — збірна серія ямної культури Поволжя; ЯК — збірна серія ямної культури Калмикії (Шевченко 1984); ШКУ — збірна культура шнурової кераміки України (Кондукторова 1978); БЛК — збірна серія балановської культури (Алексеева 1973); ЛБ — збірна серія доби бронзи Люблінщини (Kozak-Zychman 1996)

га — менші розміри черепної коробки; обидві групи тяжіють до доліхокранії. Вузьколиці типи характеризують також жінок культур Гумельниці та Боян, і в першому випадку це поєднується з мезокранією.

Але кількість жіночих добірок, які можна використати для порівняння з нашою серією, значно поступається числу чоловічих. Це пов'язано з тим, що чоловічі кістки масивніші та краще зберігаються. До міжгрупового статистичного аналізу за 10 ознаками залучено 13 жіночих серій.

За результатами факторного аналізу (МГФ) виділено два головні компоненти, що в сумі охоплюють 63,0 % загальної дисперсії (33,4 % перший фактор і 29,6 % другий фактор). За першим фактором найбільші додатні навантаження несуть широтні розміри: ширина черепа, лоба, лица, орбіт і носа, за другим — висотні: висота черепа, лица, орбіт і носа. За факторним навантаженням окремих серій вони

були вписані в простір двох головних факторів поліморфізму (рис. 2).

Збірна жіноча серія ККА України демонструє найближчу статистичну подібність, з одного боку, до серій трипільської культури та культури Гумельниці (з нею вона близька й морфологічно), а, з іншого, хоча менше, до збірної неоліту Люблінщини, що об'єднує ККА й культуру лійчастого посуду, а також збірної серії доби бронзи того ж регіону. Перераховані жіночі групи, які склали такий своєрідний антропологічний масив, найімовірніше, краще відобразили антропологічний склад давнього субстратного населення цих регіонів.

Для жіночих серій цих територій не характерне поєднання мезокранії зі значною висотою лица, що зафіксовано Т.С. Кондукторвою в чоловічій добірці ККА України та надає їй специфічних рис. Тобто цей комплекс у чоловічій популяції ККА України навряд чи має глибоке місцеве коріння. Але знайти вихідну територію для нього важко. Черепи з такими індивідуальними характеристиками поодинокі трапляються в різних хронологічно близьких культурах, але вони представлені в них не істотно. В цьому разі радше можна говорити про індивідуальну варіабельність. Серед матеріалів ККА України таких мезокранних і високолицьких індивідів лише два, але їхні рештки походять з різних могильників, тож вважати їх фенокопіями важко. Один з цих високолицьких черепів походить з парного поховання біля с. Іванне — з могили, де знайдено великий бурштиновий диск, що може свідчити про високий соціальний статус цієї особи (Свешніков 1973, с. 63, рис. 3), другий — з парного поховання біля с. Хартонівці (Малеєв 1971, с. 56—58).

Мезокранні високолиці типи добре представлені на могильниках культури гребінцевої кераміки Прибалтики та як одна зі складових у дніпро-донецькій спільноті. Але в обох культурах значна висота лица та мезокранія корелюється зі значною його шириною та послабленням горизонтального профілювання, чого немає в нашому випадку. Єдина добірка чоловічих черепів ККА, середні характеристики якої визначають мезокранні з високим лицем черепи, походить з так зв. пізніх могильників ККА Прусії. В цій серії, введений до наукового обігу Г. Чеснісом (Cesniš 1991), немає даних щодо окремих ознак, через що вона не залучена до міжгрупового статистичного аналізу. Та все ж ми більше схилиємося до думки про можливе північне походження цього мезокранно-високолицького типу. Маємо надію, що поява

нового антропологічного матеріалу допоможе з'ясувати його витоки.

Тут зауважимо, що населення ККА України було неоднорідним. У чоловічій групі домінують зв'язки по лінії ККА з території Польщі та Німеччини (яскравіше вони позначені в Ілліатці), для яких характерні доліхокранія, середньошироке лице та вузький ніс. Але серед чоловічого населення фіксуються й мезокранні високолиці типи, походження яких лишається не відоме. У жіночій серії ККА України переважає інший напрям зв'язків — у них більше проявляється спорідненість з групами Трипілья, Гумельниці та менше — зі збірними серіями доби неоліту та бронзи Люблінщини.

Про можливість дещо різного антропологічного підґрунтя при формуванні чоловічої та жіночої груп може свідчити також матеріал посткраніального скелета. Щоправда, стан кісток посткраніального скелета з комплексів Ілліатка й Зайчики був украй незадовільний. Тільки деякі з них можна частково реставрувати й обміряти.

Зріст розраховувався за декількома формулами, розробленими для високорослих (формула Троттер—Глезер) та низькорослих (формула Манувріє) груп. Ці формули (можна було застосувати й інші, розроблено їх немало, та всі вони мають свої переваги й недоліки) дають, як відомо, різні результати. Інколи дослідники вираховують середній зріст як середню показників, отриманих за різними формулами. За формулою Троттер—Глезер, в середньому прояві зріст чоловіків з Ілліатки становить 172,5 см, жінок — 155,5 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна, що були створені з урахуванням усіх расових груп, чоловіки з Ілліатки відносяться до категорії високорослих, а жінки відзначаються середнім зростом. Дещо іншу картину дають розрахунки за формулою Манувріє: 167,1 см для чоловіків і 151,9 см для жінок. Але в будь-якому разі і в першому, і в другому випадку різниця в зрості між чоловіками та жінками вища за норму, встановлену Р. Мартіном (10—12 см). Є різні варіанти пояснення таких ситуацій в популяціях — стресовим середовищем, ендокринними порушеннями, участю різних складових у формуванні чоловічої та жіночої частин популяції. Останній варіант у нашій ситуації досить реальний з огляду на те, що за результатами міжгрупового краніологічного аналізу жіноча добірка ККА України продемонструвала подібність до низки груп з південних територій, які характеризуються дещо більшою грацильністю.

Із територіально та хронологічно близьких груп для трипільського населення середній зріст за формулою Троттер—Глезер для чоловіків становить 168,9 см і 160,4 см для жінок. У збірній ямної культури України зріст за формулою Троттер—Глезер у чоловіків сягає 176,7 см, у жінок — 161,5 см, а зріст за формулою Манувріє у чоловіків становить 171,2 см, а в жінок — 158,2 см. Для населення неоліту Люблінщини (ККА та культура лійчастих кубків) ці показники для чоловіків 164,1 см, для жінок — 151,4 см.

Інші спостереження. Вкажемо, що чоловіки нашої групи відзначаються досить значною довжиною верхніх кінцівок за невеликої нижніх. Рельєф на місці прикріплення м'язів на довгих кістках нашої групи, особливо чоловіків, розвинутий добре, що свідчить про значні фізичні навантаження.

Вважається, що поховання в кам'яних скринях є родинними. В нашому разі можна лише зауважити, що в скелетів 2, 5 і 7 з Іллятки фіксується перфорація відростків плечових кісток. Відсоток цієї ознаки в популяціях зазвичай становить 1—2 %, тож за значної їх концентрації на могильнику, як у нашому випадку, можна говорити про можливі родинні зв'язки померлих. У двох випадках ми можемо говорити про схожу («ліроподібну») форму сидничної вирізки, яка загалом трапляється досить рідко, тобто також може свідчити на користь родинних зв'язків померлих. Але статистичних даних щодо частоти вирізок такого типу ми не маємо, відтак можемо спиратися лише на власні спостереження. Два чоловічі кістяки (скелети 1 і 2) з поховання в Іллятці характеризуються дуже подібними та своєрідними пропорціями. За невеликої довжини довгих кісток нижніх кінцівок обидва мають непропорційно видовжені кістки передпліччя (ліктьової та променевої кісток).

Матеріал з Іллятки та Зайчиків був розглянутий нами і за одонтологічною програмою. В одонтологічних дослідженнях семи черепів ми зіткнулися зі значною зношеністю зубів, що робить матеріал мало інформативним. Можна лише стверджувати, що люди, поховані на могильниках, були європеїдами. Про це свідчить відсутність лопатоподібності на медіальних різцях і слабка лопатоподібність латеральних різців (1 бал), краудінгу, дистального гребеня тригоніди, колінчастої складки метаконід, *t.a.m.i.*, та те, що лише в одному випадку фіксується затік емалі на другому верхньому молярі. Встановлено досить високий індекс

другого й третього верхніх молярів, які характерні для європеїдних популяцій.

Із щелепно-зубних патологій фіксується пародонтоз, зокрема в досить молодому віці, що, можливо, пов'язано зі значною передчасною зношеністю зубів, унаслідок чого ясна постійно травмувалися твердою та дуже грубо приготованою їжею та збільшувалося навантаження на пародонт.

Карієс на зубах зафіксовано лише в одному випадку. Можна говорити про досить значний відсоток «зубного каменю», що пов'язують зазвичай зі значним відсотком білкової їжі в раціоні та певними проблемами з дотриманням гігієни. Водночас відзначається гіпоплазія зубної емалі, що може свідчити про періоди, коли в популяції були проблеми з продуктами харчування.

Кількість кістяків, виявлених в Іллятці та Зайчиках, не дозволяє вдатися до серйозних демографічних побудов. І все ж мінімальну інформацію вони надають. В обох пам'ятках відсутні кістяки людей похилого віку, що досить типово для цієї пори. Немає й скелетів дітей. Ідея щодо сепаратного поховання дітей навряд чи конструктивна з огляду на те, що в кам'яних скринях ККА дитячі кістяки зафіксовані. У могилах переважають чоловічі кістяки — 7 із 12. Троє чоловіків померли в віці 20—35 років, четверо — в зрілому віці: 35—55 років. Середня тривалість життя чоловіків становила 38 років. Жінки померли в інтервалі 20—35 років, середня тривалість їхнього життя становила 28,7 років. Відтак, тривалість життя чоловіків була довшою ніж жінок. Для порівняння: середній вік життя чоловіків доби неоліту Люблінщини становив 44,8 років, жінок — 37,0 років, загальний — 40,6 років. Для трипільців (Вихватинці) середній вік життя для чоловіків — 50 років, для жінок — 37 років. Для населення ямної культури середній вік життя для чоловіків становив 41,0 рік, для жінок — 33,1. Відтак, тривалість життя в нашій групі була дещо меншою ніж у територіально та хронологічно близьких популяціях. Це могло бути спричинене важкими умовами життя чи хворобами.

Відзначимо, що крім всього іншого, життя населення ККА, вірогідно, не завжди було мирним. На лобній кістці чоловіка з Іллятки (скелет 2) з правої сторони є сліди травми (неповного перелому) зі слідами подальшого загоєння. Практично ідеально рівні краї та правильна овальна геометрична форма пошкодженої ділянки кістки (27 × 25 мм) свідчать, що удар був нанесений важким штучним предме-

том. Шліфовані кам'яні сокири навряд чи дали б такий чіткий контур відбитку. Близьку картину теоретично міг би дати слід обуха кістяного (рогового) клевця та в тому разі, коли б обухок знаряддя був горизонтально зрізаний, або металевого знаряддя. Але прямих аналогій травмам такого роду, як і знаряддям, якими вони могли бути нанесені, нам знайти не вдалося.

Відзначимо також, що в колективних похованнях з наших двох пам'яток є чоловіки

та жінки, але домінують чоловіки. Два поховання в Іллятці належать молодим жінкам. Одна з них (скелет 7), похована в скорченому стані на правому боці головою на північ, можливо, була в родинних зв'язках з чоловіком (скелет 2) та жінкою (скелет 5) зі скупчення кісток.

Маємо надію, що поява нового матеріалу ККА дозволить розширити наші уявлення про склад населення культури.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1972.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Денисова Р.Я. Антропология древних балтов. — Рига, 1975.

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Захар'єв В. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Іллятка на Хмельниччині. — Хмельницький, 2012.

Захар'єв В.А., Строєць Б.С. Поховання енеоліту—бронзи на Хмельниччині // АДУ 2011 — Луцьк, 2011. — С. 454.

Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М., 1973.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей шнуровых культур Украины // ВА. — 1978. — **59**. — С. 3—24.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей культуры шаровидных амфор Украины // ВА. — 1979. — **60**. — С. 52—69.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. — К., 1984.

Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропологія. — 1929. — **2**. — С. 192—222.

Левицький І. Домовина кінця неолітичної доби на правобережжі середньої течії р. Случі // Записки ВУАК. — 1930. — **1**. — С. 159—178.

Малєєв Ю.М. Мегалітичні гробниці на Тернопольщині // Археологія. — 1971. — **2**. — С. 53—60.

Марк К. Палеоантропология Эстонской ССР // Балтийский этнографический сборник. — 1956. — С. 170—228.

Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999.

Свєшніков І.К. Нове поховання культури кулястих амфор на Волині // Археологія. — 1973. — **11**. — С. 63—69.

Свєшніков І.К. Культура шаровидных амфор. — М., 1983 (САИ. — Вып. В1-27).

Шевченко А.П. Антропология южнорусских степей в эпоху бронзы // Антропология современного и древнего населения европейской части СССР. — Л., 1984. — С. 121—215.

Якимова В.П. Антропологические материалы из неолитического могильника на Южном Оленем острове // СМАЭ. — 1960. — **19**. — С. 221—359.

Česnys G. The Neolithic and Bronze Age man in the South-East Baltic area // Homo. — 1991. — **42**. — P. 1—20.

Kopernicki I. Uwagi tymczasowe o starożytnych kościach z chaszczach z Podola Galicyjskiego // ZWAK. — 1879. — **III**. — S. 124—141.

Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludności Lubelszczyzn z młodszego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996.

Necrasov O. Sur la structure anthropologique de quelques populations neolithiques et eneolithiques de Roumanie // Antropologie. — 1986. — **14**. — P. 75—77.

Schwidetzky I., Rösing F.W. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Neolithikum und Bronzezeit // Homo. — 1990. — **XL**. — S. 4—45.

Szmyt M. Between West and East People of the Ylobular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999 (BPS. — 8).

Wiercinski A. Untersuchungen zur Anthropologie des Neolithikums in Polen // Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa // Antropologie. Teil. 1. Fundamenta, Reihe. — Köln; Wien, 1973. — S. 170—185.

Zejmo-Zeimis Z. Seria czaszek neolitycznych z Brzescia Kujawskiego // WA. — 1938. — **15**. — S. 158—186.

Надійшла 08.05.2012

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ КУЛЬТУРЫ ШАРОВИДНЫХ АМФОР ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Исследование новых поступлений из двух объектов культуры шаровидных амфор в Хмельницкой обл. (села Ил-лятка и Зайчики) позволило по-новому посмотреть на антропологический состав населения этой культуры на территории Украины, в частности говорить о его неоднородности.

Анализ краниологического материала культуры шаровидных амфор Украины на широком фоне популяций эпохи неолита Европы дал следующие результаты. В суммарном выражении мужская часть населения культуры шаровидных амфор Украины демонстрирует наибольшую статистическую и морфологическую подобность, прежде всего, с населением этой культуры Польши и Германии, для которых характерны долихокрания и средние размеры лица. Это может свидетельствовать в пользу генетической близости части мужского населения культуры с разных территорий ее распространения. Среди мужчин культуры шаровидных амфор Украины присутствует также мезокранный высоколицый морфотип, истоки которого найти пока трудно, однако мезокранные высоколицые черепа характеризуют небольшую серию из поздних погребений культуры шаровидных амфор Пруссии.

Женская сборная серия культуры шаровидных амфор Украины проявляет большую статистическую близость с населением трипольской культуры и культуры Гумельница. Однако ширина лица и его пропорции морфологически ближе к женщинам культур Гумельница и Боян.

Как правило, мужские группы лучше отражают миграционные потоки, а женские — автохтонные линии. Но малочисленность материалов культуры шаровидных амфор Украины делает выводы ориентировочными.

T.O. Rudych

ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF GLOBULAR AMPHORAE CULTURE POPULATION ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Research of new receipts from two Globular Amphorae culture sites in Khmelnytska Oblast (Illyatka and Zaichyky villages) allowed the author to consider the structure of this culture population on the territory of Ukraine in a new way, namely to speak of its multivendor nature.

Analysis of craniological material from Globular Amphorae culture in Ukraine against a wide background of the European Neolithic populations produced the following results. In the total expression, male part of population Globular Amphorae culture population in Ukraine presents the highest statistic and morphologic similarity, first of all, with this culture's population in Poland and Germany with typical dolichocrania and middle face size. This fact can evidence in favour of genetic closeness of part of the male population in various areas of the culture's milieu. There is also mesocephalic high-faced morphologic type among men of Globular Amphorae culture; it's difficult to find its roots yet, but mesocephalic high-faced skulls are peculiar for a small series from the late Globular Amphorae culture burials in Prussia.

Combined female series of Globular Amphorae culture in Ukraine is statistically close to Trypillya and Gumelnița cultures populations. However, the face width and proportions are morphologically closer to females from Gumelnița and Boian cultures.

As a rule, male groups better reflect migration flows, while female ones represent autochthonic lines. Nevertheless, the Globular Amphorae culture materials in Ukraine are few and this fact makes the conclusions preliminary.

РАННІ СВІТИЛЬНИКИ З ОЛЬВІЇ (VI—V ст. до н. е.)

Подано основні типи світильників з Ольвії архаїчного та ранньокласичного часу.

Ключові слова: Ольвія, архаїчний період, класичний період, світильники.

У давнину глиняні світильники належали до предметів щоденного вжитку, і їх виробляли в значній кількості. Початок масового виробництва освітлювального приладдя припадає на VII ст. до н. е. (Журавлев 2007, с. 17), тож цілі зразки чи їхні фрагменти постійно знаходять при розкопках античних поселень та особливо некрополів. Техніка виготовлення та форма світильників змінювалися з часом, що помітно при зіставленні місцевих виробів і довізних. Такі зміни роблять цю категорію матеріальної культури надійним хроноіндикатором. Разом з тим за довізними світильниками можна також дослідити торгівельні зв'язки периферії із центрами античного світу. Та попри таку важливість цієї категорії речей її виокремлення з-поміж решти керамічного матеріалу, здобутого в Ольвії, досі не було здійснене належним чином.

Та й загалом підсумкових статей, а тим паче монографій чи спеціальних досліджень, націлених на виділення світильників як категорії довізного товару або місцевого керамічного виробництва, вкрай мало. Звичайно, в дослідженнях, присвячених матеріальній культурі міст Північного та Північно-Західного Причорномор'я, тим чи іншим чином згадуються світильники, однак це передовсім звіти про розкопки, особливо некрополів. У роботах такого роду (Козуб 1974, с. 106—107; Брашинський 1980, с. 75—76; Онайко 1980, с. 90—91), як правило, подано мінімальний опис освітлювальних приладів і фото їх чи малюнок. Іноді світильники подано лише в каталогах кераміки або як окремі ілюстрації серед загального переліку знахідок навіть без згадок у тексті (Самойлова 1988, рис. 13; Кутайсов 1992, с. 114). Тож і нині основоположною роботою по світильниках є монографія О.Ф. Вальдгауера початку 20 ст. (Вальдгауер 1914). Звичайно, слід відзначити спеціальні праці, присвячені раннім світильникам загаданого ареалу, зокрема

статті Д.В. Журавльова про такі вироби з Березані (Журавлев 2003) та Херсонеса (Журавлев 2005) і серію публікацій про знахідки з Боспору (Журавлев 2002; 2004; 2007), а також статтю В.С. Забеліної про глиняні світильники з Пантикапею (Забелина 1992).

Спираючись на детальну типологію, розроблену Д.В. Журавльовим, як найновішу та найповнішу ми опрацювали серію ранніх світильників із Ольвії пізньоархаїчного—ранньокласичного часу (VI—V ст. до н. е.) та зробили спробу виділити основні їх типи, а також розмежувати довізні екземпляри та місцевого виробництва¹.

Каталог основних типів світильників

1. Світильник відкритий дворіжковий із втулкою (рис. 1, 1). Ріжки заокругленої форми, закіптявлені. В центрі денця низька конічна втулка. Плічка дещо скошені до центру вмістилища. Плічка та внутрішня частина вмістилища разом із втулкою вкриті чорним поганої збереженості лаком. Глина світло-коричнева з домішкою дрібних блискіток.

Розміри: d — 10,0 см, h — 2,4 см, d втулки — 1,6 см, h втулки — 2,0 см.

Походження: Ольвія, 2011 р., Р-25. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 1443.

2. Фрагмент відкритого світильника із втулкою (рис. 1, 2). Збереглися широкий заокруглений ріжок, частина тулуба з трохи скошеними усередину плічками і конічна втулка. Ріжок закіптявлений. Плічка та внутрішня частина вмістилища разом із втулкою вкриті чорним поганої збереженості блискучим лаком. Глина бежево-рожева з домішкою дрібних блискіток.

¹ Висловлюю подяку завідувачці Наукових фондів Інституту археології НАНУ Н.О. Сон і Національного історико-археологічного заповідника НАНУ «Ольвія» Т.М. Шевченко за сприяння в опрацюванні матеріалів з розкопок під керівництвом Л.М. Славіна, а також В.В. Крапівиній та А.В. Буйських за дозвіл опублікувати світильники, що походять з розкопок Ольвії (ділянка Р-25) останніх років.

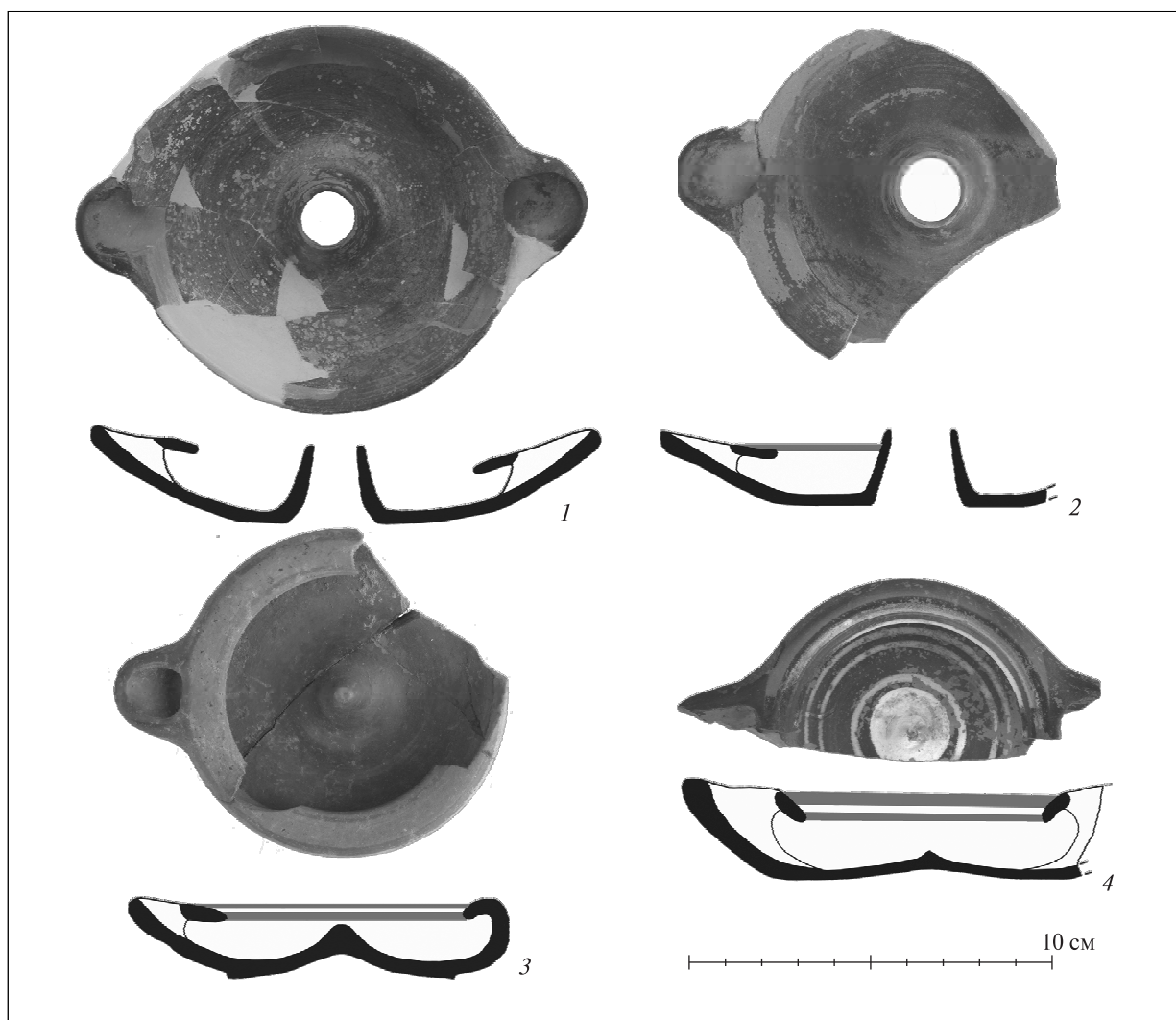

Рис. 1. Ольвія. Світильники VI ст. до н. е.

Розміри: d — 10,0 см, h — 1,8 см, d втулки — 1,6 см, h втулки — 1,8 см.

Походження: Ольвія, 1954 р. Наукові фонди ІА НАНУ. інв. № 2926.

3. Світильник одноріжковий відкритий (рис. 1, 3). Ріжок округлої форми з круглим отвором, дещо піднятий догори. Плічка широка, трохи опущені до центру вмістилища. В центрі заокруглений конічний виступ. Поверхня добре залощена, ріжок і денце вкриті червоним лаком. Навколо отвору для гнога лак має коричневий колір. Дві смуги червоного лаку на плічках. Глина померанчево-рожева зі значною домішкою дуже дрібних блискіток.

Розміри: d — 9,0 см, h — 2,3 см, h виступу — 1,5 см.

Походження: Ольвія, 1959 р. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 2516.

4. Фрагмент дворіжкового відкритого світильника (рис. 1, 4). Ріжки збереглися частково,

трохи підняті догори, закіптявлені. Плічка дуже загнуті до центру вмістилища. В центрі денця невеликий конічний виступ. Фрагменти ріжків, плічка та денця вкриті темно-коричневим лаком, плічка — також двома смугами білої фарби та смугою коричневого лаку. Конічний виступ у центрі вкритий білою фарбою, три кільця такої ж фарби на денці. Глина світло-померанчева.

Розміри: d — 9,0 см, h — 2,7 см, h виступу — 0,8 см.

Походження: Ольвія, 1951 р. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 2929.

5. Світильник одноріжковий відкритий (рис. 2, 1). Борти плічок дещо підняті догори. Частина навколо ріжка закіптявлена. В центрі вмістилища низький конічний виступ, вкритий червоно-коричневим лаком. На плічках смуги такого само лаку. Глина бежева.

Розміри: d — 8,0 см, h — 2,4 см, h виступу — 1,5 см.

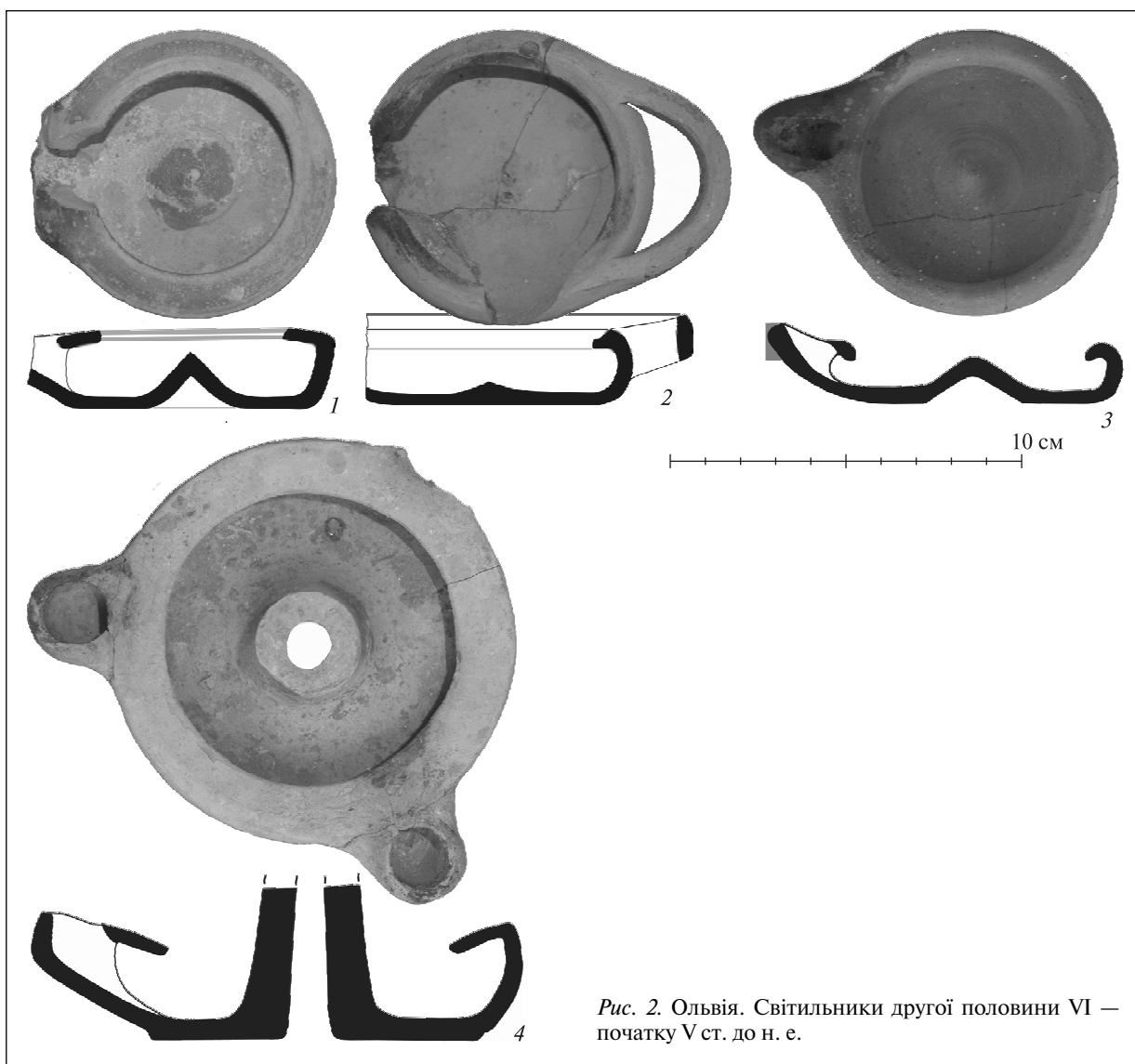

Рис. 2. Ольвія. Світильники другої половини VI — початку V ст. до н. е.

Походження: Ольвія, 1951 р. Наукові фонди ІА НАНУ, інв. № 3772.

6. Світильник одноріжковий відкритий з ручкою (рис. 2, 2). Плічка невеликі, спрямовані до середини, закіптявлені, особливо біля ріжка. Денце плоске з маленьким конічним виступом у центрі. Ручка дугаста, дещо піднята, зі слідами червоно-коричневого лаку. Глина бежево-рожева.

Розміри: d — 8,0 см, h — 2,4 см, h виступу — 0,7 см, h ручки — 2,6 см.

Походження: Ольвія, 1959 р. Наукові фонди ІА НАНУ, інв. № 1209.

7. Світильник одноріжковий відкритий (рис. 2, 3). Ріжок округло-конічний з овальним отвором для гнота, закіптявлений, дещо піднятий догори. На ріжку з переходом на плічка простежуються сліди темного покриття. Плеч-

ка невеликі, плавно загнуті до середини. В центрі денця конічний виступ. Глина коричнева з домішкою вапняку.

Розміри: d — 8,0 см, h — 2,2 см, h виступу — 1,7 см.

Походження: Ольвія, 2011 р., Р-25. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 1434.

8. Світильник триріжковий відкритий з високою втулкою (рис. 2, 4). Один ріжок обламаний, як і верхівка втулки, що унеможливило визначення її висоти. Обидва вцілілі ріжки дещо підняті догори, отвори для гнота чіткої круглої форми. Навколо ріжків сліди кіптяви. Денце та стінки втулки доволі товсті. Плечка широкі, скісно загнуті до середини. Глина бежево-рожева.

Розміри: d — 9,0 см, h — 3,5 см, d втулки — 2,6 см, h втулки — 4,5 см.

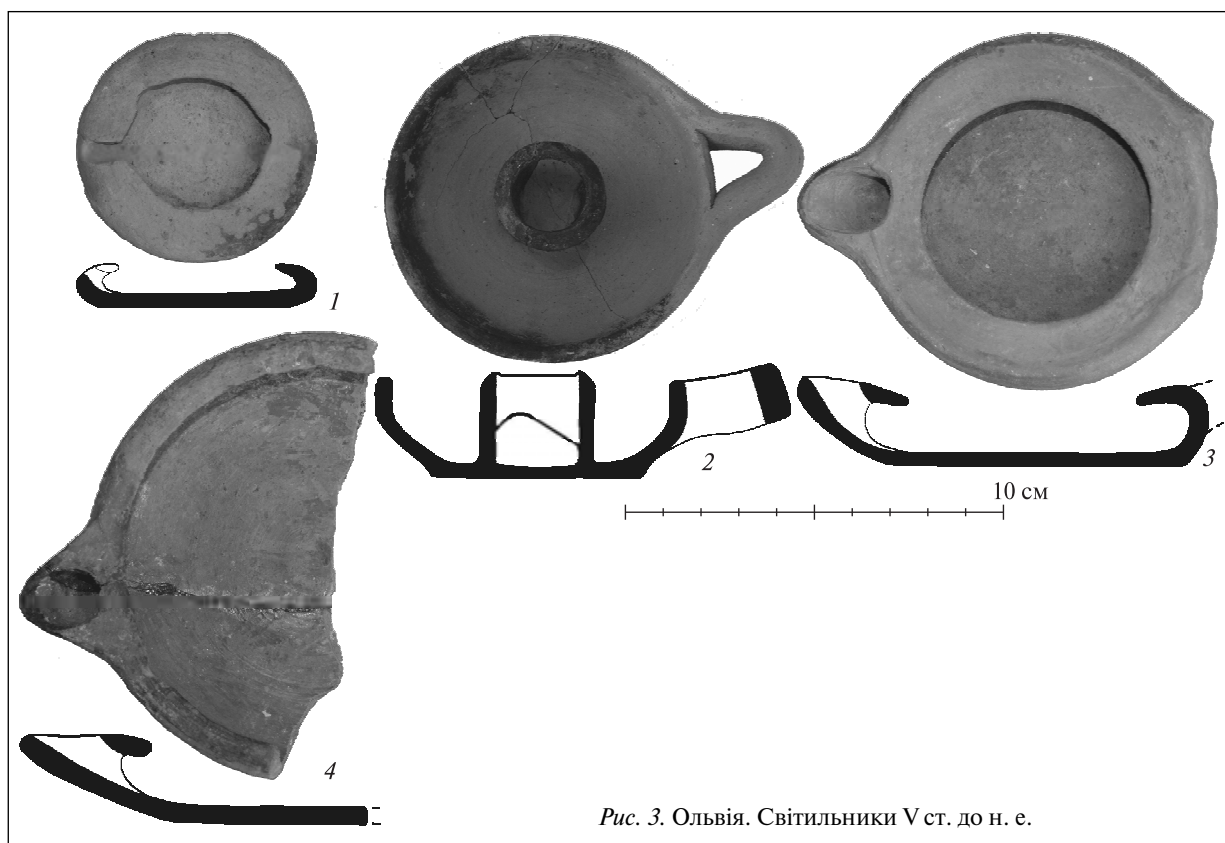

Рис. 3. Ольвія. Світильники V ст. до н. е.

Походження: Ольвія, 1963 р. Наукові фонди ІА НАНУ, інв. № 1714.

9. Світильник відкритий одноріжковий (рис. 3, 1) — круглий, невисокий, без виступу для ріжка. Ріжок овальний, видовжений, без перетинки зверху. Плічка виражені слабо й дещо підняті догори, зі слідами кіптяви. Внутрішній діаметр має дуже нерівні краї. Денце вмістилища плоске. Глина світло-сіра.

Розміри: d — 6,3 см, h — 1,2 см.

Походження: Ольвія, 1969 р. Наукові фонди ІА НАНУ, інв. № 1273.

10. Світильник відкритий з високою втулкою-ріжком у центрі (рис. 3, 2). Плічка невиражені, закіптявлені майже по всьому периметру, крім місця розташування ручки. Ручка трикутна, дещо піднята догори. Втулка циліндрична, відкрита зверху, із наскрізними отворами у стіночках, зробленими по сирій глині. Це та сліди кіптяви дозволяють припустити, що вона використовувалась і як ріжок, де містився гніт. Глина померанчева з домішкою вапняку.

Розміри: d — 8,5 см, h — 2,5 см, d втулки — 3,0 см, h втулки — 2,7 см, h ручки — 3,0 см.

Походження: Ольвія, 2011 р., Р-25. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 1751.

11. Світильник відкритий одноріжковий з ручкою (рис. 3, 3). Ручка відбита, помітні лише її сліди біля основи світильника. Плічка широкі, трохи нахилені до середини. Ріжок округлий, з овальним отвором для гнота. Денце плоске. Глина світло-сіра, поверхня залощена.

Розміри: d — 6,0 см, h — 2,4 см.

Походження: Ольвія, 1966 р. Наукові фонди ІА НАНУ, інв. № 855.

12. Фрагмент невисокого світильника відкритого одноріжкового (рис. 3, 4). Плічка вузькі, трішки нахилені до центра вмістилища. Ріжок загострений, з овальним отвором для гнота. Ріжок та плічка біля нього закіптявлені. Денце плоске. Глина сіра.

Розміри: d — 11 см, h — 2,1 см.

Походження: Ольвія, 1959 р. Наукові фонди ІА НАНУ, інв. № 434.

14. Ручка-петля від відкритого світильника (рис. 4, 1) з порожниною всередині. Петля овальна. Поверхня завапнована. На ній простежуються сліди смуг темного покриття. Глина світло-сіра.

Розміри: h — 7,3 см.

Походження: Ольвія, 1946 р. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 840.

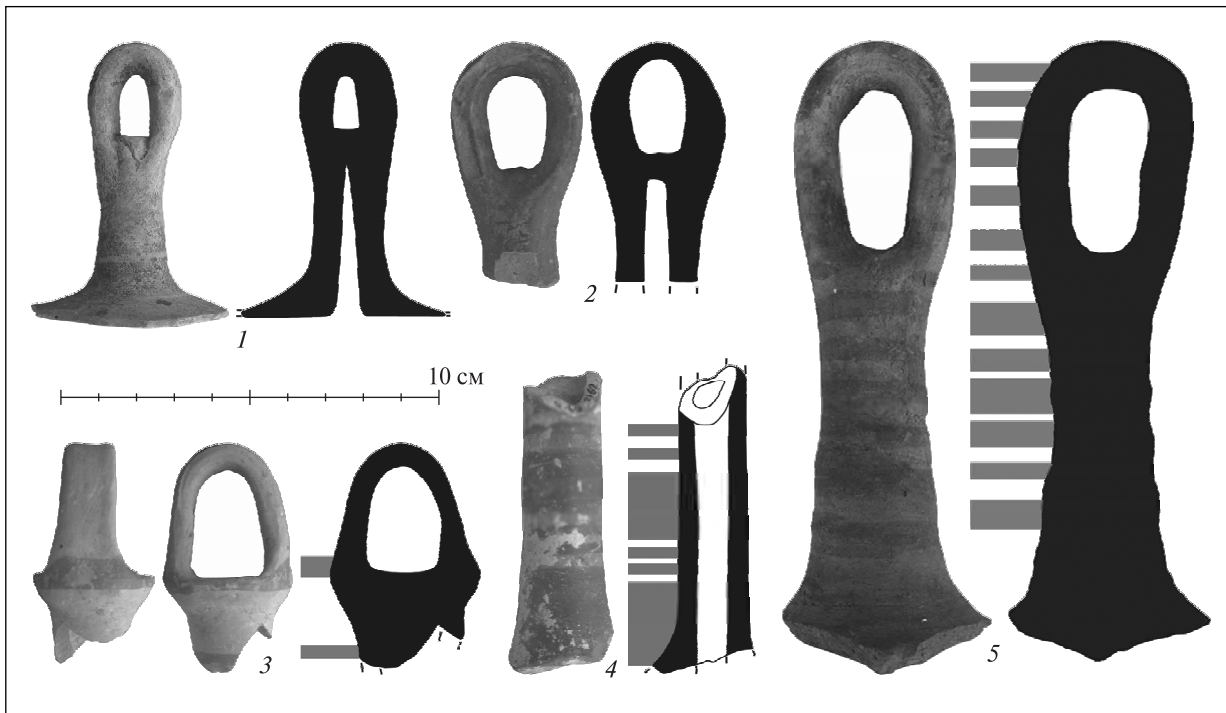

Рис. 4. Ольвія. Ручки-петлі від світильників V ст. до н. е.

15. Фрагмент ручки-петлі відкритого світильника (рис. 4, 2) з порожниною всередині. Петля округла. Поверхня суцільно вкрита чорним лаком. Глина сіра з дрібною домішкою вапняку.

Розміри: h — 6,5 см.

Походження: Ольвія, 1962 р. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 3363.

16. Фрагмент ручки-петлі відкритого світильника (рис. 4, 3). Петля широка, овальна. Поверхня зі слідами вапняку, залощена, з двома смугами червоної фарби. Глина світло-померанчева.

Розміри: h — 6,3 см.

Походження: Ольвія, 1967 р. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 1524.

17. Фрагмент ручки відкритого світильника (рис. 4, 4). Петля відламана. Поверхня зі слідами вапняку, залощена, вкрита широкими й вузькими смугами червоного лаку. Глина померанчево-рожева.

Розміри: h — 7,2 см.

Походження: Ольвія, 1960 р. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 2162.

18. Ручка-петля від відкритого світильника (рис. 4, 5) без порожнини всередині. Петля овальна. Середина нерівна, горбкувата. Петля суцільно вкрита смугами червоно-коричневої лакоподібної фарби. Глина померанчева.

Розміри: h — 16,5 см.

Походження: Ольвія, 2008 р., Р-25. Фонди НІАЗ «Ольвія», інв. № 381.

Узагальнення до каталогу

Розглянуті ранні світильники Ольвії представлені чорнолаковими екземплярами, червоно- та сіроглиняними.

Світильники, вкриті чорним лаком, виготовляли в VI—IV ст. до н. е. в різних центрах Східного Середземномор'я, зокрема в Афінах. Це дуже відкриті посудини, зазвичай одно- чи дворіжкові, лаком вкриті денця, плічка та ріжки. Іноді лак нанесено смугами на плічках та денці. Їм прикметна домішка дрібних блискіток у глині, характерна для середземноморських гончарних центрів (Журавлев 2007, с. 31). Цей тип світильників представлений у нашому каталозі позиціями 1—3 (рис. 1, 1—3). Перші два близькі до афінського типу Howland 19A, за Д.В. Журавльовим (Журавлев 2007, № 1—16), третій, червонолаковий, — до відкритих одноріжкових світильників з конічним виступом у центрі денця, представлених у каталозі Д.В. Журавльова (там само, № 23, 24).

В Ольвії також відомі світильники зі смугами білої фарби на денці та плічках (рис. 1, 4), теж представлені в указаному каталозі (там само, № 18—20).

Деякі зразки (рис. 2, 1—4) не мають слідів лакового покриття. Вони теж відкриті, з конусоподібним виступом в центрі вмістилища та мають різну кількість ріжків: від одно-

го до трьох. Колір глини варіює від бежевої та бежево-рожевої до коричневої з домішками вапняку. Поверхня незалощена. Ці світильники товстостінніші за попередній тип, і їх важко розглядати лише як середземноморські. Крім того, домішки в глині дозволяють припустити, що вони імітували довізні зразки. Але це припущення потребує подальших досліджень.

Відтак в нашій добірці найбільшу увагу привертають екземпляри 9 і 10. Припускаємо, що вони становлять місцеві ольвійські типи, оскільки близьких аналогій їм поки не знайдено. Вони виконані на гончарному крузі, але мають певні особливості, нехарактерні для світильників розглядуваного часу: один (рис. 3, 1) виготовлений дещо незграбно (нерівні краї) та не має вираженого ріжка; інший (рис. 3, 2) — фактично без плічок, а циліндрична втулка в центрі вмістилища відкрита зверху, що зазвичай характерно для таких виробів, однак має два наскрізні отвори у стінках, зроблених по сирій глині, що розглядається нами як своєрідний ріжок з місцем для гнота.

Ранні сіролощені відкриті одноріжкові світильники, представлені тут (рис. 3, 3, 4), не мають аналогій серед знахідок з інших міст Північного Причорномор'я. Першими це відзначили В.В. Крапівіна та Н.О. Лейпунська, вказавши на наявність таких лише в Ольвії та на поселеннях її сільської округи (Krapivina, Leipunskaja 2009, fig. 4). З огляду на це, можна зробити припущення, що ці світильники були місцевою імі-

тацією довізних, які за формою та основними морфологічними складовими ідентичні їм.

Не менш важливими для дослідження місцевого виробництва світильників є й вертикальні ручки з петлею від них. Такі петлі — що сіролощені (рис. 4, 1, 2), що червоноглиняні (рис. 4, 3—5) — досі не трапилися в інших містах Північного Причорномор'я, зокрема й на території Боспора Кімерійського. Тож, на нашу думку, згадані світильники з ручками-петлями також є місцевими, ольвійськими, імітаціями довізних. Одноріжкові світильники з такою ручкою відомі, зокрема, в керамічній колекції архаїчної Смірни в північній Іонії (Akurgal 1983, Taf. 123). Це поки що єдина відома нам близька аналогія, що й дозволяє припускати імпорт таких виробів саме звідти, а також те, що світильники з вертикальною ручкою, завезені в Ольвію зі Смірни, дали поштовх для подальшого місцевого виробництва таких форм.

Таким чином, серед представлених у нашій добірці ранніх світильників з Ольвії, що датуються VI—V ст. до н. е., є імпорتنі чорно- та червонолакові зразки, які завозили сюди із різних центрів Східного Середземномор'я, переважно іонійських, а також місцеві, що імітували вироби різних античних центрів, і суто місцеві типи. Що стосується інших проблем, зокрема встановлення динаміки поширення певних типів світильників, то їх розв'язання стане можливим з опрацюванням усього масиву цих знахідок із Ольвії.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. — Л., 1980.

Вальдгауэр О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб., 1914.

Журавлев Д.В. К истории освещения на Боспоре в VI—V вв. до н. э. // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 177—186.

Журавлев Д.В., Христановски Л. Светильники с острова Березань в собрании Государственного исторического музея (Москва) // Археология. — 2003. — № 3. — С. 15—21.

Журавлев Д.В. Светильники Пантикапея VI—V вв. до н. э. // V Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. — Керчь, 2004. — С. 118—124.

Журавлев Д.В. Светильники из северо-восточного района Херсонеса: позднеархаическое, классическое и эллинистическое время // Херсонесский сборник. — 2005. — 14. — С. 129—140.

Журавлев Д.В. Светильники VI — первой половины III в. до н. э. — К., 2007 (Коллекция светильников. — Т. I).

Забелина В.С. Античные глиняные светильники из Пантикапея // Сообщения ГМИИ им. А.С. Пушкина. — 1992. — 10. — С. 298—328.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.

Кутайсов В.А. Керчинитида. — Симферополь, 1992.

Онайко Н.А. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта. — М., 1980.

Самойлова Т.Л. Тира в VI—I вв. до н. э. — К., 1988.

Akurgal E. Alt-Smyrna. Bd. I. Wohnschichten und Athenatempel. — Ankara, 1983.

Krapivina V., Leipunskaja N. Grey Table Ware from Late Archaic — Early Classical Complexes of the Central Quarter of Olbia Pontica // Pontic Grey Wares. International Conference. Bucarest—Constantza, September 30th — October 3rd 2008. — 2009. — P. 67—76 (Pontica XLII. — Suppl. I).

Надійшла 30.10.2012

РАННИЕ СВЕТИЛЬНИКИ ИЗ ОЛЬВИИ (VI—V вв. до н. э.)

Представлена выборка ранних светильников архаического и раннеклассического времени из Ольвии. Среди них есть привозные образцы — чернолаковые, краснолаковые и со следами белой краски, известные в разных центрах Восточного Причерноморья и Афинах, а также местные имитации последних — красноглиняные и серолощенные.

Отдельную категорию находок составляют фрагменты светильников, а именно вертикальные ручки-петли, представленные серолощенными и красноглиняными типами. Предполагается местное производство светильников с такими ручками, хотя они также имитировали образцы ионийских центров, в частности Смирны.

I. M. Sheiko

THE EARLY LAMPS FROM OLBIA (the 6th and the 5th c. BC)

A series of the early lamps of the Archaic and the Early Classical periods from Olbia is presented. There are imported lamps among them: black-glazed, red-glazed, and lamps with traces of white paint known in various centres of the eastern coast of Black Sea and in Athens, and also local imitations of the latter, red clay and grey polished.

A separate category of finds includes lamps fragments, namely vertical handles-loops represented by grey polished and red-clay types. The local production of lamps with such handles is presumed, though they also imitated examples from Ionian centres, for instance, from Smyrna.

С.С. Бессонова, Д.П. Недопако

СКІФСЬКИЙ ОДНОЛЕЗОВИЙ МЕЧ З ОКОЛИЦЬ МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікується рідкісний екземпляр однолезового меча V ст. до н. е.

Ключові слова: Правобережна Україна, ранній залізний вік, скіфи, меч.

Навесні 2010 р. на околиці Мотронинського городища скіфського часу (Потясминня) мешканець м. Кам'янка Черкаської обл. знайшов (за допомогою металошукача) залізний меч, який згодом потрапив до експозиції Кам'янського історичного музею (інв. № 6935 «о»). Місце знахідки оглянув завідувач музею Ю.Ю. Ляшко. Це один із пагорбів у лісі, приблизно за 1,5 км на південь від городища. Поблизу пролягають дороги на Грушківку та Кам'янку, які, зважаючи на топографію місцевості та розміщення курганних могильників, існували ще в скіфські часи.

Меч знайдений на глибині 0,3 м у лісовому суглинку. Культурний шар тут не простежується. Вірогідно, меч був загублений під час воєнної сутички на підступах до городища. За повідомленням Ю.Ю. Ляшка, останніми роками місцеві мешканці знайшли ще три мечі скіф-

ського часу неподалік городища — біля до-ріг, що тягнуться від його валів на захід (у бік с. Жаботин), на північ (до с. Лубенці), а також на південь. Ще один кинджал VII—VI ст. до н. е. знайдений 2009 р. поряд південного в'їзду на городище (Ляшко 2010).

Знахідка 2010 р. становить особливий інтерес, оскільки подібні екземпляри однолезової клинкової зброї поки що невідомі ані на території Скіфії, ані поза її межами. Це короткий меч¹ з брускоподібним навершям і метеликоподібним

¹ А.І. Мелюкова клинкову зброю завдовжки 17—30 см віднесла до кинджалів, а 50—70 см — до мечів (Мелюкова 1964, с. 46). Інші автори зброю до 45 см (Граков 1971, с. 92) або до 50 см (Горелик 1993, с. 15) називають кинджалом-акинаком. Ю.Г. Кокорина розрізняє кинджали (до 24 см) і акинаки (24—48 см), мечі (до 72 см) і довгі мечі (понад 72 см) (Кокорина 2008, с. 77). Відтак, мотронинську знахідку за довжиною можна вважати акинаком, але увігнута форма клинка не дуже відповідає цій назві.

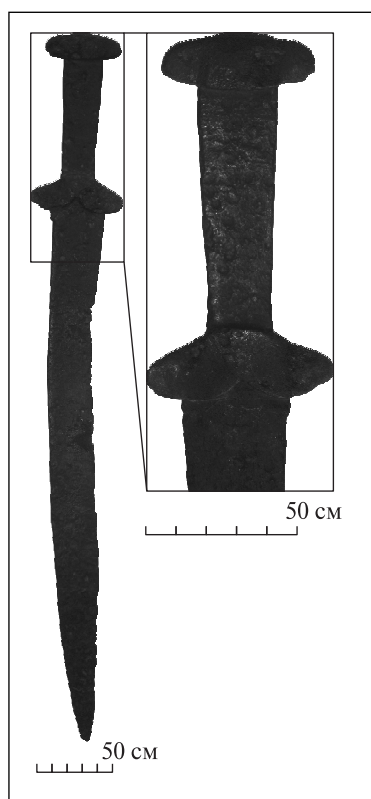

Рис. 1. Меч із околиць Мотронинського городища: 1 — загальний вигляд; 2 — руків'я

перехрестям завдовжки 44,5 см (рис. 1), вага 360 г. Довжина перехрестя 6,0 см, ширина його в центрі 1,5 см, крила — 1,8—2,0 см. Розміри на верші 4,6 × 1,5 см. Підовальне напускне брускоподібне в перетині руків'я має разом з перехрестям довжину 11,5 см. Воно дещо розширюється догори. Довжина клинка 33 см, ширина 3,5 см, наприкінці він поступово звужується до гострого кінчика. Таким чином, довжина руків'я та клинка співвідносяться як 1 : 3. Клинок з боку лева має дещо увігнутий контур, а з боку потовщеної спинки — вигнутий. Приблизно на третину довжини центральні осі руків'я та верхньої частини клинка співпадають, нижче клинок вигнутий.

Клинок разом з руків'ям виготовлені із залізної смужки. Навершя та перехрестя з'єднані проковкою. Ці три деталі меча виготовлені з металу різної якості (додаток; рис. 2) та з'єднані в такій послідовності. На основу (лезо з держак) насидили розпечені перехрестя, а потім — навершя, виготовлені заздалегідь. З погляду технології це цілком можливо, але порівняльний матеріал відсутній, оскільки дослідження металу вказаних деталей мечів скіфського часу не провадилося.

Розглянемо цю знахідку в колі подібних мечів та спробуємо визначити її дату. Тут одразу зазначимо, що досі не створено типологію од-

нолезових мечів, знайдених у Скіфії, хоча відомо їх доволі багато, особливо у Північно-Західному Причорномор'ї (Мелюкова 1964, с. 59, табл. 19, 9—11; 1975, с. 176—177; Кетрапу, Четвериков 2003/2004, с. 105; Бруяко 2005, с. 281—283, рис. 76; Мозолевський, Полин 2005, с. 352—353; Алексеев 2006; Гребенников 2008, с. 84; Skory, Chochorowsky 2010). Є також уламки щонайменше п'яти однолезових клинків, знайдених у степових похованнях (Мозолевський, Полин 2005, с. 352), зокрема й Братолюбівському кургані (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 94, рис. 16, 9). Більшість однолезових мечів датовано другою половиною IV ст. до н. е., і серед них переважають вироби з прямим клинком. Дещо увігнутий у верхній частині клинок має меч із Соболевої Могили третьої чверті IV ст. до н. е. (Мозолевський, Полин 2005, рис. 104, 2; табл. 19, 1). Саме таким мечам і приділяли увагу дослідники.

Раніших зразків — V ст. до н. е., до яких належить наша знахідка — значно менше. Це поодинокі мечі з вигнутим полум'яподібним², на зразок грецької махайри, лезом (Алексеев 2006), а також з увігнутим лезом. До останніх, окрім мотронинської знахідки, належать мечі зі Сладківського могильника в пониззі Сіверського Дінця (неподалік злиття його з Доном), із Софіївки на Київщині та Миколаївського могильника поблизу Дністровського лиману.

Найкраще датований меч із кургану 25 Сладківського могильника (рис. 4, 1) — V ст. до н. е. (Максименко 1983, с. 78, 82, рис. 15, 12; 63, 6). За наконечниками стріл, золотими обкладинками дерев'яного посуду та античною посудиною це може бути навіть кінець століття. Нагадаємо, що в могилі знайдено два однолезові мечі. Один, завдовжки близько 50 см, мав кривий клинок з увігнутим лезом без перехрестя і навершя. Держак обкладений кістяними пластинами, прикріпленими цвяхами. За типом руків'я цей меч подібний до синдромотських, що не мали металевих перехрестя й навершя або мали лише невеличке овальне навершя. Подібні мечі поширені в нижньодонських савроматських похованнях (там само, рис. 63, с. 105). У другого сладківського меча, завдовжки близько 70 см, були, мабуть, прямий клинок, перехрестя у вигляді трикутного виступу та невелике овальне навершя (Максименко 1983, с. 105). Типологічно він, імовірно,

² Вигнутість клинка махайри іноді доволі уявна — за рахунок однобічного розширення лева, тоді як його центральна вісь продовжує вісь руків'я (Сокольский 1954, с. 131).

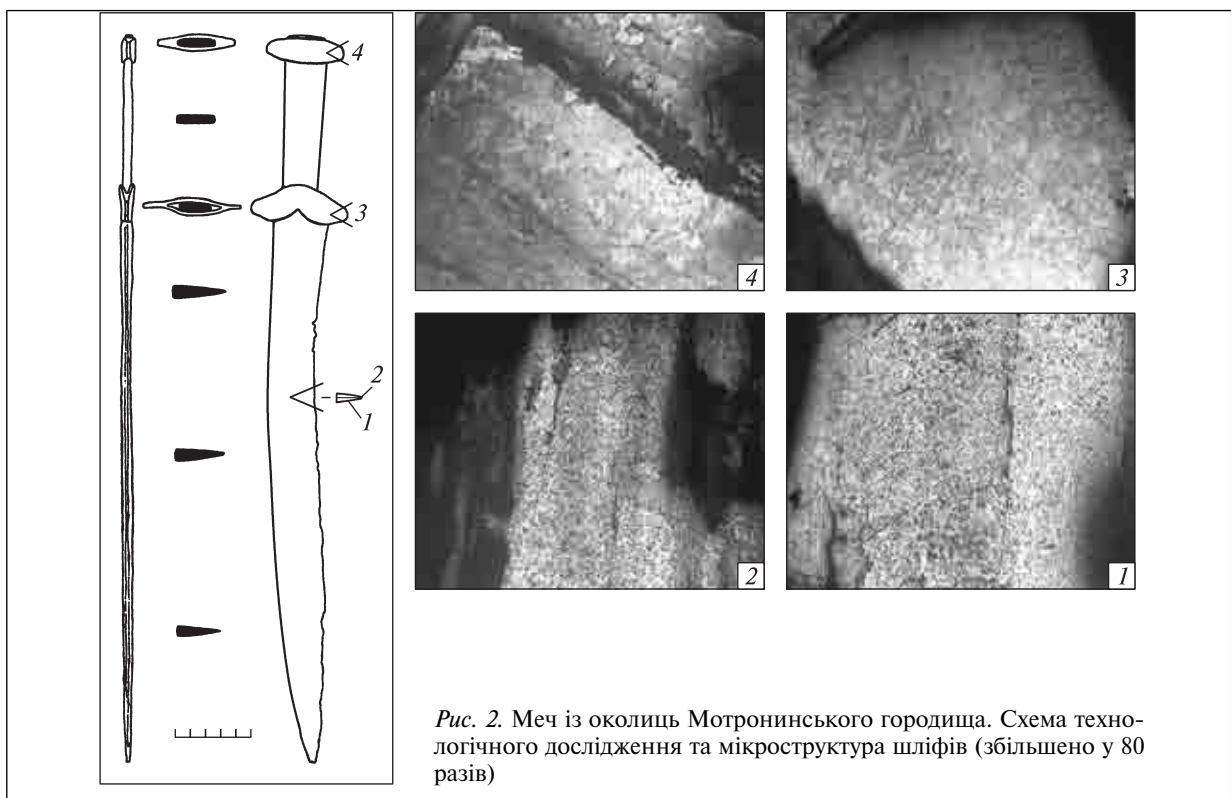

Рис. 2. Меч із околиць Мотронинського городища. Схема технологічного дослідження та мікроструктура шліфів (збільшено у 80 разів)

близький до меча з уроч. Круглик. Таким чином, ця знахідка засвідчує синхронне побутування в Північному Причорномор'ї обох різновидів одностовових мечів — з прямим і увігнутим клинком — принаймні від кінця V ст. до н. е. До цього ж часу належав одностововий меч завдовжки 56 см із кургану в уроч. Круглик поблизу с. Федорівка в Дніпровському Надпоріжжі. Він має прямий довгий клинок і перехрестя у вигляді трикутного виступу, навершя відсутнє. На руків'ї були «залізні шпильки, якими прикріплювалася дерев'яна оправа, що лежала на прокладці із шкіри» (Добровольський 1949, с. 188; Мелюкова 1964, табл. 19, 9)³.

Меч із Софіївки Бориспільського р-ну Київської обл. (рис. 4, 2) знайдений у розвіяному курганоподібному насипі з похованнями пізньотрипільського та скіфського часів⁴. Скіфську зброю та деталі вузди знайдено тут «у трьох місцях» (Захарук 1948, с. 102). В.А. Іллінська, яка

видала цей комплекс, вважала його залишками одного поховання. Дійсно, всі інші знахідки, зокрема й меч з антенним навершям у звіриному стилі та, насамперед, деталі вузди (Іллінська 1968, рис. 10), указують на кінець або третю чверть V ст. до н. е. Слід зазначити, що деякі речі звідси мають аналогії в синхронних комплексах Дону, передовсім псалії зі стрижнями, прикрашеними рельєфними кільцями та гульками на кінцях (там само, рис. 10, 4, 6). Подібні псалії знайдені також в Шолоховському кургані⁵ кінця V ст. до н. е. на Нижньому Дону (Максименко 1983, рис. 12, 31) і в кургані 29/21 поблизу с. Мастюгине на Середньому Дону (Медведев 1999, рис. 52, 2). Нахрапник, прикрашений стилізованою голівкою тварини, датують в межах від кінця V до першої половини IV ст. до н. е. (Могилов 2008, рис. 193). Нашічники у вигляді задньої лапи хижака роду котятих побутували від кінця VI майже до кінця V ст. до н. е. (там само, рис. 193). Довжина софіївського меча 41 см (близько 43 см з навершям, яке не збереглося), він має кли-

³ Меч знайдений у могилі під кам'яною викладкою разом зі стрілами. А.І. Мелюкова датувала його за типами наконечників стріл початком IV ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 59). Але нині подібні наконечники (там само, табл. 8, Е) датують у межах другої половини V ст. до н. е.

⁴ Село затоплене при спорудженні Канівського водосховища. Воно розмішувалося в лівобережній заплаві Дніпра між сучасними селами Проців і Кийлів Бориспільського р-ну, неподалік Вітачіва броду.

⁵ Перехресні аналогії між комплексами Софіївки, Шолоховського та Сладківських курганів 25 і 4 засвідчують їх часову близькість. У Сладківських курганах — схожі мечі «меотського» типу, наконечники стріл, а також фасоська амфора кінця V ст. до н. е. (Максименко 1983, рис. 17, 3, 6, 8).

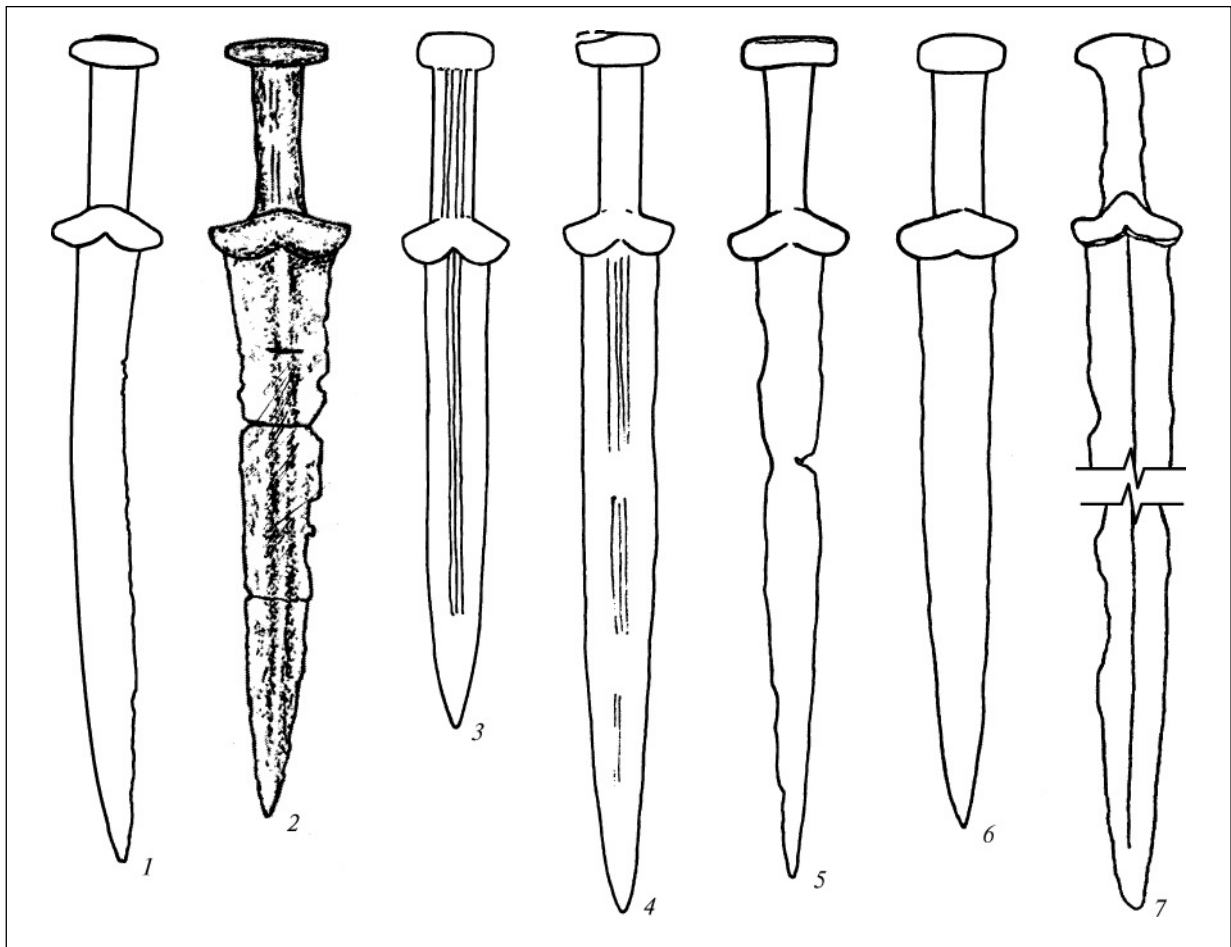

Рис. 3. Мечі V ст. до н. е.: 1 — околиці Мотронинського городища; 2 — Суботів; 3 — колекція Б.І. Ханенка; 4, 5 — Луговий могильник, поховання 49/113 і 74; 6 — Суручени, поховання; 7 — Аксенівський могильник I, курган 15 (відповідно за: Полтавець 2003; ДП, II; Мунчаев 1963; Лапушнян 1979; Шилов, Очир-Горяева 1997)

нок з увігнутим лезом і руків'я з кістяними або дерев'яними обкладинками (Мелюкова 1964, с. 59; 1979, с. 200). Перехрестя, як і в другого сладківського меча, а також меча з уроч. Круглик, у вигляді трикутного виступу (Іллінська 1968, рис. 10, 5)⁶.

Таким чином, софіївський комплекс за типом однолезового меча і псаліями нагадує південно-східні степові. А.І. Мелюкова порівнювала софіївський меч з махайрою ілірійського типу, маючи, певно, на увазі серпоподібні (колінчасті) махайри доби середнього Гальштату з однобічним трикутним виступом-перехрестям. Щоправда, їхнє руків'я сильніше зігнуте відносно клинка (Мелюкова 1979, с. 199—200,

рис. 32, 3)⁷. Софіївський і перший сладківський мечі за довжиною ближчі до акинаків, а за формою — до масивних мисливсько-бойових ножів (кинджалів) з території Кавказу та Карпатського басейну. Зокрема, сладківський перший меч, у якого руків'я майже не відділене від леза, можна порівняти з однолезовим кинджалом з черешковим руків'ям, завдовжки не менше ніж 40,4 см з могильника Ялхой-Мохк 3 в Чечні, масивним ножом з накладним руків'ям із Терельського могильника в Грузії (Махортых 1987, рис. 3, 8, 6), а також черешковим «ножем» завдовжки понад 38 см з поховання 38 Лугового могильника (Мунчаев 1963, рис. 27, 2). Масив-

⁶ У працях А.І. Мелюкової на місці перехрестя зображена пряма накладка, рисунок у В.А. Іллінської відображає пізніший стан знахідки — у верхній частині перехрестя є лише частина якоїсь обкладинки, прикріпленої цвяхом.

⁷ За ступенем зігнутості вони подібні до синхронних їм карасукських кинджалів доби пізньої бронзи (Полторацкая 1966, рис. 11, 6). Останні, до речі, також мали однобічне перехрестя у вигляді трикутного виступу. Подібний виступ мав також бронзовий прямий ніж пізньобронзової доби з кургану 7 Гордіївського могильника у Побужжі (Клочко 2011, рис. 13, 8).

ний дещо вигнутий кинджал завдовжки близько 35 см з прямим перехрестям (рис. 4, 5) походить з поховання 103 Тлійського могильника (Техов 1972, рис. 2, 326). Б.В. Техов (Техов 1980) не згадує це поховання серед комплексів VII—VI ст. до н. е. Він датований другим етапом кобанської культури, тобто другою половиною VII—IV ст. до н. е. (Козенкова 1989, с. 261, табл. 101, *B16*). Але, вірогідніше, цей кинджал VI—V ст. до н. е.

Щодо меча з околиць Мотронинського городища, то за довжиною це також короткий меч-акинак. Незвичним є лише поєднання типово скіфського руків'я з одностовпним і слабко вигнутим клинком. Подібні «гібридні» форми досі були відомі лише в Карпатському басейні (див. нижче). За формою руків'я мотронинський зразок можна віднести до мечів типу 2 відділу I, які побутували від початку VI, але переважно в VI — першій половині V ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 50, табл. XII; 16). Але він має вужче метеликоподібне перехрестя з дещо опущеними «крилами». Подібні перехрестя в поєднанні з брускоподібним чи, іноді, підовальної форми наверхшам становлять відносно нечисленну групу серед вказаних мечів⁸, і з-поміж них майже немає надійно датованих зразків (Бруйко 2005, рис. 37, 9—13). Досить близькою аналогією є руків'я меча із с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. (рис. 3, 2; Полтавець 2003, рис. 4), що приблизно за 20 км від Мотронинського городища. Але на перехресті цього меча «крила» майже горизонтальні⁹. Технологічні особливості виготовлен-

ня наверхшам та перехрестя суботівського меча такі само, що й у нашого. Клинок викуваний з м'якої сирцевої сталі або слабко наугльцьованого кричного заліза і з метою зміцнення підданий одностовпній поверхневій цементації. Термічна обробка клинка не зафіксована (Вознесенська 2003). Це також випадкова знахідка, яка не має надійної дати. За типологічними ознаками суботівський меч можна датувати в межах V ст. до н. е., можливо, першої його половини.

Важливими для датування мотронинського меча є кавказькі та кримські аналогії. Акинаки з типологічно дуже близьким руків'ям знайдені в похованнях 49/113 і 74 Лугового могильника в Інгушетії (рис. 3, 4, 5) і датовані VI—V ст. до н. е. (Мунчаев 1963, рис. 9, 5; 20, 7). У могильнику Ялхой-Мохк 3 знайдені короткі мечі з вузьким метеликоподібним перехрестям підтрикутної форми та антенноподібним зооморфним або брускоподібним перехрестям, датовані V ст. до н. е. Меч із поховання 5 знайдений разом з двома одностовпними мисливсько-бойовими ножами завдовжки 33,0 та 42,6 см (Махортых 1987, рис. 1, 1—4; 2, 3). За іншими знахідками (там само, рис. 1) поховання можна датувати першою половиною V ст. до н. е. Простежуються також аналогії з мечами Аксенівського I могильника у Волгоградській обл. (рис. 3, 7). Це довгі мечі з брускоподібним наверхшам (напускним або таким, що становить одне ціле з руків'ям) і вузьким метеликоподібним перехрестям, датовані за сагайдачними наборами другою половиною V — початком IV ст. до н. е. (Шилов, Очир-Горяева 1997, рис. 10, 60, 61; 16, 34, с. 149—151), що відповідає й типологічним особливостям мечів. Мечі з метеликоподібним підтрикутним перехрестям і антенним наверхшам походять із поховань 16/9 біля с. Суворовське та 2/2 біля с. Рилєєвка в Північно-Західному Криму, датованих другою—третьою чвертями V ст. до н. е. (Колтухов 2011, рис. 20, 2; 60, 2; с. 45, 73, 126).

Отже, за типом руків'я та особливо метеликоподібного перехрестя (його конфігурацію можна вважати хронологічною ознакою)¹⁰ мо-

⁸ Вузькі метеликоподібні перехрестя більше притаманні мечам з антенноподібним зооморфним наверхшам, які набули поширення здебільшого в другій половині V ст. до н. е. та відомі, головню, за випадковими знахідками (Горбунов, Исмагилов 1976, рис. 1; Медведєв 1999, рис. 51, 13—18; Мурзін, Шлейфер 2011, рис. 1; 2). У савроматському світі декілька мечів такого типу віднесені до кінця V — початку IV ст. до н. е. (Смирнов, Петренко 1963, табл. 11, 23), а меч із поховання I кургану 13 Перещепинського могильника — до другої—третьої чверті V ст. до н. е. (Махортых 2011, рис. 1).

⁹ За типом руків'я та, зокрема, перехрестя суботівський меч можна порівняти з коротким — не більше ніж 45 см — двостовпним мечем з брускоподібним наверхшам і метеликоподібним перехрестям, що походить з поховання в с. Суручени в Молдові (рис. 3, 6; Лапушнян 1979, рис. 42, 2; Мелюкова 1979, рис. 33, 5). Наконечники стріл з поховання (Лапушнян 1979, рис. 44) подібні до стріл Золотого кургану в Криму (Мелюкова 1964, табл. 7, *E1*, *E5*), який датований першою чвертю V ст. до н. е. (Алексєєв 2003, с. 296). Меч із Суручен можна також порівняти з мечем (дещо довшим) із могильника Чилик-Дере в Добруджі. Наконечники стріл із цього могильника

датовані V ст. до н. е., можливо, першою його половиною (Скорый 2006, рис. 4, 9—11, 14—19).

¹⁰ До наведених аналогій додамо, що бронзові мечі з аналогічним перехрестям відомі також у похованнях могильника Титкескень VI пазириської культури Алтаю другої половини V — третьої чверті IV ст. до н. е. (Кирюшкин, Тишкин, Матренин 2011, с. 110, рис. 8, 8, 10).

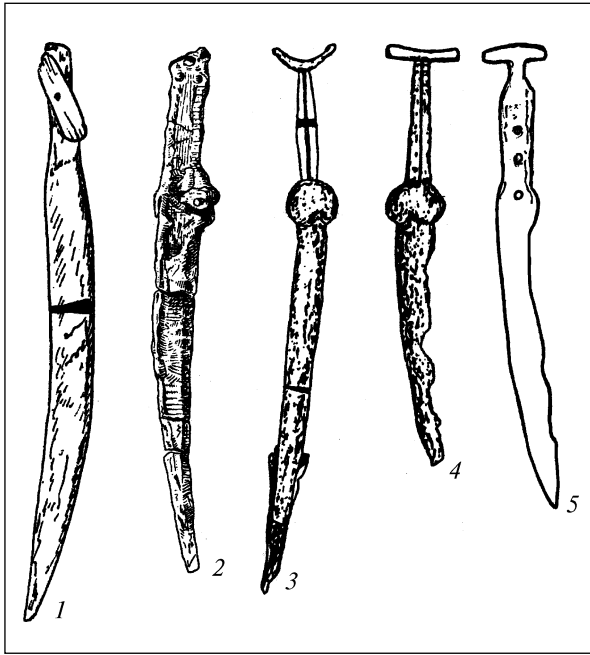

Рис. 4. Однолезові мечі кінця VI—V та V ст. до н. е.: 1 — Сладківка, курган 25; 2 — Софіївка; 3 — Беїца, поховання 10; 4 — Тісабод-Баб; 5 — Тлі, поховання 103 (відповідно за: Максименко 1983; Іллінська 1968; Бруяко 2005; Техов 1972)

тронинський меч найближчий до кавказьких зразків. Типологічно та, певно, хронологічно він знаходиться між мечами із Суручен, а також могильників Ялхой-Мохк 3 і Лугового, з одного боку, та зразками кінця (другої половини) V — початку IV ст. до н. е. з Аксенівського I могильника, а також серією мечів з кігтеподібним навершям — з іншого. Загалом він ближчий до виробів першої половини V ст. до н. е., та поки що його можна датувати другою—третьою чвертю V ст. до н. е.

Знахідки однолезових мечів кінця V ст. до н. е. на Нижньому Дону (Сладківка), а також на берегах Дніпра (Круглик, Софіївка)¹¹ вказують на існування в степах Північного При-

¹¹ Софіївський меч також можна віднести до степових, оскільки знайдений він на Дніпровській лівобережній терасі, пам'ятки якої наприкінці V — початку IV ст. до н. е. мають багато спільного зі степовими. Показово, що два однолезові мечі (Круглик, Софіївка) знайдені на дніпровських терасах — своєрідних степових «коридорах», по яких пересувалося населення. Клинкова зброя з цих, а також сладківського комплексів має такі спільні риси: 1) руків'я без навершя з обкладинами з органічних матеріалів — усі три; 2) «перехрестя» у вигляді трикутного виступу (Софіївка, Круглик і другий, довгий, меч із Сладківки); 3) прямий довгий клинок (Круглик, другий меч із Сладківки); 4) увігнутий контур леза (Софіївка, перший меч із Сладківки).

чорномор'я осередків, де їх виготовляли. Висловлена думка щодо кавказького імпульсу, що спричинив появу однолезової зброї на Дону (Максименко 1983, с. 105) і загалом на східній периферії Причорноморської Скіфії, оскільки на Кавказі відомі не лише численні зразки цього виду зброї першої половини I тис. до н. е., але й бронзові місцеві (закавказькі) її прототипи від IX ст. до н. е. (Бруяко 1989). Щоправда, однолезові мечі на Кавказі невідомі, натомість тут у VI—V ст. до н. е. були поширені згадані масивні мисливсько-бойові ножі з кривим або прямим лезом і вигнутою спинкою.

Як відомо, мечі з однолезовим клинком доволі характерні для Карпатського регіону. Саме в VI — першій половини V ст. до н. е. однолезові «гібридні», за В. Василієвим, їх форми (Vasiliev 1980, р. 133—134), що поєднують «скіфське» перехрестя та «ілірійський» вигнутий клинок, а також Т-подібне навершя, досить широко репрезентовані в зазначеному регіоні. Серед них є екземпляри і з прямим клинком, і увігнутим (Бруяко 2005, рис. 76). Найранішими, певно, були короткі мечі, що з'явилися, мабуть, ще в VII ст. до н. е. (там само, с. 283). Із карпатських «гібридних» мечів до мотронинського ближчі за загальним виглядом (тип леза, його слабка зігнутість, кут нахилу руків'я відносно центральної осі клинка) екземпляри з Куртя-де-Арджеш (кінець VI — початок V ст. до н. е.) та поховання 10 могильника Беїца (рис. 4, 3), останнє датоване кінцем VI ст. до н. е. (там само, рис. 76, 5, 6, с. 283). Але в останньому випадку клинок більше відігнутий відносно руків'я, що загалом характерно для ілірійської однолезової зброї. Загалом карпатські «гібридні» мечі, зважаючи на ниркоподібний тип їхнього перехрестя, дещо старші за мотронинський.

Мотронинський меч є поки що єдиним свідченням того, що в Північному Причорномор'ї впродовж якогось часу також побутували форми однолезових мечів, які, на відміну від згаданих скіфо-ілірійських, мали не лише «скіфське» перехрестя, але й навершя. Відмінність за типом руків'я від згаданих однолезових степових знахідок кінця V ст. до н. е. дає додаткові підстави віднести його до ранішого часу — близького до часу побутування карпатських «гібридних» мечів. Якщо однолезові зразки з Софіївки та Круглика разом з мечем із Сладківки можна умовно віднести до «степового» кола, то місце виготовлення мотронинського меча поки що визначити складно.

Як відомо, однолезові ножі-кінджали — прототипи однолезових мечів — побутували на

евразійському просторі від Центральної Азії до Центральної Європи ще від передскіфських часів¹². Але тільки в Карпато-Дунайському регіоні в скіфські часи, в VI—V ст. до н. е., односторонні мечі стали масовим видом зброї. Для Дніпровського лісостепового правобережжя V ст. до н. е. найвірогіднішим є вплив саме з боку гальштатського світу. Дослідники (Мелюкова 1975, с. 177; 1979, с. 199—200; Бруяко 2005, с. 281—283) вважають, що односторонній клинок був запозичений скіфами в Карпато-Дунайському регіоні та був місцевою переробкою фракійських ножів-кінджалів. Щоправда, за типом клинка (увігнутість лева) скіфська одностороння зброя V ст. до н. е. відрізняється від «фрако-ілірійських» мечів, які здебільшого мали вигнутий контур лева, як і грецька махайра. Оскільки на інших територіях поширення односторонніх мечів нема екземплярів, подібних до мотронинського, можна припустити, що його виготовили в одній із майстерень лісостепової смуги. Щодо інших односторонніх мечів V — початку IV ст. до н. е., знайдених у Північному Причорномор'ї, то це переважно зброя степової зони, насамперед правобережної. Прості мечі цього типу, переважно з прямим лезом, досить виразно репрезентовані в курганных похованнях IV ст. до н. е. Північно-Західного Причорномор'я (Андрух 1995), що, можливо, вказує на шляхи розповсюдження цього типу зброї в Скіфії разом із «фракійською модою» в оформленні військового спорядження, зокрема кінської вузди тощо. В цей час зрідка трапляються й мечі з увігнутим клинком, дуже схожі на складківський, приміром, як із поховання 1 в могильнику поблизу с. Миколаївка, який за чорнолаковим канфаром датований другою половиною IV ст. до н. е. (Мелюкова 1975, рис. 56, 8, с. 160).

¹² Одностороння клинкова зброя з увігнутим лезом практично одночасно побутувала в Сибіру (карасукські колінчасті кінджали) та Середній Європі («ілірійська махайра»). Появу такої зброї в Європі датують середньогальштатським часом — НаВ (Мелюкова 1979, с. 199), тобто XI—IX ст. до н. е., що відповідає пізньокарасукському часу. Саме в цей час, від X, а головним чином IX ст. до н. е. в Східній і Центральній Європі внаслідок активізації кочовиків Центральної Азії зафіксований притік речей центральноазійського походження, зокрема й карасукських кінджалів та іншої зброї, вузди тощо (Хохоровски 2011, с. 330—331, рис. 19). На Кавказі бронзові місцеві прототипи односторонньої клинкової зброї також відомі принаймні від IX ст. до н. е. (Бруяко 1989). Таким чином, питання щодо прототипів односторонньої клинкової зброї передскіфських часів лишається відкритим.

Стосовно призначення односторонніх мечів висловлювалися різні думки. Є.В. Максименко припускає їхнє застосування як жертвних, оскільки обидва в складківському кургані 25 знайдені в ніші за межами поховання та разом з кістками тварин (Максименко 1983, с. 105). Немає сумнівів щодо ритуального призначення ранньоскіфського сибірського одностороннього кінджала з зооморфним руків'ям і увігнутим лезом з колекції С.А. Теплоухова (Полторацкая 1966, рис. 11, 8), як і довгих (43 см) бронзових ножів із гробниці 2 Реп'яхуватой Могили кінця VII — початку VI ст. до н. е. (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 22, 1, 2). Односторонні мечі з обкладеним золотом руків'ям останньої третини IV ст. до н. е. набули, на думку дослідників, значення статусної зброї для представників середньої ланки місцевої родової аристократії (Алексеев 2006, с. 58; Skory, Chochorowsky 2010). Це були вершники, оскільки згадані односторонні мечі досить довгі. Можна лише приблизно окреслити головну тенденцію розвитку односторонньої клинкової зброї, загальну для південної смуги Євразії: від коротких кривих кінджалів-ножів до «гібридних» мечів різною мірою зігнутості та різної довжини до прямих довгих. Проміжною ланкою були саме «гібридні» короткі мечі V ст. до н. е. на зразок мотронинського, форма яких виявилася, певно, не надто ефективною та які побутували недовго.

Додаток. Результати технологічного дослідження меча

Залізний односторонній меч прекрасно зберігся. На поверхні є сліди крапкової корозії, яка не поширюється вглиб. Досліджено структуру трьох компонентів меча.

Лезо. Зразок взято на половину поперечного перетину лева. На непротравленому шліфі спостерігається середня кількість шлакових включень видовженої та крапкової форми. Посередині шліфа є довге включення, яке поділяє його на дві частини. Одна частина — нерівномірно науглецьована ферито-перлітна й перлітна структури, феритні ділянки незначні (рис. 2, 1). На вістрі лева структура практично перлітна, тобто сталева (рис. 2, 2). Мікротвердість перліту становить 221—226 кг/мм², фериту — 143 кг/мм². Друга частина характеризується переважанням феритної структури, тобто чистого заліза. Є невеликі сталеві зони. За структурою клинка меча можна так реконструювати технологію виготовлення. Для отриман-

ня необхідного об'єму металу штабу сирцевої сталі (тобто отриману в сиродутному горні) зігнули навпіл і сформували лезо. Сирцева сталь характеризується досить нерівномірним розподілом вуглецю, якщо її не піддають додатковій проковці. Лезо не піддавали термообробці.

Враховуючи, що перехрестя мечів і кинджалів раніше не досліджували, було взято зразок із **перехрестя**. Метал дуже чистий, практично відсутні шлакові включення. Після травлення виявлена високовуглецева перлітна структура з мікротвердістю 322—351 кг/мм² (рис. 2, 3). Вуглець практично рівномірно розподілений по шліфу. У місці взяття шліфа видно не дуже якісне з'єднання частин перехрестя. З іншого боку перехрестя шва немає. Очевидно, спочат-

ку була виготовлена розгортка перехрестя, яку потім обігнули навколо руків'я.

Навершя. Метал має незначну кількість шлаків видовжених і крапкових. Посередині шва є слід з'єднання двох половин навершя. Структура металу феритна (кричне залізо) з мікротвердістю 143—160 кг/мм² (рис. 2, 4). З огляду на структуру, навершя виготовлене так само, як і перехрестя, — заготовку з кричного заліза в гарячому стані обігнули навколо руків'я.

Отже, акинак виготовлений з різних матеріалів: сирцевої та високоякісної сталі, а також кричного заліза. Дивує використання високоякісної сталі для виготовлення перехрестя. Матеріал такої якості та твердості більше підходить для виготовлення клинка акинака.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.

Алексеев А.Ю. Акинак или махайра? // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 48—58.

Андрух С.И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. (этно-политический аспект). — Запорожье, 1995.

Бруяко И.В. Однолезвийное клинковое оружие степной Скифии // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. конф. — К., 1989. — С. 29—30.

Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе. X—V вв. до н. э. — Кишинев, 2005.

Вознесенська Г.О. Результати металографічного вивчення кинджала-акинака V ст. до н. е. Випадкова знахідка у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Додаток до статті В.І. Полтавця: Археологічна колекція перед-скіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин» // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 85—86.

Горбунов В.С., Исмаилов Р.Б. Новые находки мечей и кинжалов савроматско-сарматского времени в Башкирии // СА. — 1976. — № 3. — С. 220—247.

Горелик М.В. Оружие Древнего Востока (IV тыс. до н. э. — IV в. до н. э.). — М., 1993.

Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971.

Граков Б.Н. Ранний железный век (Культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М., 1977.

Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.

Добровольський А.В. Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова // АП. — 1949. — II. — С. 180—190.

Захарук Ю.Н. Отчет о раскопках Софиевской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1948 г. // НА ИА НАНУ. — № 1948/9.

Лліньська В.А. Із ненадрукованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1968. — XXI. — С. 147—163.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Кетрару Н.А., Четвериков И.А. Курганы скифского времени у города Дубоссары (публикация материалов раскопок 1980—1987 гг.) // Stratum+. — 2003/2004. — № 3. — С. 77—197.

Кириюшкин Ю.Ф., Тишкин А.А., Матренин С.С. Памятник скифо-сакского времени Тыткескень-VI: итоги изучения и культурно-хронологический анализ // TERRA SCYTHICA. Мат-лы Междунар. симпозиума «Terra Scythica». — Новосибирск, 2011. — С. 97—116.

Ключко В.І. (ред.). Гордіївський могильник. — Вінниця, 2011.

Козенкова В.И. Кобанская культура Кавказа // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 252—267.

Кокорина Ю.Г. Меч, акинак, кинжал — какой термин выбрать? // АВ. — 2008. — 15. — С. 75—83.

Колтухов С.Г. Скифы Северо-Западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники). — Донецк, 2011.

Кубышев А.И., Бессонова С.С., Ковалев Н.В. Братолобовский курган. — К., 2009.

Лапушнян В.Л. Ранние фракийцы X — начала IV в. до н. э. в Лесостепной Молдавии. — Кишинев, 1979.

Ляшко Ю.Ю. Скіфський кинджал із околиць Мотронинського городища // Чигиринщина: історія і сьогодення. III науково-практ. конф. — Чигирин, 30 вересня — 1 жовтня 2010. — Доповідь.

Максименко Е.В. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-на-Дону, 1983.

- Махортых С.В. Новые данные о скифо-кавказских контактах // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 53—62.
- Махортых С.В. Мечи и акинаки из погребений Перещепинского могильника // История оружия. Альманах. — Запорожье, 2011. — С. 10—15.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э. — М., 1999.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. — М., 1975.
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. Бабина, Водяна и Соболева Могилы. — К., 2005.
- Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мунчаев Р.М. Луговой могильник // Древности Чечено-Ингушетии. — М., 1963. — С. 139—212.
- Мурзін В.Ю., Шлейфер В.Г. Два акинаки з Черкаської області // История оружия. Альманах. — Запорожье, 2011. — С. 30—33.
- Полтавець В.І. Археологічна колекція передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин» // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 77—85.
- Полторацкая В.Н. Памятники эпохи ранних кочевников в Туве (по раскопкам С.А. Теплоухова) // АСГЭ. — 1966. — 8. — С. 78—102.
- Скорый С.А. Ранние скифы в Добрудже: историография проблемы и исторические реалии // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 140—171.
- Смирнов К.Ф., Петренко В.Г. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья. — М., 1963 (САИ. — Д1-9).
- Сокольский Н.И. Боспорские мечи // МИА. — 1954. — 33. — С. 123—169.
- Техов В.Б. Тлийский могильник и проблема хронологии культуры поздней бронзы — раннего железа Центрального Кавказа // СА. — 1972. — № 3. — С. 18—37.
- Техов В.Б. Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. — М., 1980.
- Хохоровски Я. Экологический «стресс» в Западной Сибири и культурный «шок» в Карпатской котловине в конце бронзового века // TERRA SCYTHICA. Мат-лы Междунар. симпозиума «Terra Scythica». — Новосибирск, 2011. — С. 319—336.
- Шилов В.П., Очир-Горяева М.А. Курганы скифской эпохи из могильников Аксеновский I—II // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. — М., 1997. — С. 127—152 (МИАР. — 1).
- Skory S., Chochorovski J. About one group of parade swords of Scythian // Istros. — 2010. — XVI. — P. 267—281.
- Vasiliev V. Sciții agatirsi pe teritoriul României. — Cluj-Napoca, 1980.

Надійшла 21.03.2012

С.С. Бессонова, Д.П. Недопако

СКИФСКИЙ ОДНОЛЕЗВИЙНЫЙ МЕЧ ИЗ ОКРУГИ МОТРОНИНСКОГО ГОРОДИЩА

Однолезвийный меч с изогнутым клинком, случайно найденный в окрестностях Мотронинского городища на Черкашине, относится к числу ранних образцов такого типа оружия в Северном Причерноморье. По характеру рукояти (2 тип отдела I, по А.И. Мелюковой) и в особенности бабочковидного перекрестия, которое можно считать датирующим признаком, изделие можно отнести ко второй или, скорее, третьей четверти V в. до н. э. Аналогии по типу рукояти — мечи из датированных комплексов могильников Суручены в Молдове, Ялхой-Мохк 3 и Луговой на Кавказе (первая половина V в. до н. э.), Аксеновского I могильника в Поволжье; по типу перекрестия — из погребений у сел Суворовское и Рылеевка в Крыму (во всех случаях не ранее второй половины V в. до н. э.).

Длина меча 44,5 см, клинка — 31,0 см. Клинок с рукоятью, перекрестие и навершие изготовлены из разного материала — сырцово-стали, высококачественной стали и кричного железа, соответственно. Необычным является соединение типично скифской рукояти с однолезвийным слабо изогнутым клинком. Подобные «гибридные» (по В. Василиеву) формы однолезвийных мечей VI—V вв. до н. э. со «скифским» почковидным перекрестием, Т-образным навершием и изогнутым «иллирийским» клинком известны в Карпатском бассейне. По времени мотронинский меч ближе, вероятно, к однолезвийным северопричерноморским мечам «степной» группы последней трети или четверти V в. до н. э. (Сладковский курган 25 в низовьях Северского Донца, Софиевка на Днепро-Днепровской левобережной террасе) без металлического навершия и перекрестия. Место его изготовления сложно определить — возможно, лесостепное Днепро-Днепровское Правобережье. Высказано мнение относительно использования ранних однолезвийных мечей в качестве ритуальных, тем более что они встречаются парами (Сладковка, курган 25) или вместе с мечом обычного типа (Софиевка). В этой связи можно вспомнить находку длинных (43 см) бронзовых жертвенных ножей со слабо изогнутым лезвием из гробницы 2 Репяховатой Могилы конца VII — начала VI вв. до н. э.

Короткие однолезвийные мечи V в. до н. э. типа мотронинского можно считать промежуточным звеном между короткими кривыми кинжалами передскифского и раннескифского времени и длинными прямыми однолезвийными мечами последней трети IV в. до н. э., нередко с украшенными золотом рукоятью и ножами. Последние, более эффективные как оружие всадников, приобрели значение статусного оружия для представителей среднего звена аристократии.

Bessonova S.S., Nedopako D.P.

SCYTHIAN ONE-BLADED SWORD FROM MOTRONYNSKE HILL-FORT VICINITY

One-edged sword with a curved blade accidentally found at Motronynske hill-fort vicinity in Cherkasy region belongs to the early examples of this type weapon in the Black Sea north region. By the hilt character (type 2 Section I, by A.I. Melyukova) and especially to the butterfly-shaped crossguard which can be considered as a dating feature, the item should be referred to the second or rather to the third quarter of the 5th c. BC. Analogous hilt type have the swords from the dated complexes of Suruceni burial grounds in Moldova, Yalkhoi-Mokhk and Lugovoye in the Caucasus (the first half of the 5th c. BC), Aksenovskoye I burial ground in the Volga River region; analogous by the crossguard type are the swords from burials near Suvorovske and Rylieievka villages in the Crimea (in all cases not earlier than the second half of the 5th c. BC).

The sword's length is 44,5 cm, while the blade's is 31,0 cm long. The blade and the grip, the crossguard and the pommel are made of different materials: correspondingly of raw steel, high quality steel, and of bloomery iron. Combination of typical Scythian hilt and of one-edged hardly curved blade is untypical. Such «hybrid» (by V. Vasiliev) forms of the 6th and 5th c. BC one-bladed swords with the Scythian bud-shaped crossguard, the T-shaped pommel and the curved «Illyrian» blade are known in the Carpathian basin. Motronynske hill-fort sword is apparently closer in time to one-bladed Black Sea north region swords of the «steppe» group of the last third or quarter of the 5th c. BC (Sladkovka barrow in the Siverskyi Donets River lower region, Sofiyivka in the Dnipro River left bank terrace) without a metal pommel and a crossguard. It is hard to determine the place of its production; perhaps it was the forest-steppe zone of the Dnipro River right bank region. The opinion is advanced concerning the ritual usage of the early one-bladed swords especially that they were found paired (Sladkovka, barrow 25) or together with a usual type sword (Sofiyivka). In connection with this one can recall a find of long (43 cm) bronze offering knives with hardly curved blade from the tomb 2 at Repyakhuvata Mohyla of the end of the 7th or the beginning of the 6th c. BC.

The 5th c. BC short one-bladed swords of Motronynske hill-fort type can be considered as a intermediate unit between the short curved daggers of the pre-Scythian and the Early Scythian periods and the long straight one-bladed swords of the last third of the 4th c. BC often with gold decorated hilt and sheath. The latter, more effective as a horsemen weapon, obtained the meaning of a status weapon for middle section aristocracy representatives.

В.В. Кропотов

ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС I ст. до н. е. З ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ОКОЛИЦІ НЕАПОЛЯ СКІФСЬКОГО

Публікуються результати дослідження склепу 13 — найдавнішого комплексу серед виявлених на південно-східній ділянці некрополя Неаполя Скіфського у 1947—1948 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: Неаполь Скіфський, пізні скіфи, поховальна пам'ятка, склеп, пізньоелліністичний період.

У 1947—1948 рр. В.П. Бабенчиков відкрив і дослідив ділянку ґрунтового некрополя Неаполя Скіфського, що розташовувалася за 750 м на південний схід від городища та за 200 м на південь від розкопаного в 1956—1958 рр. Е.А. Симоновичем Східного могильника. Протягом двох польових сезонів вчений розкрив на ній

28 поховальних споруд: три склепи та 25 підбійних могил (23 з однією та дві з двома поховальними камерами), розміщених у два ряди — один вище, а інший нижче по схилу; вони збереглися донині в непорушеному стані. Численний поховальний інвентар некрополя — скляний і червонолаковий посуд, прикраси з металу, намиста тощо — дозволили йому датувати пам'ятку I—III ст. н. е. й ототожнити її з

© В.В. КРОПОТОВ, 2013

місцем поховання пересічних мешканців столиці пізньоскіфського царства та передмість (Бабенчиков 1949; 1957, с. 119—131).

Проведений нещодавно хронологічний аналіз металевих застібок-фібул, виявлених у 17 з 28 досліджених могил, привів автора цієї статті до висновку про функціонування ділянки лише на завершальному етапі існування Неаполя Скіфського — в останній чверті або в кінці II — першій половині III ст., чому, здавалося, не суперечив інший інвентар некрополя (Кропотов 2004; 2008; 2009; 2011). Проте уважне ознайомлення з колекцією знахідок, що зберігаються у Кримському республіканському краєзнавчому музеї, виявило помилковість як цієї, так і попередньої точок зору. Декілька комплексів могильника, безперечно, мають дещо раніше датування. Один із них — склеп 13, публікації матеріалів якого присвячена ця робота.

Склеп 13 розміщувався в центральній частині розкопаної В.П. Бабенчиковим ділянки, у нижньому ряду могил і мав звичне для такого роду споруд поздовжнє планування. Його вхідна яма підпрямокутної в плані форми, що простягається вздовж схилу за віссю північний схід—південний захід, була доверху забита бутовим камінням. Довжина ями 2,75 м, ширина 1,05 м, глибина до 1,80 м. Дно поступово знижувалося до входу в поховальну камеру. Останній розміщувався в торцевій південно-західній стіні вхідної ями та був закритий великою кам'яною плитою розміром $0,90 \times 0,45 \times 0,30$ м.

Поховальна камера за креслеником з польового щоденника й опису у звіті (Бабенчиков 1948, рис. 49; 1947—1948, с. 15), мала видовжену трапецієподібну в плані форму з дуже заокругленими кутами. Довжина камери 2,95 м, ширина 1,24—1,80 м. Долівка дещо нижча від дна вхідної ями (рис. 1). Склепіння не збереглося (завалилося в давнину), проте В.П. Бабенчиков за нахилом стін біля долівки реконструював його початкову висоту — 1,2 м. Окрім цього, в польовому щоденнику він також зазначив, що намічені спершу контури поховальної камери довелося розширити, оскільки кістки крайніх скелетів заходили під її східну стіну (там само, с. 48). На загальному плані могильника, знятому вже після завершення розкопок, склеп 13 зображений з просторою підквадратною в плані камерою (Бабенчиков 1948, рис. 52), типовою для аналогічних поховальних споруд інших пізньоскіфських могильників.

У камері склепу було послідовно поховано не менше дев'яти осіб, стать і вік яких че-

рез погану збереженість кісток визначити не вдалося. Повністю в анатомічному порядку були лише два найпізніші поховання. Обидва розміщувалися біля входу в камеру — одне в її центрі, друге на південний схід від нього. Скелети лежали випростано на спині головами на південний захід. Інші поховання, орієнтовані в тому само напрямку, дуже пошкоджені під час підзахоронень. Рештки найраніших з них становили шар перемішаних кісток, зсунутих до дальньої, південно-західної, стіни склепу. Пізніші поховання розміщувалися поверх них, їх кістки були частково перемішані. Крайній південно-східний скелет розміщувався долілиць, крайній північно-західний — на боці. Останні два поховання на плані склепу, наведеному в польовому щоденнику, не відмічені та, можливо, розміщувалися в тих частинах поховальної камери, що були вивчені вже після розширення досліджуваної площі.

Серед кісток у поховальній камері виявлено такі предмети. Біля лівого ліктя найпізнішого поховання, розташованого навпроти входу в склеп, — залізний пластинчастий наконечник (рис. 1, 1; 2, 2), з протилежного боку від нього — керамічне прясельце (рис. 1, 2; 2, 4). Ще одне прясельце (свинцеве) розміщувалося серед решток найраніших поховань біля південно-західної стіни склепу (рис. 1, 3; 2, 3). У центральній частині камери знайдено залізну пряжку з нерухомим язичком (рис. 1, 4; 2, 1); поблизу від неї, біля ніг зсунутого до північно-західної стіни скелета, — «фрагменти залізної трубки, що закінчується гачком» (рис. 1, 5; 2, 5); у районі таза того ж поховання — шматки червоної фарби, за визначенням В.П. Бабенчикова, свинцевого сурику чи вохри (рис. 1, 6). Розміщення інших знахідок — ліпної миски (рис. 3) і набору намистин (рис. 2, 6—15) — ні в тексті звіту, ні на плані споруди не вказано. Ймовірно, вони розміщувались у дослідженій пізніше частині поховальної камери чи були виявлені під час розбору скелетів під їх залишками.

Зібраний у склепі 13 матеріал, хоча й нечисленний, та все ж доволі виразний у хронологічному аспекті. Різноманітні пряжки з нерухомим язичком і пластинчасті наконечники на пасок або, як дехто вважає, ножни — звичні знахідки в пізньоскіфських поховальних спорудах другої половини II—I ст. до н. е. (Погребова 1961, с. 124—125, рис. 8, 5, 8, 19, 3; Сымонович 1983, с. 95—96, табл. XXXVIII, 37—41, XXXIX; Высотская, Махнева 1983, с. 69, рис. 3, 18; Колтухов, Пуздровский 1983, с. 152,

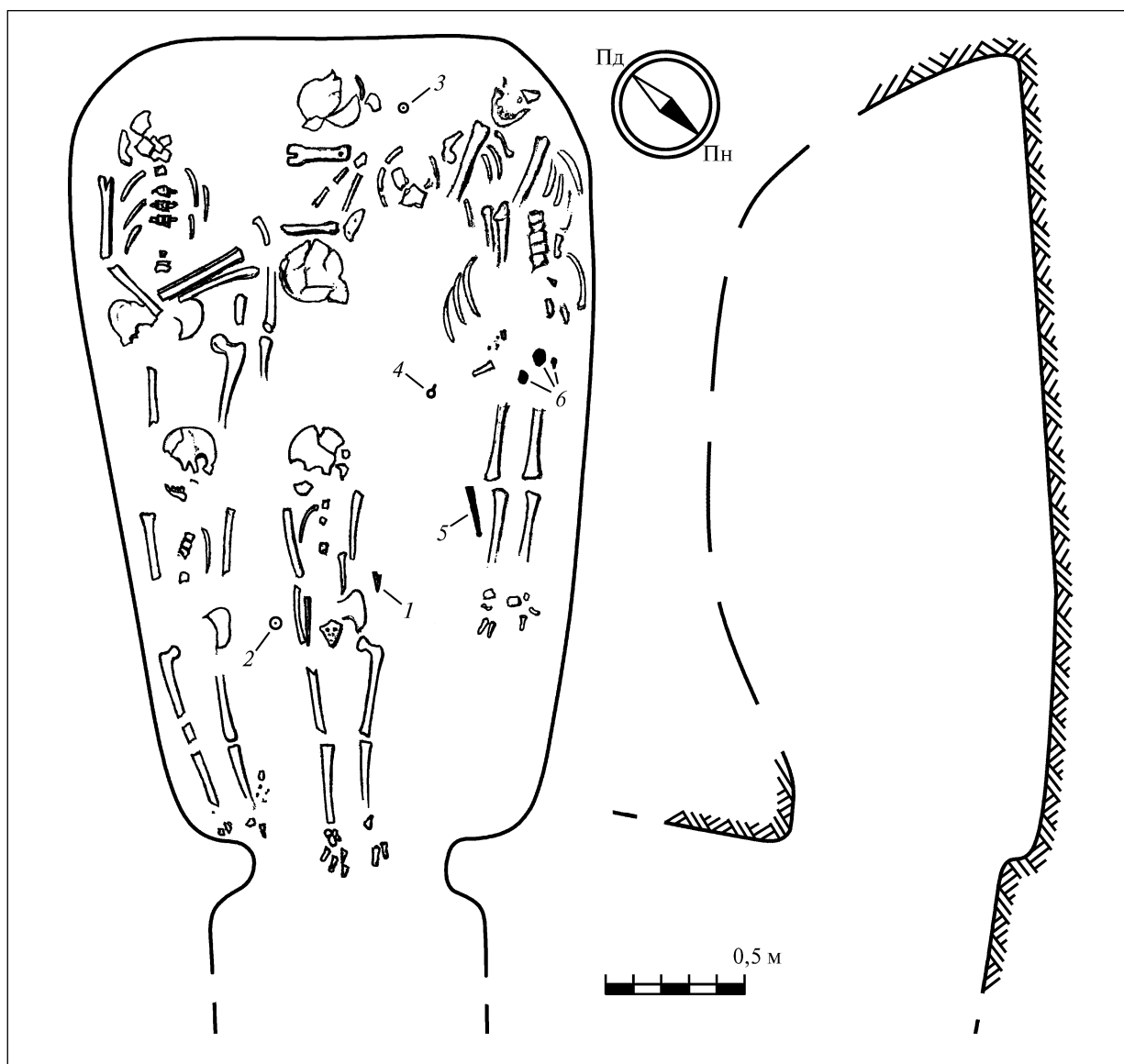

Рис. 1. Неаполь Скіфський, склеп 13. План і перетин поховальної камери (кресленик із щоденника В.П. Бабенчикова): 1 — залізний пластинчастий наконечник, 2 — керамічне прясельце, 3 — свинцеве прясельце, 4 — залізна пряжка, 5 — залізний поясний гачок(?), 6 — шматки червоної фарби

рис. 4; Дашевская 1991, с. 36, табл. 62; 63, 1—5; 2001, с. 89, рис. 2, 17, 18; Внуков, Лагутин 2001, с. 116, рис. 2, 11, 16, 40, 50; Пуздровский 2007, с. 70—72; и др.). Зразки, що публікуються, — найпростіші вироби в цій групі, виготовлені без додаткових декоративних деталей (рис. 2, 1, 2). Їхні розміри $5,2 \times 3,1$ см (пряжка) та $7,3 \times 2,9$ см (наконечник). Нещодавно висловлене припущення про побутування таких предметів лише до межі II—I ст. до н. е. (Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 148—149; 2004, с. 182) навряд чи можна визнати обґрунтованим. Подібні речі широко відомі в поєднанні з воїнськими фібулами та ранніми формами лучкових підв'язних (Кропотов 2010, с. 59 и сл.), що, безперечно,

вказує на використання їх аж до самого кінця I ст. до н. е. або навіть до початку I ст. н. е.

Дуже цікавий знайдений у склепі залізний предмет у вигляді трубки, що закінчується гачком, завдовжки 16 см і діаметром в основі 2 см (рис. 2, 5). В.П. Бабенчиков охарактеризував його як уламок втулки наконечника дротика, основна частина якого не збереглася (Бабенчиков 1957, с. 121—122, 129, табл. VI, 14). Проте, враховуючи наявність гачка на кінці цього виробу, ймовірно, правильніше ототожнювати його з масивним поясним (портупейним) гачком — звичною знахідкою для поховань другої половини II—I ст. до н. е. і в Неаполі Скіфському, і в інших пізньоскіфських могильниках

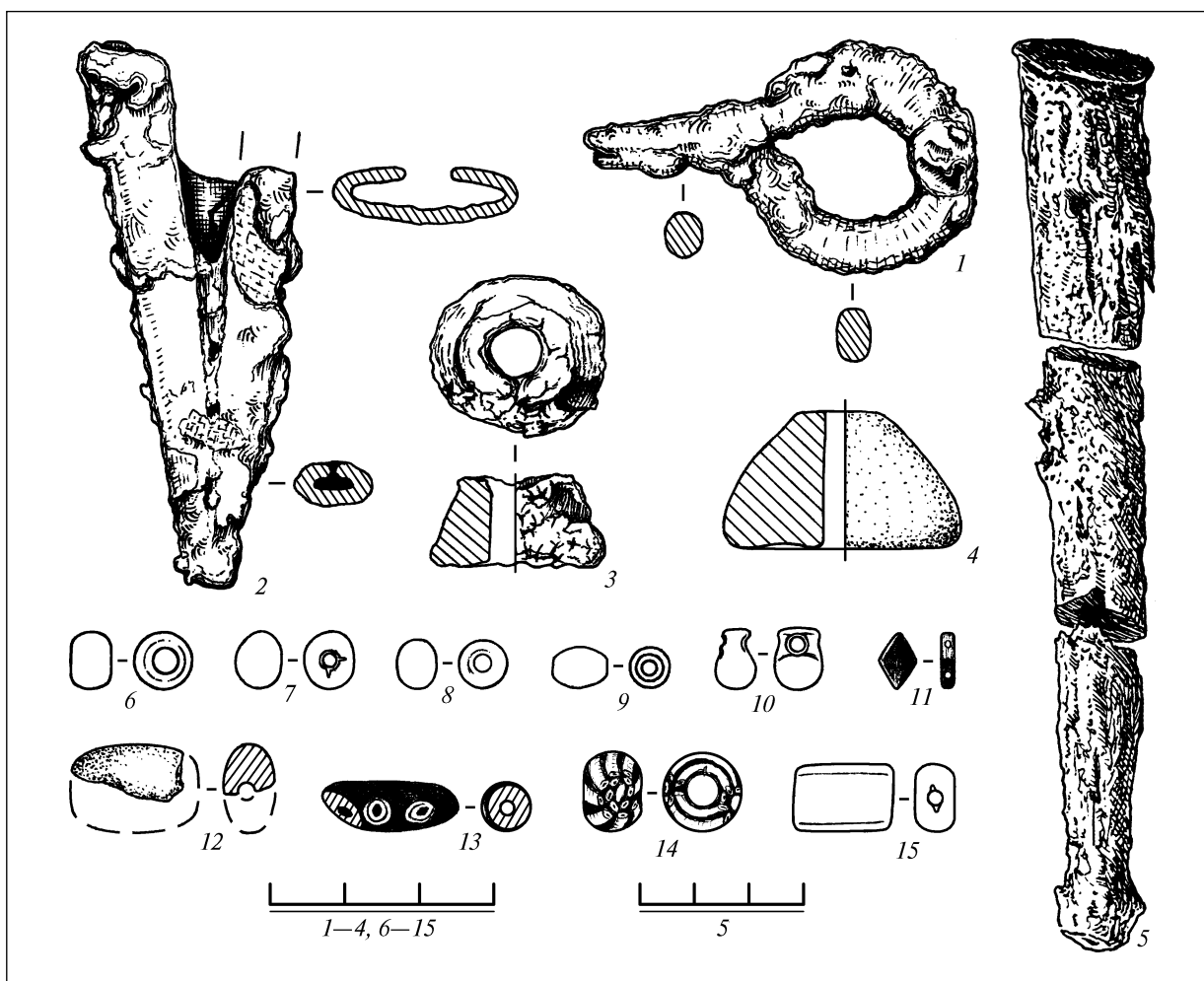

Рис. 2. Неаполь Скіфський, склеп 13. Інвентар: 1, 2, 5 — залізо; 3 — свинець; 4 — глина; 6—10, 13—15 — скло; 11 — гагат; 12 — бурштин (1—4, 6—15 — КРКМ, КП-9089/1—7; 5 — за В.П. Бабенчиковим)

(Сымонович 1983, с. 85, табл. XVII; Дашевская 1991, с. 35—36, табл. 62, 1—4, 9, 10; Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 148, рис. 5, 6—9; Кропотов, Лесков 2006, с. 29, рис. 5, 5 и др.). Один кінець у подібних предметів зазвичай круглий у перетині, загнутий, інший — завжди розширений і має залишки кріплення до паска. Деякі зразки мають трубчасту форму, що дійсно нагадує втулку або наверх (Троицкая 1957, рис. 10, б). Але екземпляр зі склепу 13 у колекції Кримського республіканського краєзнавчого музею не зберігся, тож перевірити запропоновану атрибуцію не можна.

Не вдалося знайти в колекції музею і ліпну миску з цього комплексу¹, але її форму та розміри можна уявити з опису та фотографії в короткій попередній публікації В.П. Бабенчикова (Бабенчиков 1949, с. 114, рис. 4), а також за

¹ Можливо, вона зберігається в Державному музеї образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна (Дашевская 1958, с. 261).

характеристикою, наведеною в статті О.Д. Дашевської, присвяченій ліпній кераміці Неаполя Скіфського, та в її узагальненій праці (Дашевская 1958, с. 261, рис. 5, 2; 1991, с. 30, табл. 49, 30). Отож, посудина виготовлена з погано вимішаної чорно-сірої глини, слабо зализкована й випалена. На тулубі зрізано-конічної форми із загнутими вінцями та плоским дном дві горизонтальні ручки — невелика суцільна та масивніша петельчаста, симетрично розташовані на верхньому краю посудини. Діаметр миски 21 см, висота близько 9 см (рис. 3). Варто підкреслити, що аналогічні миски в Неаполі Скіфському не рідкісні та походять з культурних шарів і поховальних комплексів III—II ст. до н. е. та I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Дашевская 1958, с. 252, 257, рис. 1, 22, 23; 3, 21; Висотська 1979, с. 65, рис. 1, 22, 25; Сымонович 1983, с. 81, табл. III, 1; Махнева 2004, с. 100, рис. IV, 9). Вони відомі й на інших пізньоскіфських пам'ятках, зокрема на Булганаці (Власов 1997, с. 255, табл. VI, 7, 9,

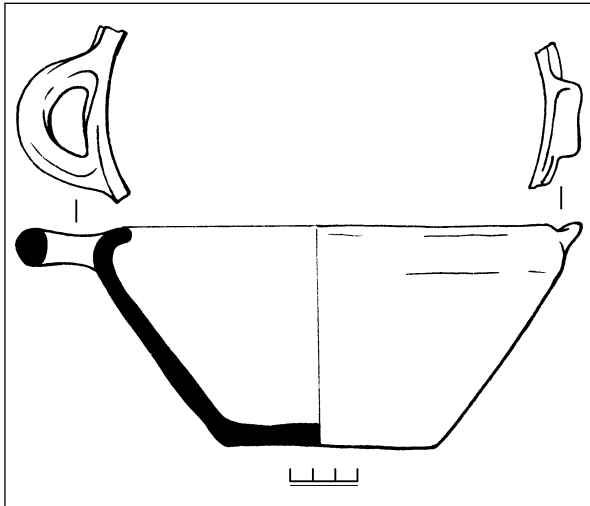

Рис. 3. Неаполь Скіфський, склеп 13. Ліпна миска (за О.Д. Дашевською)

12), у Кольчугине (Храпунов, Масякин, Мульд 1997, с. 92, рис. 25, 1), Доброму (Колтухов 2004, с. 133, рис. 6, 14, 17) і Алма-Кермені (Высотская 1972, рис. 25, 6), де датуються тим само часом.

Знайдені в склепі керамічні та свинцеві прясельця хронологічно невиразні (рис. 2, 3, 4), оскільки подібні предмети побутували тривалий час, практично не змінюючись. Екземпляри мають звичну для таких виробів зрізано-конічну форму та невеликі розміри: діаметр 3,2 см, висота 1,9 см (керамічне) та діаметр 2,2—2,3 см, висота 1,3 см (свинцеве). Додамо, якщо керамічні зразки на пізньоскіфських пам'ятках трапляються доволі часто, то їх свинцеві аналогії не такі численні. Так, свинцевим виявився лише один із 43 екз., знайдених на Східному могильнику Неаполя Скіфського (Сымонович 1983, с. 87, табл. XXIII, 32).

Із зібраних у склепі 13 намистин у Кримському республіканському краєзнавчому музеї зберігаються: чотири кулясті поперечно-стиснені з прозорого безбарвного скла з внутрішньою металевою прокладкою (тип 1a²; рис. 2, 6), куляста така само з прозорого безбарвного скла із зеленуватим відтінком (тип 17; рис. 2, 7), така само з прозорого бурштиново-жовтого скла (тип 6; рис. 2, 8), бочкувата з того самого матеріалу (тип 23; рис. 2, 9), а також пронизки грушеподібні з прозорого безбарвного скла (тип 163); (рис. 2, 10); ромбічна гагатована з двома паралельними каналами отворів (тип 37; рис. 2, 11) і фрагмент сплющеної майже правильної овальної форми з бурштину (тип 44; рис. 2, 12). Ще

три намистини — видовжена бочкувата з глухого червоного скла з п'ятьма жовто-біло-синіми вічками (тип 87в; рис. 2, 13), куляста поперечно-стиснена з напівпрозорого сизо-зеленого скла, прикрашена «жгутиками» з напівпрозорого жовтого скла (рис. 2, 14), і сплющено-призматична зі згладженими ребрами з глухого червоного скла (тип 117; рис. 2, 15), хоча і зберігаються в Кримському республіканському краєзнавчому музеї як знайдені в склепі 13, вірогідно, походять з іншого комплексу, оскільки абсолютно ідентичні зразки В.П. Бабенчиков наводить у польовому щоденнику серед знахідок зі склепу 14 (Бабенчиков 1948, рис. 25).

Майже всі перераховані різновиди намистин К.М. Алексеева датує широко: другою половиною/кінцем I ст. до н. е. — першими століттями н. е. (зразки з однокольорового скла типів 6 і 23, бурштинові типу 44) або навіть усією античною добою (екземпляри з однокольорового скла типу 17, з внутрішньою металевою прокладкою типу 1a та гагатові типу 37) і допускає більш або менш вузьку дату — II—I ст. до н. е. — лише для грушеподібних пронизок із прозорого безбарвного скла типу 163 (Алексеева 1978, с. 16, 26, 29, 64—65, 72). Виключно першими століттями н. е. дослідниця датує сплющено-призматичні намистини зі згладженими ребрами з глухого червоного скла (тип 117) і видовжені бочкуваті з того ж матеріалу з жовто-біло-синіми вічками (тип 87в) (Алексеева 1975, с. 69; 1978, с. 70), проте останні, як уже вказувалося, схоже, походять зі склепу 14.

Таким чином, хронологічний аналіз знайдених у склепі 13 предметів, безумовно, вказує на доволі ранню дату формування цього комплексу — I ст. до н. е., можливо, друга половина/кінець століття, що суттєво розходиться із запропонованими раніше датуваннями всієї дослідженої В.П. Бабенчиковим ділянки.

Тут необхідно відзначити, що знахідки II—I ст. до н. е., зокрема залізна пряжка з нерухомим язичком і бронзовий пластинчастий наконечник, ідентичні знайденим у склепі 13, виявлені серед найдавніших поховань ще в одній поховальній споруді могильника — склепі 14. Цей об'єкт також мав поздовжнє планування та близькі до склепу 13 розміри, але він вміщував більше поховань — не менше 15, більшість з яких, судячи із супроводу (червонолакового посуду, орнаментованого дзеркала-підвіски, фібул тощо), були здійснені в останній чверті або наприкінці II — першій половині III ст. н. е. У третьому склепі (16), останньому з досліджених у 1947—1948 рр., виразних знахідок II—I ст. до н. е.

² Тут і далі в описі намистин використано типологію К.М. Алексеевої.

не було (за винятком фрагмента ручки родоської амфори з клеймом, виявленої в заповненні вхідної ями), але він разом з двома іншими становив один ряд споруд, що були на однаковій відстані одна від одної (близько 10 м), орієнтованих в одному напрямку та схожих за формою та розмірами. І хоча зібрані в ньому речі (фібули, металеві прикраси, намистини тощо) типові переважно для останньої чверті/кінця II — першої половини III ст. н. е., особливих сумнівів у тому, що цей об'єкт, як і два інших, був споруджений ще в I ст. до н. е., не виникає.

Відтак, південно-східна ділянка некрополя Неаполя Скіфського використовувалася для поховань двічі: в I ст. до н. е., коли активно функціонували склепи, та в останній чверті/кінці II — першій половині III ст. н. е., коли ховали в підбійних могилах. На останньому етапі також здійснені підзахоронення і в двох із трьох досліджених В.П. Бабенчиковим склепах (14 і 16). У цьому разі останки раніше похованих були або зсунуті до дальньої стінки камери, або видалені з неї. Лише один об'єкт (склеп 13), мабуть, через обвал склепіння поховальної камери, лишився в кінці II — першій половині III ст. непотривоженим.

Повторне використання давніших поховальних споруд через значний проміжок часу на пізньоскіфських пам'ятках не рідкість, особливо в другій половині/кінці II — першій половині III ст. Зокрема, в розташованому за 10 км на північний захід від Неаполя Скіфського Левадківському могильнику підпоховання цього часу зафіксовані майже в половині склепів, доволі численні вони і в підбійних могилах. Відмічено випадки повторного використання підбійних могил і на дослідженій В.П. Бабенчиковим ділянці. Однак істотних відмінностей в інвентарі ранніх і пізніх поховань у них не виявлено. Останнє дозволяє зробити висновок, що, найвірогідніше, всі підбійні могили цього некрополя були споруджені й повторно використані лише в останній чверті/кінці II — першій половині III ст. н. е. Про причини широкого використання в цей час давніших поховальних споруд однозначно сказати складно, але найвірогіднішим чинником здається загальна переважаність у другій половині II — першій половині III ст. основних пізньоскіфських могильників, через що й постала необхідність повторного використання старих могил.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975; 1978 (САИ. — Вып. Г1—12).

Бабенчиков В.П. Отчет о раскопках грунтового могильника на восточном склоне Неаполя Скифского в 1947—1948 гг. // Научный архив КФ ИА НАНУ. — Инв. кн. А. — Инв. № 2. — Папка 6.

Бабенчиков В.П. Дневник раскопок некрополя Неаполя Скифского в 1948 г. // Там само.

Бабенчиков В.П. Новый участок некрополя Неаполя Скифского // ВДИ. — 1949. — № 1. — С. 111—119.

Бабенчиков В.П. Некрополь Неаполя Скифского // История и археология древнего Крыма. — К., 1957. — С. 94—141.

Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — К., 1972.

Высотська Т.М. Ліпний посуд Неаполя Скіфського // Археологія. — 1979. — 32. — С. 63—78.

Высотская Т.Н., Махнева О.А. Новые позднескифские могильники в Центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 66—80.

Власов В.П. Лепная керамика позднескифского Булганакского городища // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — 1. — С. 204—303.

Внуков С.Ю., Лагутин А.Б. Земляные склепы позднескифского могильника Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму // Поздние скифы Крыма. — М., 2001. — С. 96—121 (Труды ГИМ. — 118).

Дашевская О.Д. Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма // МИА. — 1958. — 64. — С. 248—271.

Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — М., 1991 (САИ. — Вып. Д1-7).

Дашевская О.Д. Земляной склеп № 39 в Беляусском некрополе // Поздние скифы Крыма. — М., 2001 — С. 87—95 (Труды ГИМ. — 118).

Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Подвязные фибулы в варварских погребениях Северного Причерноморья позднеэллинистического периода // РА. — 2003. — № 2. — С. 135—154.

Колтухов С.Г. Позднескифское поселение Доброе // У Понта Евксинского (памяти П.Н. Шульца). — Симферополь, 2004. — С. 124—134.

Колтухов С.Г., Пуздровский А.Е. Грунтовый склеп из окрестностей Неаполя Скифского // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 149—153.

Кропотов В.В. Фибулы некрополя Неаполя Скифского из раскопок В.П. Бабенчикова 1947—1948 гг. // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології. Мат-ли Міжнар. наук. конф. — К., 2004. — С. 40—42.

- Кропотов В.В.* Две подбойные могилы Юго-Восточного участка некрополя Неаполя Скифского // Херсонесский колокол: сборник научных статей, посвященный 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности В.Н. Даниленко. — Симферополь, 2008. — С. 267—272.
- Кропотов В.В.* Подбойные могилы Юго-Восточного участка некрополя Неаполя Скифского // РА. — 2009. — № 2. — С. 135—141.
- Кропотов В.В.* Фибулы сарматской эпохи. — К., 2010.
- Кропотов В.В.* Фібули з південно-східної ділянки некрополя Неаполя Скіфського (за матеріалами розкопок В.П. Бабенчикова 1947—1948 рр.) // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 31—35.
- Кропотов В.В., Лесков А.М.* Курган с «коллективным погребением» у с. Кринички (по материалам работ 1957 г.) // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2006. — 84. — С. 25—39.
- Махнева О.А.* Новые данные о лепной керамике населения Неаполя Скифского // У Понта Евксинского (памяти П.Н. Шульца). — Симферополь, 2004. — С. 100—107.
- Погребова Н.Н.* Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МИА. — 1961. — 96. — С. 103—213.
- Пуздровский А.Е.* Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.
- Сымонович Э.А.* Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского). — К., 1983.
- Троицкая Т.Н.* Находки из скифских курганов Крыма, хранящиеся в областном краеведческом музее // История и археология древнего Крыма. — К., 1957. — С. 174—190.
- Храпунов И.Н., Масякин В.В., Мульд С.А.* Позднескифский могильник у с. Кольчугино // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — 1. — С. 76—155.

Надійшла 15.06.2012

В.В. Кропотов

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС I в. до н. э. С ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ОКРАИНЫ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО

В 1947—1948 гг. В.П. Бабенчиков исследовал участок грунтового некрополя Неаполя Скифского, расположенный в 750 м к юго-востоку от городища. Ученый раскрыл на нем 28 погребальных сооружений: три склепа и 25 подбойных могил, сохранившихся до наших дней в неповрежденном виде. Обильный погребальный инвентарь могильника позволил ему датировать памятник I—III вв. и отождествить его с местом захоронения усопших из числа рядовых жителей столицы позднескифского царства и населения пригорода. Проведенный недавно хронологический анализ металлических застёжек-фибул, выявленных в 17 из 28 изученных могил, привел автора к выводу о функционировании участка лишь на заключительном этапе жизни Неаполя Скифского — в последней четверти или конце II — первой половине III вв., чему, как показалось, не противоречил остальной инвентарь некрополя. Однако внимательное ознакомление с коллекцией находок, хранящейся в Крымском республиканском краеведческом музее, показало ошибочность такой точки зрения. Несколько комплексов могильника, несомненно, более раннего времени, в том числе склеп 13, среди инвентаря которого были выразительные находки позднеэллинистического времени. Сравнение этого объекта с другими аналогичными сооружениями памятника позволило датировать возведение склепов на данном участке I в. до н. э., в то время как строительство подбойных могил отнести к последней четверти/концу II — первой половине III вв.

V.V. Kropotov

THE 1st c. BC BURIAL FROM THE SCYTHIAN NEAPOLIS SOUTH-EASTERN VICINITY

An area at the Scythian Neapolis ground necropolis situated in 750 m to south-east from the hill-fort was studied in 1947 and 1948 by V.P. Babenchikov. The scholar discovered here 28 funeral structures: three crypts and 25 undercut graves preserved untouched to present days. Abundant inventory from the burial ground allowed him to date the site from the 1st to the 3rd c. and equate it with the place of burying the dead from common habitants of the Late Scythian Kingdom metropolis and of its outskirts. Conducted recently chronological analysis of metal fibulae-fasteners discovered in 17 of 28 studied graves allowed the author to conclude that the area functioned only during the final stage of Scythian Neapolis' existence: from the last quarter or the end of the 2nd c. to the first half of the 3rd c. It appears that the remaining inventory from the necropolis does not contradict this fact. However, attentive familiarization with the finds collection kept in the Crimean Republican Local Lore Museum proved that this point of view was erroneous. Several complexes at the burial ground are undoubtedly of the earlier period; among them is crypt 13 with significant Late Hellenistic finds. This object's comparison with other analogous structures at the site allowed the author to date the crypts construction at this area by the 1st c. BC, while undercut graves only by the period from the last quarter/the end of the 2nd c. to the first half of the 3rd c. BC.

До історії стародавнього виробництва

В.В. Колода, Р.В. Кройтор, С.А. Горбаненко

НОВІ ДАНІ ПРО ТВАРИННИЦТВО РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО САЛТОВА*

На основі остеологічного матеріалу, виявленого під час досліджень у с. Верхній Салтів на рубежі XX—XXI ст., проаналізовано рівень і напрям розвитку ранньосередньовічного тваринництва на одній з найкраще досліджених (епонімній) пам'ятці салтівської культури (середина VIII — середина X ст.).

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, салтівська культура, археозоологія, тваринництво.

Епонімний ранньосередньовічний археологічний комплекс, розміщений в с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл., вже понад 100 років привертає увагу дослідників матеріальних решток Хозарського каганату, відомих під назвою салтівської (салтово-маяцької) культури (середина VIII — середина X ст.). Комплекс складається з городища з цитаделлю (≈6 га), великого селища (понад 15 га) і чотирьох катакомбних могильників. У результаті багаторічних досліджень накопичено значний матеріал. Його обробка, аналіз і публікація — одне з найважливіших завдань археологів, адже досі не подолано суттєвий розрив між обсягом отриманого й опублікованого (проаналізованого) матеріалу з цієї важливої пам'ятки півдня Східної Європи (особливо це стосується поселенської частини). Крім тез і окремих невеликих статей інформаційного характеру, аналізу салтівських матеріалів пам'ятки за останні півтора десятиліття присвячено лише кілька робіт з питань домобудівництва (Колода 2000), сільського господарства (Горбаненко, Колода 2010; Колода, Горбаненко 2001—2002; 2010, с. 61—76, 105—126, 153—157; 2010а; Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004), керамічного виробництва (Колода 2012) і фортифікації (Свистун 2009). Вочевидь, що цього замало.

Предметом аналізу цієї роботи є археозоологічні матеріали, отримані в ході досліджень

ранньосередньовічного культурного шару селища та деяких поховань четвертого катакомбного могильника в с. Верхній Салтів¹. Залучені також раніше опубліковані остеологічні матеріали В.І. Бібікової, отримані на основі досліджень 1959—1961 рр. (Колода, Горбаненко 2010а, с. 108—118).

У результаті робіт на рубежі XX—XXI ст. рештки диких тварин не виявлені, що відрізняє нашу добірку від даних В.І. Бібікової, де особини таких становили 4,1 % від загальної кількості (там само, с. 108). Відтак, нові дані лише підтверджують високий рівень тваринництва у Верхньому Салтові. Інші археозоологічні дані відображено в наведених нижче систематичних оглядах (за видами тварин, відповідно до зменшення кількості особин). Вважаємо за необхідне розглянути окремо матеріали селища й могильника, оскільки, на нашу думку, дані з поселень об'єктивніше відображають господарський комплекс пам'ятки. Зазначимо також, що до колекції потрапили лише суглобові й черепні кістки тварин.

Вибір методики аналізу кісткового матеріалу залежав від характеру його збереженості й репрезентативності. У статистичному аналізі враховано лише кісткові рештки, що піддавалися визначенню. Кількість особин тварин вираховувалася, в першу чергу, за рештками щелепного й зубного апарату, які зазвичай задовільно зберігаються та можуть надавати й іншу інформацію про худобу (вік, стать). В об-

* Дослідження здійснене за фінансової підтримки Стипендії від Наукового товариства ім. Шевченка в Америці Фонду ім. Антона Савицького.

¹ Дослідження Середньовічної археологічної експедиції Харківського національного педагогічного університету під керівництвом одного з авторів (Колода 1996; 1997; 1998).

ліку особин за залишками зубів і щелеп враховувалися права й ліва сторони (якщо це невеликий фрагмент щелепи або ізольований зуб), стан онтогенетичного розвитку зубної системи (фази росту молочних або постійних зубів, ступінь зношеності, якщо вона засвідчена), а також індивідуальні розміри. У деяких випадках інші частини скелету вказували на наявність більшої кількості особин ніж можна було припустити за рештками щелепно-зубного апарату, що також враховувалося у висновках.

Співвідношення статей у стаді великої рогатої худоби (ВРХ) встановлено за таранними кістками, що демонструють різкий статевий диморфізм у розмірах. Крім того, вони добре зберігаються практично непошкодженими, що дозволяє зняти всі необхідні заміри для побудови графіків. Заміри кісток зроблено за методикою A. fon den Driesch (Driesch 1976). Визначення кісткових решток дрібної рогатої худоби (ДРХ) здійснено за морфологічними критеріями зубів і кісток кінцівок (Fernandez 2001; Halstead et al. 2002). Наголосимо, що в більшості випадків вдалося відрізнити свійську козу від свійської вівці.

Визначаючи сезон забою тварини, ми виходили з того, що приплід худоби зазвичай буває навесні. Грунтуючись на даних прорізування молочних і постійних зубів (схему див.: Schmidt 1972, tab. X, p. 77), можна вказати приблизний вік, у якому було забито ювенільну або молоду тварину (в якій ще не завершилося формування зубної системи) та, відповідно, й сезон, коли те сталося. Визначити сезон забою статевозрілих особин з повністю сформованою зубною системою неможливо, оскільки єдина доступна ознака, що побічно вказує на вік тварини (зношеність зубів) не має жодної прив'язки до сезону.

Огляд матеріалів селища

Свиня свійська (*Sus scrofa domesticus*) — найчисленніша за кількістю особин тварина. Але її кістки, на відміну від коня та ВРХ, збереглися гірше та представлені, в основному, ізольованими зубами й фрагментами щелеп. Здебільшого погана збереженість решток свині пояснюється тим, що їх значна частина належала ювенільним особинам, у яких формування скелета ще не завершилося. Ідентифіковано такі особини.

1. Ювенільна особина, представлена майже повним черепом у зчленуванні з нижньою щелепою. M_1 функціонуючий, M_2 прорізався, молочні зуби були в процесі зміни постійними премолярами, перші різці щойно прорізулися.

Стан зубної системи відповідає віку один рік. Тварину забито навесні (табл. 1).

2. Ювенільна особина, представлена фрагментом нижньої щелепи з постійними P_4 , M_1 і M_2 . Стан зубної системи відповідає віку один—півтора роки. Тварину забито у весняно-літній, можливо осінній, сезон.

3. Доросла особина зі зношеним M_1 (оголені два великі островці дентину, які тісно приликають один до одного, емаль жувальної поверхні майже вся стерта) і зношеними P_3 і P_4 . Вік понад два роки.

4. Ювенільна особина з M_1 , M_2 і молочними зубами на стадії заміни постійними. Вік близько року чи дещо більше. Тварину забито у весняно-літній сезон.

5. Доросла особина з майже повністю прорізаним M_3 і зношеним M_1 ; P_2 і P_3 менш зношені ніж у особини 3. Вік приблизно півтора—два роки. Тварину забито взимку.

6. Ювенільна особина з постійними M_1 , M_2 і P_4 (приблизний вік 15 місяців). Тварину забито наприкінці літа.

7. Доросла особина зі зношеним M_3 (стерта вся жувальна поверхня зуба).

8. Доросла особина зі зношеним M_3 .

9. Ювенільна особина з функціонуючими M_1 і M_2 ; M_3 ще не прорізався, але помітний у щелепі. Вік між одним і півтора роками. Тварину забито влітку чи на початку осені.

10. Ювенільна особина з функціонуючим M_2 . Вік становить один—півтора року. Тварину забито влітку чи восени.

11. Молода особина з прорізаним, але ще не зношеним M_3 . Її вік близько півтора року чи дещо більше. Тварину забито в осінньо-зимовий сезон.

12. Молода особина зі ще не повністю прорізаним M_3 . Вік приблизно півтора року. Тварину забито восени.

13. Велика доросла особина.

14. Ювенільна особина з M_1 і функціонуючим рядом молочних зубів. Вік півроку—рік. Тварину забито в осінньо-зимовий період.

Таблиця 1. Верхній Салтів.

Заміри черепа ювенільної особини свійської свині

Опис замірів	Значення замірів, мм
Довжина носових кісток	38,4
Відстань між <i>opisthocranium</i> і <i>rhinion</i>	190,0
Відстань між <i>opisthocranium</i> і <i>nasion</i>	107,7
Відстань між <i>bregma</i> і <i>nasion</i>	71,3
Ширина між орбітами	67,1
Ширина в скровених дугах	135,8

15. Обгоріла нижня щелепа з P_3 і P_4 . Вік не менше півтора року. Тварину забито в осінньо-зимовий сезон.

16. Ювенільна особина з молочними зубами на початковій стадії зношування, а також M_1 , що практично не зношений. Вік близько шести місяців. Тварину забито восени.

17. Ювенільна особина, представлена лицевою частиною черепа й обома гілками нижньої щелепи з повними рядами функціонуючих молочних зубів і першими нижніми й верхніми молярами на ранній стадії проростання. Вік близько шести місяців. Тварину забито восени.

18. Ювенільна особина, представлена черепом з пошкодженими потилицею та роstral'ною частиною. Зубна система характеризується функціонуючим рядом верхніх молочних зубів і M^1 на ранній стадії проростання. Вік близько шести місяців. Тварину забито восени.

19. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 ; M_2 в процесі проростання. Вік близько року чи менше. Тварину забито навесні чи наприкінці зими.

20. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 ; M_2 прорізався не повністю й не зношений. Вік близько року чи менше. Тварину забито навесні чи наприкінці зими.

21. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 з незначними слідами зношеності. Вік близько півроку. Тварину забито восени.

Велика рогата худоба (*Bos taurus*). ВРХ представлена найчисленнішими рештками та посідає друге місце за чисельністю особин (після свині). Серед матеріалу є ізольовані зуби, фрагменти трубчастих кісток, деякі кістки (метаподії, променева, плечова, лопатка) збереглися повністю чи майже повністю. Маємо також сім задовільно збережених нижніх щелеп, три рогові стрижні та два майже повні черепи.

Чотири особини статевозрілі з повністю сформованою зубною системою. Шість особин характеризуються подібним станом розвитку зубної системи, відповідно, віком трохи більше року: повний ряд функціонуючих молочних зубів, M_1 доволі зношений, M_2 ледь прорізався та майже не порушений зношуванням або не зношений зовсім.

Спостерігається таке генетично обумовлене відхилення, як відсутність P_2 на одній правій гілці нижньої щелепи, а також патологічне новоутворення у вигляді пористості та деформації проксимального епіфіза метатарсаль-

ної кістки. Відсутність самого переднього зуба в ряді щічних зубів (P_2 , або другого нижнього премолара), вказує, найвірогідніше, на імбридінг — явище, що демонструє якісь незвичайні мутації внаслідок тривалого близькосторідненого схрещування. У цьому разі можна припустити, що кількість племінних тварин у стаді була обмежена, обмін тваринами з іншими господарствами з метою поліпшення породи не провадився або був ускладнений. Патологічні зміни п'ясткової кістки дають можливість стверджувати, що хвору тварину не вибраковували, а використовували в господарстві. За всіма ознаками це була вже доволі велика відгодована для забою тварина.

Три рогові стрижні ВРХ мають біля основи сліди рубального знаряддя. В одному випадку це кілька ударів по колу, в двох інших — тільки один удар. Слідів кухонної обробки туш немає.

Два черепи задовільної збереженості належать ювенільним особинам. У них зруйновані носові й передщелепні кістки, а також основа черепа. Також є окціпітально-базікраніальна частина черепа дорослішої тварини з вцілілим великим потиличним отвором.

Виходячи з біометричного розподілу таранних кісток (табл. 2; рис. 1), кількість биків і корів у стаді була приблизно однакова. Графік відображає добре виражений статеви́й диморфізм у розмірах таранних кісток².

Коза свійська (*Capra hircus*)³. Матеріал складається з решток дев'яти різновікових особин, представлених фрагментами верхніх і нижніх щелеп, ізольованими зубами й фрагментованими кістками кінцівок (три великі гомілкові кістки, три таранні, одна плечова, одна п'ясткова, дві лопатки). Ідентифіковано такі особини.

² Для порівняння обрано дані із синхронної пам'ятки Слава Руса з Румунії (Stanc 2009). Це зумовлено тим, що аналогічні дані з ближчих пам'яток (хронологічно й територіально) нам невідомі.

³ При визначенні кісток цього виду враховувались ознаки зубів, що відрізняють козу від вівці (див.: Halstead et al. 2002). Відтак, наші результати перечать усталеній думці, що ДРХ представлена на салтівських пам'ятках вівцею. Це передбачає подальші дослідження археозоологічного матеріалу з урахуванням сучасних методик. Тут лише наголосимо, що вівця — тварина, придатніша для кочового (напівкочового) та відгінного тваринництва в умовах степу й гористої місцевості. Коза ж, поступаючись вівці у швидкості пересування й витривалості, має певні переваги для пастушого тваринництва й стійлового утримання; вона менш вибаглива до кормів і здатна, встаючи на задні ноги, дотягуватися до зелені, недоступної вівцям (чагарники й дрібні дерева). Повніше використання рослинних ресурсів — можливо, головна причина розведення кіз ранньосередньовічними мешканцями Верхнього Салтова.

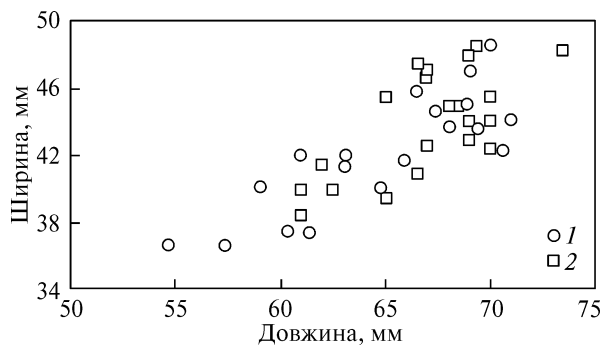

Рис. 1. Зіставлення довжини й дистальної ширини таранних кісток великої рогатої худоби: 1 — Верхній Салтів; 2 — Слава Руса (Румунія)

1. Ювенільна особина з молочними зубами на ранній стадії зношування; M_1 не зберігся, але мабуть, вже прорізався. Вік близько півроку. Тварину забито восени.

2. Ювенільна особина із зубною системою на схожій стадії розвитку, але молочні зуби дещо більше зношені. Слідів зношеності на M_1 немає. Вік близько півроку. Тварину забито восени.

3. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і зношеним M_1 , інші зуби не збереглися. Вік близько року. Тварину забито восени.

4. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами, M_1 і M_2 ; M_3 ще не прорізався. Вік близько півтора року. Тварину забито восени.

5. Ювенільна особина з молочними зубами, зношеними M_1 і M_2 на ранній стадії росту. Вік один рік. Тварину забито навесні.

6. Ювенільна особина з аналогічним з попередньою станом розвитку зубної системи: функціонуючі молочні зуби, зношений M_1 і M_2 на ранній стадії росту. Вік і час забою такі само.

7. Ювенільна особина з M_3 на ранній стадії росту. Вік близько року чи дещо менше (рік чи 8—10 місяців).

8—12. П'ять статевозрілих особин віком понад два роки. У чотирьох преомляри на початковій стадії зношування; в однієї — більш зношені.

Кінь (*Equus caballus*) — п'ять особин, з яких принаймні одна ювенільна. На деяких кістках (перша фаланга, п'ятова, тазова кістки, голівка стегнової кістки) виявлено сліди рубально-го чи ріжучого знаряддя (свідчення гіпофагії?). На одній дистальній частині метаподія та дистальному епіфізі плечової кістки є патологічне розростання кісткової тканини. Це може бути непрямим свідченням того, що тварину з патологічним новоутворенням не використовували

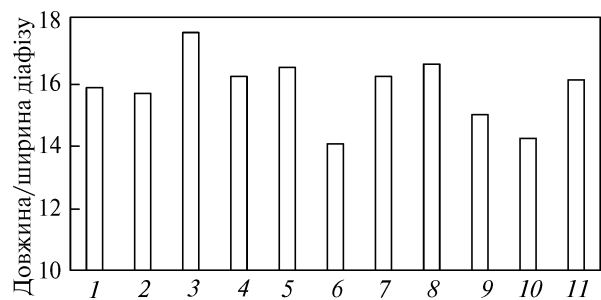

Рис. 2. Відносна масивність метакарпальної кістки різних коней (довжина/ширина діафізу): 1 — Шатилівський тарпан; 2 — *Equus caballus gmelini*; 3 — *E. c. ferus*; 4 — Ботайський кінь; 5 — *E. c. uralensis*; 6 — *E. przewalskii*; 7 — *E. lenensis*; 8 — *E. latipes*; 9, 10 — Верхній Салтів; 11 — гетський кінь

ли як тяглову силу, оскільки вона була фізично непридатна для того, а утримували для якихось інших цілей, приміром на м'ясо.

Попередній аналіз кісткових решток виявив деякі специфічні риси породи салтівських коней. Вони порівняно дрібні й дуже тонконогі. П'ясткові кістки дуже тонкі та близькі за цією ознакою до найтонконогіших форм сучасних (диких і свійських) і пізньоплейстоценових коней (табл. 3). Одна ціла п'ясткова кістка з Верхнього Салтова за розмірами й пропорціями дуже подібна до тарпана та, можливо, належить йому або гібридній формі від схрещування коня свійського з тарпаном (рис. 2).

Таблиця 2. Верхній Салтів. Заміри (мм) таранних кісток великої рогатої худоби (М — бик, F — корова)

Висота	Ширина	Стать
69,0	47,0	М
69,4	43,6	М
70,5	42,3	М
71,0	44,2	М
70,0	48,6	М
67,4	44,6	М
68,0	43,7	М
66,5	45,8	М
68,8	45,0	М
61,3	37,5	F
64,7	40,1	F
54,6	36,7	F
63,0	41,4	F
57,3	36,7	F
60,4	37,4	F
61,0	42,0	F
63,1	42,0	F
59,0	40,1	F
65,9	41,7	F

Розміри та пропорції перших пальцевих фаланг коня салтівського близькі до таких найдавніших: коня свійського з Ботая (Казахстан), а також до одиничних екземплярів з пам'ятки раннього залізного віку Уч-Баш (Крим, розкопки Е.А. Кравченко: Кройтор 2012) і гетської пам'ятки Столничень (Молдова) та суттєво відрізняються від коротших і дрібніших пальцевих фаланг тарпана (табл. 4).

Особливістю другої пальцевої фаланги салтівських коней є їхня відносна масивність (ширина фаланги посередині більша за довжину), що зближує їх з давніми кінсьми з Ботая, а також дикими формами (тарпан, пізньоплейстоценовий кінь) і відрізняє від давніх порід свійських коней Східної Європи — коня гетів і раннього залізного віку Криму (рис. 3; 4; табл. 5).

Собака свійський (*Canis familiaris*) — три дорослі особини представлені черепом зі зруйнованою мозковою частиною, трьома фрагментами нижньої щелепи, епістрофеєм і атласом (табл. 6).

Таким чином, археозоологічні матеріали, дібрані в ході досліджень верхньосалтівського селища в 1996—1998 і 2004 рр., представляють рештки 55 особин свійських тварин (табл. 7) і трьох собак.

Кількісний аналіз показує, що основу стада становили ВРХ, свині й ДРХ, традиційні для більшості поселенських пам'яток салтов-маяцької культури, особливо лісостепової смуги (Колода, Горбаненко 2010а, с. 109—114). Звернемо увагу, що показники ДРХ практично ідентичні; співвідношення ВРХ/свиня, за на-

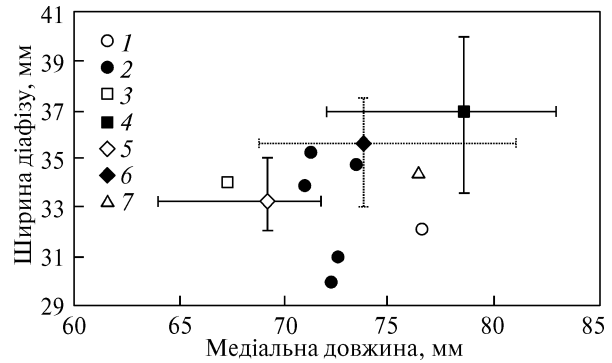

Рис. 3. Розміри першої фаланги задньої кінцівки свійських і диких коней: 1 — Столничень; 2 — Верхній Салтів; 3 — Шатилівський тарпан; 4 — Ботайський кінь; 5 — *Equus caballus gmelini*; 6 — *E. c. uralensis*; 7 — Уч-Баш

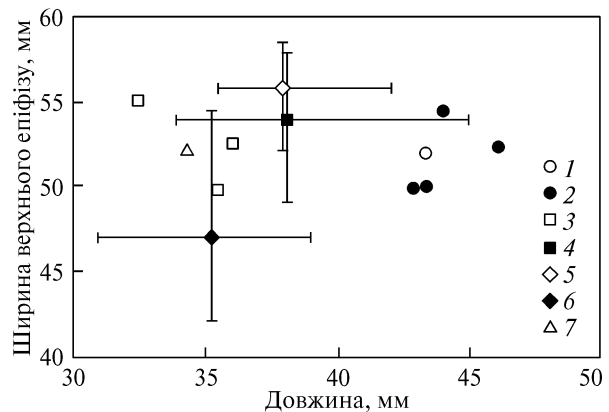

Рис. 4. Розміри другої фаланги передньої кінцівки свійських і диких коней: 1 — Цуцора; 2 — Уч-Баш; 3 — Верхній Салтів; 4 — Ботай; 5 — *Equus caballus uralensis*; 6 — *E. c. gmelini*; 7 — Шатилівський тарпан

Таблиця 3. Заміри п'ясткових кісток коней з Верхнього Салтова та деяких інших диких і свійських коней (мм)

Вид	Місце	L	D _{diaph}	DLM _{prox}	DLM _{dist}	L/D _{diaph}	Автор
<i>Equus gmelini</i>	Україна	207,5	33,0	47,0	47,0	15,90	Громова 1949
<i>E. gmelini</i>	Європа	210,0	33,0	45,8	45,7	15,71	Кузьмина 1997
<i>E. ferus</i>	Італія	249,0	44,0	60,0	—	17,67	Azzaroli 1999
<i>E. caballus</i>	Ботай	226,0	36,9	52,6	51,3	16,32	Кузьмина 1997
<i>E. uralensis</i>	Урал	217,0	35,9	51,1	50,8	16,54	Кузьмина 1997
<i>E. przewalskii</i>	Монголія	219,3	31,0	49,0	46,2	14,13	Кузьмина 1997
<i>E. lenensis</i>	Сибір	212,0	34,5	49,6	48,5	16,27	Кузьмина 1997
<i>E. latipes</i>	Східна Європа	235,0	39,1	56,4	55,2	16,63	Кузьмина 1997
<i>E. caballus</i>	Верхній Салтів	211,0	31,6	44,0	44,2	14,97	
<i>E. caballus</i>	Верхній Салтів	225,0	32,3	53,0	48,7	14,35	
<i>E. caballus</i>	Цуцора *	217,0	35,2	52,0	51,6	16,22	

Примітка. Напівжирним виділено дані за середніми значеннями великої добірки. * Заміри решток кісток коня з середньовічної молдовської пам'ятки Цуцора наведено вперше (розкопки І.С. Тентюка та В.М. Бікбаєва). У м о в н і п о з н а ч к и: L — довжина фаланги посередині; DLM_{prox} — ширина верхнього епіфіза; DAP_{prox} — поперечник верхнього епіфіза; D_{diaph} — ширина діафізу; DLM_{dist} — ширина нижнього епіфіза; DAP_{dist} — поперечник нижнього епіфіза.

шими даними, — на користь останнього виду; за результатами матеріалу 1959—1961 рр. вони були практично паритетними (рис. 5).

Для подальшої характеристики тваринництва використано метод обрахунку можливої м'ясної продукції, отримуваної від свійської худоби. З цією метою використано розрахунки ваги тварин, наведені О.П. Журавльовим (Журавлев 2001, с. 63) і взяті нами за основу (Колода, Горбаненко 2010а, с. 41, 116). Подані тут дані, а також раніше опубліковані зведені на рис. 6.

Як видно з діаграм (рис. 5 і 6), за збереження загальної тенденції розподілу місць тварин

у стаді та за м'ясною продукцією, матеріал різних років досліджень дещо відрізняється, до чого ми ще повернемося.

Огляд деяких матеріалів могильника 4

1. Катакомба 19. Ліва стегнова кістка ВРХ належить ювенільній особині. Проксимальний епіфіз, який ще не зрісся з тілом кістки, відсутній. Дистальний епіфіз ще не приріс, слабо мінералізований. Довжина кістки близько 220 мм.

2. Катакомба 24. Ліва стегнова кістка ювенільної особини ДРХ і ліва таранна кістка ДРХ.

Таблиця 4. Заміри перших пальцевих фаланг коней з Верхнього Салтова на тлі інших матеріалів (мм)

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	D _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Передня кінцівка						
Столничень	79,0	55,0	35,0	35,6	43,8	25,1
Уч-Баш	78,7	57,3	26,5	38,1	43,4	25,1
Верхній Салтів	81,0	58,8	31,7	36,8	45,7	26,1
Верхній Салтів	74,5	55,3	42,0	34,0	43,6	24,7
Верхній Салтів	76,0	55,2	37,9	37,4	46,6	27,0
Верхній Салтів	78,3	54,8	28,2	34,3	43,5	24,3
Задня кінцівка						
Столничень	76,6	52,4	36,0	32,1	40,0	24,0
Уч-Баш	76,4	56,1	38,5	34,4	43,0	26,3
Верхній Салтів	73,5	49,2	28,6	34,8	40,3	23,3
Верхній Салтів	71,3	53,5	38,4	35,3	41,0	24,7
Верхній Салтів	71,0	52,5	29,0	34,0	40,2	23,2
Верхній Салтів	72,6	49,8	27,5	31,0	40,1	22,9
Верхній Салтів	72,3	51,3	30,2	30,0	39,4	24,0

У м о в н і п о з н а ч к и: див. табл. 3.

Таблиця 5. Заміри других пальцевих фаланг коней з Верхнього Салтова на тлі інших матеріалів (мм)

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Передня кінцівка						
Цуцора	43,3	52,0	32,0	35,2	51,6	27
Уч-Баш	44,0	54,5	32,2	43,9	—	—
Уч-Баш	43	50,0	30,3	—	47,2	27,3
Уч-Баш	46,1	52,4	33,3	42,7	48,2	27,5
Уч-Баш	43,4	50,2	30,9	41,2	47,4	27,2
Верхній Салтів	32,5	55,1	32,7	47,6	50,5	26,6
Верхній Салтів	35,5	49,8	29,2	43,5	48,7	26,1
Верхній Салтів	36,1	52,6	31,7	46,0	—	—
Задня кінцівка						
Верхній Салтів	39,2	50,2	31,0	41,8	46,3	27,0
Верхній Салтів	35,5	47,1	30,2	37,8	43,6	26,4

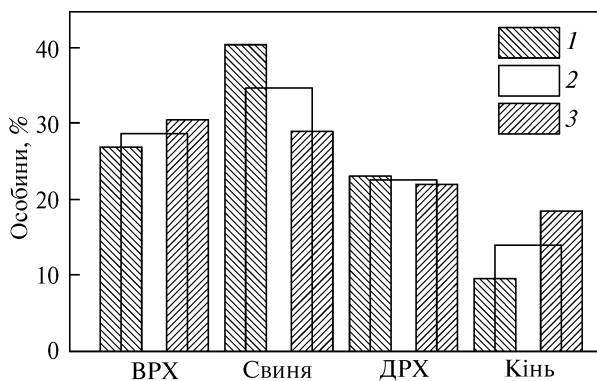

Рис. 5. Верхній Салтів. Співвідношення кількості худоби: 1 — за даними 1996—1998 та 2004 рр.; 2 — зведені дані; 3 — 1959—1961 рр.

Верхній і нижній епіфізи не зрослися з діафізом. У таранній кістці просвердлено два отвори, її виступи зашліфовані. Деякі ознаки стегнової й таранної кістки зближують їх з вівцею свійською (табл. 8).

3. Катакомба 25. Права стегнова кістка ювенільної особини ВРХ. Епіфізи не приросли й загублені. Діафіз слабо мінералізований. Розміри дещо більші ніж у попередньої особини.

4. Катакомба 27. Ліва стегнова кістка ВРХ молодого віку. Епіфізи ще не приросли остаточно до діафізу. Вік тварини близько двох років (табл. 9).

Таблиця 6. Верхній Салтів. Заміри черепа собаки

Опис замірів	Значення замірів, мм
Відстань від переднього краю очниці до <i>prosthion</i>	84,8
Відстань від заднього краю Р ⁴ до <i>prosthion</i>	81,8
Довжина твердого піднебіння	94,2
Ширина біля іклів	37,8
Ширина біля Р ⁴ на рівні верхніх іклів	62,0
Відстань між <i>nasion</i> і <i>prosthion</i>	101,0

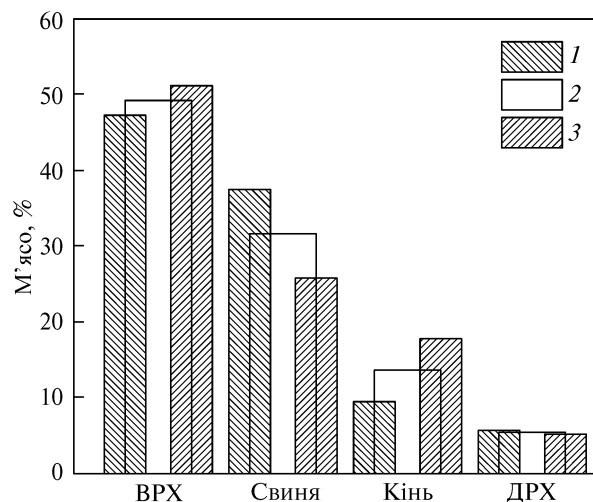

Рис. 6. Співвідношення ймовірної кількості м'яса, отриманого від свійської худоби; умовні позначки див. рис. 5

Загальна характеристика

Характерною рисою поданого археозоологічного комплексу є домінування свині та ВРХ і за кількістю особин, і за отримуваними м'ясними продуктами, що підтверджує раніші висновки про розвинене комплексне сільське господарство місцевого населення в ранньому середньовіччі (Колода, Горбаненко 2010а, с. 156—157). Крім свині, значною кількістю особин (і найбільшою кількістю фрагментів) представлена ВРХ; на третьому місці за кількістю особин — коза свійська. Число особин і решток коня свійського порівняно незначне та близьке до середніх показників пам'яток осілого населення раннього середньовіччя. Відсутність решток диких тварин дозволяє стверджувати, що полювання не мало господарського значення.

Худобу забивали загалом рівномірно впродовж року. Але зазначимо, що більшість поросят споживали в осінньо-зимовий сезон, а практично всі телята були забиті у віці близько року або трохи більше, тобто у весняно-літній період: шість телят забиті практично в тому само віці — один рік (чого не можна сказати щодо дорослих

Таблиця 7. Верхній Салтів. Порівняльна таблиця археозоологічного матеріалу за результатами досліджень різних років*

Рік	Вид / кількість особин, %			
	ВРХ	ДРХ	Свиня	Кінь
1959—1961	21/30,5	15/22,0	20/29,0	13/18,5
1996—1998, 2004	14/26,9	12/23,1	21/40,4	5/9,6

* До таблиці не включено дані про собак (3 особини), оскільки вони є службовими тваринами та не входять до традиційного харчового раціону народів Східної Європи.

особин, які перезимували). Мабуть, однорічних телят споживали після отримання нового приплоду, аби скоригувати поголів'я ВРХ відповідно до наявних кормових ресурсів. Очевидно, в однорічному віці у телят уже проявлялися якості та спадкові характеристики, які могли зацікавити для відбору. Через це тварин, які не відповідали певним господарським критеріям, вибраковували, тобто вони йшли на м'ясо. Таким чином, найімовірнішим буде припущення, що то була рутинна селекційна робота середньовічного тваринника, а не форс-мажорна ситуація. Звичайно, спершу забивали калік чи тварин з якимись спадковими відхиленнями.

Можливо, суттєвий забій поросят в осінньо-зимовий сезон відбувався через зменшення відходів рослинництва, які були кормовою базою для свиней. Логічно також припустити, що (як це було розповсюджено в давнину) свині забезпечували себе самі, тобто підніжними харчами. А, отже, з настанням холодів їх в основному різали, залишаючи лише незначну кількість тварин на розплід. Зважаючи ж на здатність цієї тварини швидко розмножуватися, необхідності в утриманні великого поголів'я взимку не було.

Що стосується невідповідності кількості особин і кісток ВРХ порівняно зі свинею (табл. 7), то цьому є певне пояснення. По-перше, більшість особин свині представлена поросятами, в яких скелет ще не повністю окостенів, складався з м'якої хрящової ткани-

ни, яка досить швидко руйнується або ті покидьки з'їдали собаки. Оскільки зуби поросят складаються зі щільної кісткової тканини, вони добре зберігаються і можуть бути надійним джерелом інформації щодо мінімальної кількості особин. У ВРХ кістки кінцівок важкі, щільні, великі, вони при руйнуванні дають значну кількість фрагментів, але не зникають повністю, через що їх чисельно більше за порівняно незначної кількості особин. Тож слід враховувати і кількість кісток, і кількість особин; це дає об'єктивніше уявлення про структуру археозоологічного комплексу (табл. 10).

Загалом же комплексний аналіз археозоологічних решток ранньосередньовічного Верхнього Салтова свідчить про достатні природні ресурси для ведення приселищного пастушого тваринництва з заготівлею сіна та стійловим утриманням худоби взимку (Горбаненко, Колода 2010; Колода, Горбаненко 2010а, с. 153—157). Крім того, структура зернового врожаю (в якому ячмінь плівчастий становив 2/5, жито — близько 1/5, овес, пшениця голозерна та просо — дещо більше 1/10, пшениця двозернянка — менше 1/10) свідчить на користь того, що рільництво було орієнтоване, зокрема, й на задоволення потреб тваринництва.

Таким чином, нові дані в цілому підтверджують раніше зроблений висновок про осіле тваринництво пастушого характеру ранньосередньовічного населення Верхнього Салтова та його високу продуктивність. Основними видами свійської худоби для отримання м'ясної

Таблиця 8. Верхній Салтів, могильник 4, катакомба 24. Заміри стегнової кістки ДРХ

Опис замірів	Значення замірів, мм
Ширина дистального епіфіза	41,9
Передньо-задній замір дистального епіфіза	47,3
Заміри таранної кістки	
Довжина	34,2
Дистальна ширина	21,7
Дистальний передньо-задній замір	17,1

Таблиця 9. Верхній Салтів, могильник 4, катакомба 27. Заміри стегнової кістки ВРХ

Опис замірів	Значення замірів, мм
Максимальна довжина	365,0
Функціональна довжина	340,0
Ширина дистального епіфіза	97,0
Передньо-задній замір дистального епіфіза	125,5

Таблиця 10. Верхній Салтів. Структура археозоологічного комплексу за матеріалами 1996—1998 та 2004 рр. (селище та могильник 4)

Вид	Кістки	Особини	Обвуглені	Оброблені
<i>Equus caballus</i>	141	6	7	4
<i>Bos taurus</i>	325	17	5	3
<i>Sus scrofa</i>	98	21	1	
<i>Capra hircus</i>	40	11		
<i>Canis familiaris</i>	5	3		
<i>Aves</i> sp. et gen. indet.	6	—	—	—

продукції були ВРХ й свиня, допоміжними — кінь і коза. Вік забою тварин дозволяє зробити висновок про те, що м'ясо-молочні харчі входили до раціону населення практично весь рік.

Отримані розбіжності за різні роки досліджень цілком можна пояснити. У 1959—1961 рр. досліджували городище й поселення, в 1996—1998 та 2004 рр. — поселення. Отже, пояснення слід шукати саме в цьому. Адже різні частини житлового комплексу мали різні соціальні функції. Свині в давнину переважно були на «самозабезпеченні»: мешкали на околицях поблизу осель, у лісах і підлісках, можливо, навіть цілорічно⁴, себто територіально близько до поселень (а не городищ), відповідно — частіше потрапляли до раціону людей, які жили на поселеннях. Крім того, городища

мають обмежений простір і певні захисні (у нашому випадку — огорожувальні) споруди, що також мало перешкоджати потраплянню свиней на городище.

Ймовірно, так само можна пояснити меншу (порівняно з матеріалами 1959—1961 рр.) кількість коней. Якщо взяти до уваги, що коней мали цінувати, цілком можливо, що їх оберегали й утримували на городищі. Крім власне господарських відмінностей між городищем і поселенням, варто говорити також і про їхню різну соціально-громадську спрямованість. Городище мало бути більше підпорядковане військовій діяльності, а, отже, й коней тримали саме на городищі; очевидно, там їх і більше споживали⁵.

⁵ Як робочу гіпотезу, яка потребує додаткових аргументів, можна висунути тезу про можливість мешкання на городищі й поселенні представників різних етносів з різними гастрономічними вподобаннями.

⁴ Нині це фіксується на Північному Кавказі.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 27—42.

Громова В.И. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. Ч. 1. Обзор и описание форм. — М., 1949 (Тр. Палеонтолог. ин-та. — XVII. — Вып. 1).

Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001.

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. // НА ІА НАНУ. — 1996/52.

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. // НА ІА НАНУ. — 1997/85.

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. // НА ІА НАНУ. — 1998/79.

Колода В.В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // Археологія. — 2000. — № 4. — С. 40—54.

Колода В.В. Раннесредневековая керамика селища Верхний Салтов (по материалам раскопок 1996—1998, 2004 гг.). — Харьков, 2012.

Колода В.В., Горбаненко С.А. К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 448—465.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Осіле тваринництво у носіїв салтівської культури на Дону // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 490—501 (АДІУ. — 1).

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010а.

Колода В.В., Михеев В.К., Крыганов А.В. и др. Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году // НА ІА НАНУ. — 2004/206.

Кройтор Р.В. Археозоологічний комплекс з поселення Уч-Баш // Археологія. — 2012. — № 1. — С. 71—82.

Кузьмина И.Е. Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности // Тр. Зоол. ин-та. — 1997. — 273. — С. 1—221.

Свистун Г.Е. Фортификация городища Верхний Салтов // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. Хазарское время. — С. 459—478.

Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А. Палеоентоботанічні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // Древности. — 2004. — С. 65—69.

Azzaroli A. Notes of some middle and late Pleistocene Equids of Italy // Bollettino della Societa Paleontologica Italiana. — 1999. — 38 (1). — P. 97—108.

Driesch A. von den. A guide to the measurements to animal bones from archaeological sites // Peabody Museum Bulletin. — 1976. — P. 1—137.

- Fernandez H.* Osteologie comparee des petits ruminants eurasiatiques sauvages et domestiques (genres *Rupicapra*, *Ovis*, *Capra* et *Capreolus*): diagnose differentielle du squelette appendiculaire. These pour obtenir le grade de Docteur es sciences, mention biologique, Universite de Geneve. — Geneve, 2001. — V. 1—2.
- Halstead P., Collins P., Isaakidou V.* Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra* // Journ. of Archaeol. Sciences. — 2002. — 29. — P. 545—553.
- Schmidt E.* Atlas of Animal Bones. — Amsterdam; London; New York, 1972.
- Stanc S.M.* Arheozoologia primului mileniu d. Hr. pentru teritoriul cuprins intre Dunare si Marea Neagra. — Iași, 2009.

Одержано 15.06.2012

B.B. Колода, P.B. Кройтор, С.А. Горбаненко

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ЖИВОТНОВОДСТВЕ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО НАСЕЛЕНИЯ ВЕРХНЕГО САЛТОВА

Проанализированы археозоологические материалы (раскопки 1996—1998 и 2004 гг. под руководством В.В. Колоды; определения Р.В. Кройтора) Верхнесалтовского археологического комплекса салтовской (салтово-маяцкой) культуры (середина VIII — середина X вв.). Основной материал происходит из поселения; частично также привлечены костные остатки из могильника.

Кости представлены только домашними животными: крупный рогатый скот (КРС) — 14 особей/26,9 %, мелкий рогатый скот (МРС) — 12 особей/23,1 %, свинья — 21 особь/40,4 %, конь — 5 особей/9,6 %. Обнаружены также кости трех собак. В четырех катакомбах на могильнике 4 зафиксированы кости трех особей КРС и одной МРС.

Животных забивали в целом равномерно в течение года. Возрастное распределение забитых животных, среди которых присутствуют ювинальные, полувзрослые и взрослые особи, убеждает в том, что сельское хозяйство было достаточно развито, а продукты земледелия, а также сенокосы позволяли содержать животных круглый год, не сокращая поголовье до минимума. Косвенным подтверждением хорошо развитых животноводства (сполна обеспечивавшего население мясными продуктами) и земледелия является отсутствие среди материалов костей диких животных.

Определенные различия показателей материалов из раскопок 1959—1961 и 1996—1998, 2004 гг. можно объяснить тем, что предыдущими исследованиями были охвачены городище и посад, последующими — только посад. Вполне вероятно, что на разных частях жилого памятника преобладали разные домашние животные и/или разные гастрономические предпочтения.

V.V. Koloda, R.V. Croitor, S.A. Gorbanenko

NEW DATA ON CATTLE BREEDING IN UPPER SALTIV, THE EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT

Analyzed are archaeozoological materials (the excavations in 1996—1998 and 2004 under the guidance of V.V. Koloda, determinations by R.V. Croitor) from the Upper Saltiv archaeological site of Saltivska (Saltivska-Mayaky) culture (from the middle 8th c. to the middle 10th c.). Vast of the material comes from the settlement, and also bone remains from the burial ground are enlisted.

Bones are represented strictly by domestic animals: cattle — 14 individuals/26,9 %, small breed of cattle (SBC) — 12 individuals/ 23,1 %, pig — 21 individuals/40,4 %, horse — 5 individuals /9,6 %. Three dogs' bones were also revealed. In four catacombs at the burial ground 4 the bones of three cattle and one SBC individuals were recorded.

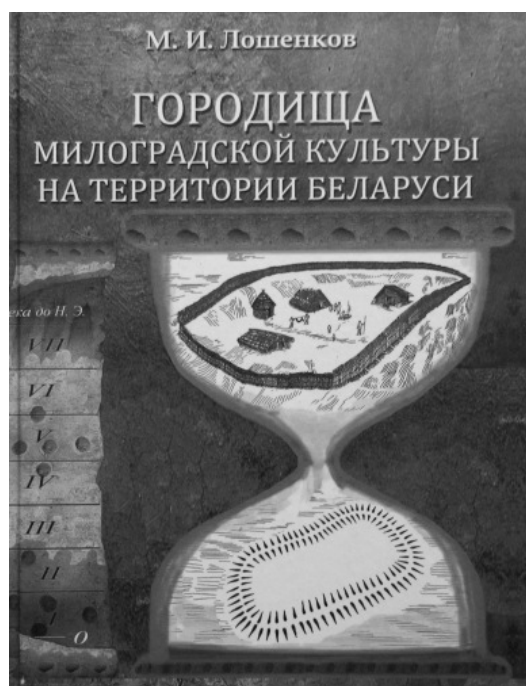
Animals were in general rationally slaughtered during the year. Slaughtered animals' age distribution included juvenile, semi-adult, and adult animals convince that the agriculture was quite developed and farming products, as well as haying allowed keeping animals for the whole year without reducing the livestock to the minimum. Lack of wild animals' bones among the materials indirectly confirms the well developed cattle breeding (that completely provided the population with meat products) and agriculture.

Certain discrepancies in indexes of materials from the excavations in 1959—1961 and 1996—1998, 2004 can be explained by the fact that the hill-fort and «posad» (the citadel) were covered by the previous scholars and only «posad» was covered by the next ones. Probably at different parts of inhabited site certain domestic animals and/or certain gastronomic preferences prevailed.

М.И. Лошенко

ГОРОДИЩА МИЛОГРАДСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ.

Минск: МФЦП, 2011. — 408 с.

Систематичне вивчення милоградських старожитностей розпочато в середині ХХ ст., хоча інтерес до цих пам'яток з'явився набагато раніше. Серед дослідників милоградської культури — такі відомі вчені як О.Г. Митрофанов, П.М. Третьяков, Ю.В. Кухаренко, Л.Д. Поболь та ін. Але, безперечно, особливе місце в опрацюванні старожитностей Білорусі належить О.М. Мельниковській, яка, власне, виділила тут юхнівську культуру. Її монографія «Племена южной Белоруссии в раннем железном веке» (1967) була першою узагальнюючою роботою з цієї тематики та й нині не втратила актуальності, є настільною книжкою багатьох дослідників. Відзначимо також монографії О.А. Єгорейченка (1996) і С.Є. Рас-

садіна (2005), які є суттєвим внеском у вивчення милоградської культури.

І ось нещодавно з'явилася ще одна важлива праця, яка належить перу знаного білоруського археолога, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії НАН Білорусі Михайла Івановича Лошенкова. «Городища милоградской культуры на территории Беларуси» — таку назву має його книжка, присвячена вивченню старожитностей раннього залізного віку. Структура монографії доволі проста, так би мовити «класична», і водночас змістовна. Не вдаючись до переказу, наведемо лише назви глав: «История и историография исследования», «Территория населения и памятники», «Характеристика вещевого материала», «Хозяйственно-ремесленная деятельность племен». Невід'ємною частиною таких робіт є каталог пам'яток. Як бачимо, нічого зайвого.

Безумовним плюсом монографії є задіяння нового матеріалу, значна частина якого є результатом польових робіт М.І. Лошенкова. Повне та систематизоване введення до наукового обігу нових наукових доробок, за змістом монографії, було пріоритетним завданням автора. Виходячи з ґрунтового аналізу, що здійснив М.І. Лошенко, згадується вислів О.О. Тішкіна «В такой точной науке как археология нет мелочей». Попри чітко окреслений у назві ареал у праці широко використовуються матеріали милоградської культури з території України. Городища та їх матеріальний комплекс постійно порівнюються з одночасовими пам'ятками і лісової, і лісостепової смуг, що виводить їх на загальноісторичне тло. Єдине, що можна зауважити, не завжди вдалим є порівняння милоградських та юхнівських комплексів. Зазвичай у такому разі використовується словосполу-

чення «вполне вероятно», адже в роботі задіяні застарілі дані щодо юхнівської культури. Та вина в тому не автора. З розвалом Радянського Союзу певною мірою «розвалилися» й наукові зв'язки між вченими різних республік, а нині самостійних держав. Новітня література з тієї чи іншої проблематики не завжди доступна. Але це жодним чином не применшує вагомості нової монографії.

Варто відзначити й суттєву прогалину у вивченні милоградських і підгірцевських старожитностей на території України, що особливо помітно на тлі останньої монографії М.І. Лошенкова. Дійсно, значний масив джерел і знань, накопичених нині, вимагає належної систематизації та введення їх до наукового обігу. Тож лишається сподіватися, що це стане справою українських археологів у найближчому майбутньому. Очевидно, що сучасні державні кордони не можуть стати перепорою для комплексного і всебічного вивчення милоградської культури.

Відомо, що населення лісової смуги у своєму розвитку дещо поступалося людності південніших територій. Матеріальна культура перших не така яскрава та виразна. Незначна кількість добре датованих речей зазвичай

ускладнює встановлення хронологічних меж і всієї культури, і окремих пам'яток зокрема. Приміром, на підставі наявних робіт, верхня та нижня дати милоградської культури варіювали в межах кількох століть. Імпонує обережний, але водночас обґрунтований підхід автора до вузьких меж датування культури — VII—III/II ст. до н. е.

М.І. Лошенков проаналізував величезний масив знахідок і не тільки нових. Автор неодноразово звертається до відомого матеріалу, зокрема опублікованого О.М. Мельниковською. Відтак, для глибшого розуміння висновків автора під рукою має бути і згадана книжка дослідниці 1967 р., посилання на яку, природно, доволі численні.

Милоградській культурі в цілому та окремим аспектам присвячено не один десяток робіт. Нова монографія М.І. Лошенкова — ґрунтовне дослідження, яке, певним чином, дозволяє по-новому поглянути на одну з археологічних культур лісової смуги. Попри порівнянню «бідності» матеріального комплексу, М.І. Лошенкову все ж вдалося показати милоградську культуру як виразне культурно-історичне явище доби раннього заліза. Безперечно, ця книжка стане в пригоді багатьом дослідникам.

Д.В. КАРАВАЙКО

ДО ЮВІЛЕЮ СВІТЛАНИ СЕРГІЇВНИ БЕССОНОВОЇ

Цей рік — ювілейний для Світлани Сергіївни Бессонової — відомого скіфознавця, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Світлана Сергіївна народилася 4 січня 1943 р. на станції Графська неподалік Воронежа, в родині залізничника. Її шкільні роки пройшли в Латвії, куди в 1945 р. перевели на роботу батька. В 1960 р. вона із золотою медаллю закінчила середню школу в м. Резекне Латвійської РСР і вступила на історичний факультет Московського державного університету. Світлана навчалася на кафедрі археології у знаного фахівця Ірини Володимирівни Яценко. Під її керівництвом готувала та захищала дипломну роботу «Єлизаветовський курганий могильник на Нижньому Дону», брала участь у розкопках грецької факторії Чайка поблизу Євпаторії, а також кизил-кобинського поселення Балта-Чокрак Гірського Криму.

Після закінчення 1965 р. університету Світлана Сергіївна працювала в Керченському історико-археологічному музеї (1965—1971 рр.) на посадах наукового співробітника та зав. відділу давньої історії. Вона брала участь у роботі античних експедицій у Пантикапеї та Ілураті, поселенні Огоньки, провадила охоронні розкопки одного зі склепів 2-го Трибратнього кургану в Керчі (1967 р.), самостійні дослідження курганів на Керченському півострові (1966—1969 рр.), підготувала декілька публікацій. Першою з них була публікація матеріалів охоронних розкопок співробітника музею Л.Г. Мацкевого в Пантикапеї (1968 р.). У 1970—1972 рр. С.С. Бессонова розпочала охоронні розкопки античного міста Кітей, пізніше продовжені колегою по музею Є.О. Молевим.

У 1971 р. Світлана Сергіївна вступила до аспірантури ІА АН УРСР, де її науковим керівником став один з найвідоміших скіфознавців, професор Олексій Іванович Тереножкін. Відтоді її життя пов'язане з Києвом та Інститутом археології, в якому спочатку була науковим (1974—1984 рр.), а надалі (від 1984 р.) старшим науковим співробітником. У 1979 р. С.С. Бессонова захистила кандидатську дисертацію «Религиозные представления населения Степной Скифии». Ця тема — релігія скіфів — згодом була доповнена іншими: етнокультурна й етнополітична історія населення

скіфського часу степової та лісостепової смуг Східної Європи.

С.С. Бессонова — активний польовий дослідник. Ставши співробітником Інституту археології, вона працювала на розкопках курганів у різних новобудовних експедиціях у Запорізькій, Дніпропетровській і Черкаській областях, а також неодноразово поверталася до степового Криму (у складі експедиції В.М. Корпусової), а також Керченського півострова, очоливши експедицію з розкопок Акташського курганного могильника (1980—1981 рр.), за результатами якої видано колективну монографію, пізніше — з дослідження античного міста Парфеній разом із співробітниками Керченського історико-археологічного музею (2006—2008 рр.).

Водночас ще 1979 р., після робіт на Дністрі, Світлана Сергіївна зацікавилася проблематикою скіфського часу лісостепової смуги України, яка все більше її приваблювала. Відтак, вона брала участь в охоронних розкопках курганів (експедиція Г.Т. Ковпаненко 1982—1986 рр.), зокрема й керувала 1986 р. окремим загonom, що провадив розкопки в Катеринопільському р-ні Черкаської обл. Найважливішими своїми здобутками С.С. Бессонова вважає багаторічні розкопки Мотронинського городища скіфського часу в Лісостеповому Подніпров'ї (1988—1996, 2000—2001 рр.). Результати їх видані у вигляді монографій (1986; 2001).

Додамо, що Світлана Сергіївна здійснила в 1987 і 1989 рр. численні розвідки археологічних пам'яток на території п'ятих районів Кіровоградської обл., пов'язані з підготовкою Зводу археологічних пам'яток Української РСР. Багато часу та зусиль потребувала робота з підготовки ще двох колективних зводів: скіфських поховальних пам'яток степового Північного Причорномор'я та пам'яток скіфського часу

Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Останнім часом вона здійснила масштабні археологічні обстеження на Черкащині.

С.С. Бессонова автор і співавтор понад 150 праць, зокрема дев'яти книжок (дві індивідуальні). З-поміж них: «Религиозные представления скифов» (К., 1983), «Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму» (К., 1986, у співавторстві з К.П. Бунятян і Н.А. Гаврилюк), «Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья» (К., 1989, у співавторстві з Г.Т. Ковпаненко та С.А. Скорим), «Мотронинское городище скифской эпохи» (К., 2001, у співавторстві зі С.А. Скорим), «Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии» (STRATUM plus. — 2005—2009. — № 3), «Братолюбовский курган» (К., 2009, у співавторстві з А.І. Кубишевим і М.В. Ковальовим).

Авторів цих рядків пощастило не тільки бути разом із С.С. Бессоновою співробітниками одного наукового відділу, а й працювати з ювіляркою в експедиціях протягом декількох років, бути співавтором деяких наукових праць. І завжди вражали її дивовижна працездатність, відповідальність, ретельність і широка ерудиція у виконанні досліджень будь-якого роду.

Слід також додати, що Світлана Сергіївна докладає багато зусиль для підготовки науковців. Жодна обговорювана у відділі робота не уникла її прискіпливого критичного аналізу, до якого, нічого сказати, мусять дослухатися молоді науковці. С.С. Бессонова не тільки авторитетний і знаний фахівець-скіфознавець, але й доброзичлива людина, яка користується великою повагою колег не тільки відділу археології раннього залізного віку, а й загалом Інституту археології.

Ми щиро бажаємо ювілярці доброго здоров'я і творчого довголіття.

С.А. СКОРИЙ

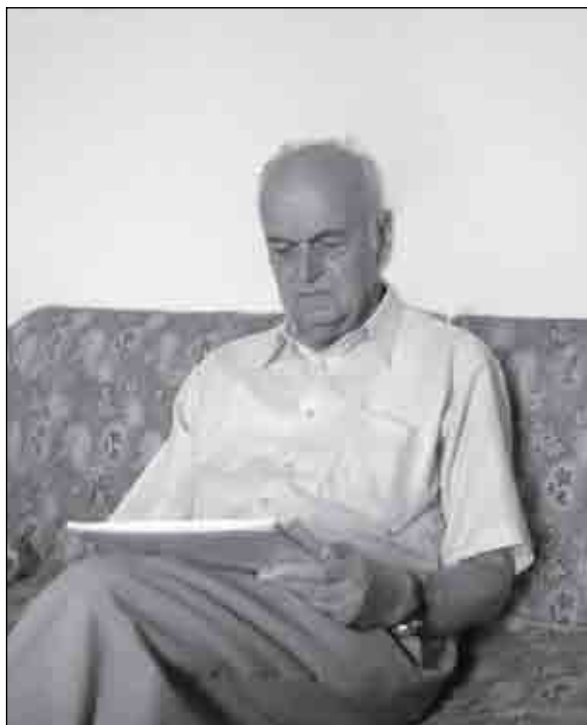
СТЕПАНОВІ ПЕНЯКУ — 85!

29 вересня 2012 року Степанові Івановичу Пеняку — відомому українському вченому, краєзнавцю і педагогу, фундатору слов'яно-руської археології Закарпаття, кандидату історичних наук, Почесному члену Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, нині — відповідальному секретарю «Зводу пам'яток історії та культури Закарпатської області» виповнилося 85 років.

Степан Іванович народився в Ужгороді, в багатодітній хліборобській сім'ї свідомих українців. 1934 р. Степан став учнем початкової школи при Ужгородській учительській семінарії, директором якої був відомий педагог і політичний діяч, батько відродження Закарпаття Августин Волошин — майбутній президент Карпатської України. Керована ним семінарія була кузницею українських національних кадрів. Як згадує ювіляр, здобуті в шкільні роки основи знань, усвідомлення національної належності, що завжди було актуально в Закарпатті, любов до рідного краю та народу він проніс через усе життя. І вдячний він за це тій патріотичній атмосфері, яка тоді панувала в Ужгородській учительській семінарії.

У часи угорської окупації краю Степан Пеняк навчався в Ужгородській горожанській школі, а по її закінченню в 1943 р. став студентом Ужгородського учительського ліцею, згодом перейменованого в педагогічне училище. Після закінчення училища 1947 р. Степан Іванович розпочав свій трудовий шлях учителя й завідувача початкових шкіл. Так розпочалася трудова діяльність ювіляра, яка продовжується й нині. Протягом 1950—1955 рр. Степан Пеняк навчався та успішно закінчив історичний факультет Ужгородського державного університету.

Мрія С.І. Пеняка працювати в Закарпатському краєзнавчому музеї здійснилася в 1956 р. За наступні 17 років він пройшов шлях від наукового співробітника до директора цієї установи. У ті роки, поряд із багатогранною пошуковою, експозиційною та науково-освітньою роботою, Степан Іванович знаходив час і для опрацювання археологічних ранньослов'янсь-

ких пам'яток Закарпаття. Після навчання в аспірантурі Інституту суспільних наук АН УРСР, в 1969 р. за дослідження «Слов'янські пам'ятки Верхнього Потисся VI—XIII століть» йому було присвоєно науковий ступінь кандидата історичних наук. За роки його керівництва музеєм розпочалася реставрація Ужгородського замку, були переструктуровані відділи музею. Зокрема, на Замковій горі був організований перший в Україні Музей народної архітектури та побуту просто неба.

Новий етап у науковій і науково-просвітницькій діяльності С.І. Пеняка розпочався 1973 р., коли він очолив ужгородську групу Інституту археології АН УРСР, підпорядковану від 1985 р. Інституту суспільних наук у Львові. За 20 польових сезонів очолені ним експедиції здійснили на новобудовах Закарпаття масштабні охоронно-рятувальні розкопки, в результаті чого було відкрито й стаціонарно досліджено понад 100 пам'яток найдавнішого минулого краю. У наступні роки провадилося комплексне опрацювання цих безцінних скарбів. За суміс-

ництвом С.І. Пеняк також читав лекції в Ужгородському державному університеті.

Багаторічна наукова, науково-просвітницька, краєзнавча та педагогічна робота лише частково підсумована вченим у понад 200 публікаціях. С.І. Пеняк — автор і співавтор понад десятка наукових і науково-популярних монографій, численних статей і повідомлень. Вкажемо монографії: «Закарпаття — земля слов'янська» (Ужгород, 1976), «Давні металурги Українських Карпат» (Ужгород, 1978), «Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII століть» (К., 1980), «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (К., 1984), «Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців у Карпатську улоговину» (Ужгород, 1997), «Місто над Латорицею» (Ужгород, 2005).

У березні 1998 р. Управління культури Ужгородської обласної державної адміністрації запросило С.І. Пеняка на посаду відповідального секретаря «Зводу пам'яток історії та культури Закарпатської області». То було не випадково. Адже значну частину свого творчого життя Степан Іванович мав справу з вивченням культурної спадщини краю. На цій посаді ювіляр плідно працює й нині. Основне завдання, що постало перед редколегією та авторським колективом, було зібрати яко-

мога більше даних про пам'ятки Закарпаття та оприлюднити їх. Каталог охоплює найрізноманітніші пам'ятки давнього минулого від палеоліту до сучасності. Зрозуміло, що цей Звід, в якому представлені чотири різновиди пам'яток — археологічні, історичні, архітектурні та монументального мистецтва, мають виконувати різні фахівці, а керівник повинен мати енциклопедичні знання.

Поряд з організаційною діяльністю та роботою з авторами Степан Іванович особисто написав 320 статей до Зводу про археологічні й історичні пам'ятки Закарпаття, а також вступну статтю до археологічних пунктів краю, 10 нарисів з історії міст і селищ, підготував приблизно 500 ілюстрацій, зокрема 160 ситуаційних планів розташування археологічних об'єктів. Уже виконано 1300 статей про різні види пам'яток, підготовлено вступ, подана загальна характеристика всіх видів об'єктів та історія охорони пам'яток у Закарпатській області.

Побажаємо Степану Івановичу Пеняку здоров'я й творчої наснаги в завершенні фундаментальної пам'яткознавчої роботи, яка найповніше відобразить багатство джерел чудового й самобутнього Закарпатського краю, та, сподіваємося, спровокує по-юнацькому стрункого та бадьорого ювіляра на створення нових синтетичних праць з історії його Батьківщини.

Л.Г. МАЦКЕВИЙ

ПРОВІДНИЙ ДОСЛІДНИК ПАЛЕОЛІТУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Знаний вчений, який очолює західноукраїнський археологічний осередок в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, професор Львівського університету ім. І. Франка та Жешовського університету (Польща), доктор історичних наук Олександр Степанович Ситник нещодавно відзначив свій 60-літній ювілей. Відтак, є нагода висвітлити основні віхи наукового шляху вченого.

Олександр Степанович народився 25 вересня 1952 р. на Вінничині, в с. Будьки Жмеринського р-ну. Маючи нахил до гуманітарних предметів, у школі плекав мрію вивчитися на археолога в столичному університеті, на історичний факультет якого й вступив. Йому пощастило слухати лекції таких «зубрів» археології, як І.Г. Шовкопляс, Д.Я. Телегін, В.М. Даниленко, Є.В. Максимов, В.В. Лапін, В.М. Гладилін.

Саме в експедиції В.М. Гладиліна Олександр розпочав вивчення палеоліту, потім побував на розкопках І.Г. Шовкопляса в Добранічівці, який взяв його на півставки художника в очолюваний ним Археологічний музей.

По закінченню університету (1975 р.) О.С. Ситник потрапив за розподілом до Тернопільського краєзнавчого музею. То був (1975—1979 рр.), мабуть, найважчий час для молодого фахівця: мізерна платня, надскромні побутові умови для родини, яка приросла трьома дітками. Та попри це Олександр щороку працював в експедиції В.М. Гладиліна в Королево та провадив розвідки на Тернопільщині, де відкрив низку пам'яток, зокрема й знаменитий середньопалеолітичний Пронятин. У 1977 р. О.С. Ситник розпочав розкопки цієї пам'ятки, а наступного року доповів про результати їх на конференції в Ужгороді.

Досвід польових робіт, набутий в експедиції В.М. Гладиліна, вдосконалювався в Подністер'ї на розкопках О.П. Черниша багатошарової палеолітичної стоянки Молодове І. Цей вчений став науковим керівником його кандидатської дисертації «Ранній палеоліт Придністровського Поділля», захищеної 1985 р.

Після захисту дисертації, намагаючись здолати тяжкі побутові умови, О.С. Ситник подав документи на посаду старшого викладача кафедри всесвітньої історії у новоствореному на базі педінституту Запорізькому державному університеті. Однак те не принесло задоволення. Певний час О.С. Ситник очолював тернопільську філію заснованого в Києві в часи «перебудови» кооперативу «Археолог».

1990 р. родина Ситників переїхала до Львова, де Олександр Степанович невдовзі став провідним науковим співробітником відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. Та попрацювати пліч-о-пліч з учителем вдалося недовго — в 1993 р. О.П. Черниш пішов із життя, полишивши учневі багатющі палеолітичні матеріали й архіви, на упорядкування яких пішли роки. О.С. Ситник продовжив також розкопки другої еталонної пам'ятки О.П. Черниша в Подністер'ї — Молодового V. Протягом 1997—2003 рр. роботи на Поділлі провадилися за підтримки кількох міжнародних проектів INTAS, у яких брали участь палеолітознавці України, Франції, Бельгії та Молдови. О.С. Ситник керував львівською групою дослідників, які вивчали стоянки Кременець І (Куличівка), Кормань IV та Великий Глибочок І, а також здійснили додаткові розкопки в Молодовому V.

Особливо тісні контакти пов'язують Олександра Степановича з польськими археологами та фахівцями суміжних природничих дисциплін — геологами, палеогеоморфологами, палінологами, палеонтологами, фахівцями з палеомагнітного та люмінісцентного методів датування четвертинних відкладів. У співпраці з ними експедиція О.С. Ситника досліджувала стоянки Галич І і ІІ, Єзупіль І—V, Довге, Колодіїв та ін.

Підсумком 25-річних досліджень вченого на Поділлі стали дві монографії та докторська дисертація «Середній палеоліт Поділля», захищена 2003 р. Того ж року О.С. Ситник виграв конкурс на стипендію Королівського музею історії та культури в Брюсселі. Відтак, він мав нагоду ознайомитися з палеолітичними пам'ятками та колекціями Бельгії, Німеччини, Голландії, Люксембургу, Франції та зібрав матеріали для розробки теми щодо зіставлення середнього палеоліту західної частини України та Західної Європи.

У 2004 р. О.С. Ситник очолив відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, почав читати курс лекцій у Львівському університеті ім. І. Франка, а 2005 р. очолив кафедру археології та стародавнього світу цього навчального закладу. Це та періодичне читання лекцій з палеоліту України та антропогенезу в Жешовському університеті втілилися в навчальний посібник «Культурна антропологія: походження людини і суспільства». Результативним

став і українсько-польський проект з дослідження історії львівського осередку археології: видано збірник статей, присвячений Л. Козловському, та монографію О.С. Ситника «Археологічна наука у Львові: перша половина XX століття».

Відзначимо також внесок вченого в музейну справу на Західній Україні. Де б працював О.С. Ситник, він згуртовував довкола себе археологів і активізував польові дослідження, що збагачувало музейні фонди та провокувало переоформлення їхньої експозиції. Він реконструював експозицію Тернопільського обласного краєзнавчого музею, створив експозиції в районних музеях — у Бережанах, Гусятині, Борщові, Збаражі, а 2001 р. гордістю й окрасою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича став створений ним у цій установі Археологічний музей.

Олександр Степанович Ситник по праву вважається провідним дослідником палеоліту західноукраїнських земель і кращим знавцем історії археології краю. Вчений у розквіті творчих і фізичних сил, його енергії вистачає і на щорічні польові дослідження, і на вирішення адміністративних питань, і на викладацьку діяльність. У його творчому доробку близько 150 праць, зокрема сім монографій і навчальних посібників, він редактор серійних видань «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» та «Археологічні дослідження Львівського університету», член спеціалізованих рад по захисту дисертацій при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича та Інституті археології НАН України.

Бажаємо колезі наснаги, нових ідей та подальших творчих здобутків.

Ю.В. КУХАРЧУК

ДО 60-РІЧЧЯ ОЛЕКСАНДРА МИКОЛАЙОВИЧА ДЗИГОВСЬКОГО

15 лютого 2013 р. виповнюється 60 років від дня народження доктора історичних наук, професора Одеського національного університету ім. І. Мечникова Олександра Миколайовича Дзиговського.

Народився ювіляр у м. Гайворон Кіровоградської обл. у родині вчителів. Після закінчення середньої школи він вступив на історичний факультет Одеського державного університету, який закінчив 1975 р. Рік працював вчителем історії та суспільствознавства в сільській школі.

О.М. Дзиговський захопився археологією ще в студентські роки. Значний вплив на формування його археологічної свідомості здійснили викладачі університету, особливо П.Й. Карішковський і В.Н. Станко. Він кожного року брав участь у роботах Роксоланської археологічної експедиції під керівництвом А.Г. Загинайла та новобудовних експедицій Одеського

університету й Одеського археологічного музею. Це й визначило подальшу долю молодого дослідника.

Від 1976 р. О.М. Дзиговський працював у відділі археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, де пройшов шлях від старшого лаборанта до старшого наукового співробітника. У 1983—1988 рр. обіймав посаду заступника начальника Буго-Дністровської та Дунай-Дністровської новобудовних експедицій ІА АН УРСР, а в 1989—1990 рр. останню й очолював. За його безпосередньої участі та керівництва у Буджацькому степу та на півночі Одеської обл. були розкопані десятки курганів і сотні поховань різних археологічних культур, починаючи від енеоліту та закінчуючи пізнім середньовіччям.

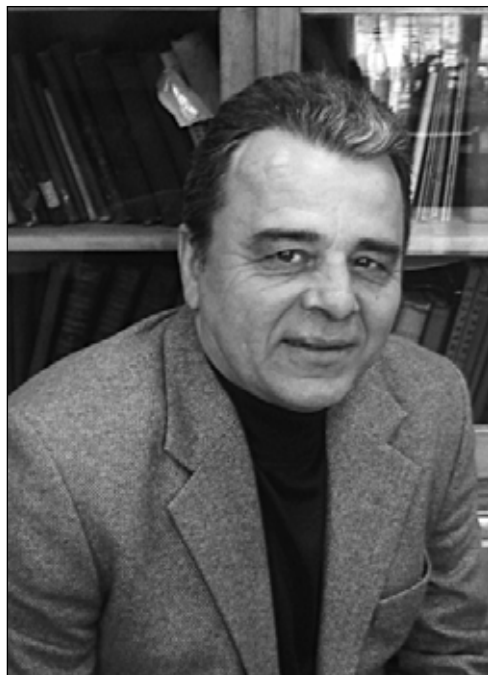
Тоді ж сформувалось і коло його наукових інтересів — сарматознавство. 1988 р. О.М. Дзиговський захистив кандидатську дисертацію

«Сарматські племена Північно-Західного Причорномор'я (за матеріалами могильників)». Його науковим керівником був відомий український вчений, доктор історичних наук, професор В.Д. Баран.

Від 2000 р. ювіляр працює в Одеському національному університеті ім. І. Мечникова на посаді доцента кафедри археології та етнології України, а починаючи від 2004 р., — на посаді професора цієї ж кафедри. У 2003 р. захистив докторську дисертацію «Історія сарматів Карпато-Дніпровського регіону», в якій узагальнив новітні дані про перебування кочовиків у цих краях.

О.М. Дзиговський розробив і читає нові спеціальні курси з історії та археології кочовиків євразійських степів доби раннього залізного віку та епохи раннього середньовіччя, загальний курс з археології. Основним напрямом його наукових інтересів, як і раніше, є вивчення старожитностей сарматських племен, що мешкали на землях між Карпатами та Дніпром, та відтворення історії цих номадів. З цієї проблематики він опублікував понад 100 наукових праць, зокрема дві авторські монографії та шість монографій у співавторстві. Олександр Миколайович підготував десятки кваліфікованих спеціалістів, деякі з них уже мають вчені звання та ступені, інші — працюють у різних археологічних закладах Одеси, знайшли своє місце в науці.

О.М. Дзиговський є заступником голови спеціалізованої вченої ради по захисту доктор-

ських дисертацій при Одеському національному університеті ім. І. Мечникова та членом спеціалізованої вченої ради по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України (м. Київ). Він входить до складу редколегій цілої низки наукових видань України.

О.М. Дзиговський — у розквіті творчих сил, він має багато цікавих задумок і планів. То ж побажаємо ювіляру здійснити їх.

Від колег, друзів і товаришів А.С. Островерхов і Л.В. Субботін

НАШІ АВТОРИ

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *kbunya@i.ua*

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *gavr51@mail.ru*

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *yager@voliacable.com*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *gorbanenko@gmail.com*

ІВАКІН Гліб Юрійович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *dvkaravaiko@mail.ru*

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

КРОЙТОР Роман Васильович — доктор біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови, *romancroitor@europa.com*

КРОПОТОВ Віктор Валерійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *vkropotov@ukr.net*

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАНУ

МАНЬКО Валерій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу Інституту археології НАНУ, *valery_manko@yahoo.com*

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України, *varenyk@gcn.ua*

РОМАШКО Олександра Володимирівна —

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАНУ, *rudich@iananu.org.ua*

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор, *AnnMar@3g.ua*

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *idanfirs@ukr.net* музею

СОРОЧАН Катерина Сергіївна — аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна, *esorochan@yandex.ua*

СУБОТІН Леонід Васильович — кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології доби енеоліту—бронзи

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАН України, директор Інституту археології НАНУ

ШЕЙКО Ірина Миколаївна — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *ira.sheiko@gmail.com*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

AB	— Археологические вести
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологические сообщения Государственного Эрмитажа
BA	— Вопросы антропологии
BB	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ГМИИ	— Государственный музей истории искусств им. А.С. Пушкина
ДП	— Древности Приднепровья
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
КБН	— Корпус боспорских надписей
КДУ	— Кам'яна доба України
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИАР	— Материалы и исследования по археологии России
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НІАЗ	— Національний історико-культурний заповідник «Ольвія»
ПС	— Палестинский сборник
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СМАЭ	— Сборник музея антропологии и этнографии
ССПК	— Старожитності степового Причорномор'я і Криму
Тр. ГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ALG	— Antologia Lyrica Graeca
AP	— Archeologia Polski
APŚ	— Archeologia Polski Środkowowschodniej
AR	— Archeologické rozhledy
BPS	— Baltic-Pontic Studies
BZ	— Byzantinische Zeitschrift
DOP	— Dumbarton Oaks Papers
IA	— Internationale Archäologie
IOSPE	— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
MS	— Materiały Starożytne
PG	— Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca
SA	— Sprawozdania Archeologiczne
SEG	— Supplementum Epigraphicum Graecum
WA	— Wiadomości archeologiczne
ZOW	— Z otchłani wieków
ZWAK	— Zbiór wiadomości do antropologii krajowej

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

1. Приймаються матеріали українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підписаними підписами, розширене резюме російською мовою, обсягом до 2,0 сторінок, і анкетні дані автора) в **електронному** (формат RTF) та **роздрукованому** варіантах.
2. Увесь текст друкується 14-м шрифтом Times New Roman, через 1,5 інтервали. Географічні назви подаються за офіційно прийнятою транскрипцією. Слова не скорочуються.
3. Точно вказується джерело цитати.
4. **Посилання** у тексті оформлюються напівкодом, напр.: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). У кінці тексту подається список літератури в алфавітному порядку, наприклад:
Іваненко О.О. Нові знахідки. — К., 1990.
Іваненко О.О. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іваненко О.О. Про культурну атрибуцію знахідки з Надпоріжжя // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 28—36.
Петров В.В. Новый памятник древнего зодчества // Памятники древнего зодчества. — М.; Л., 1985. — С. 45—56.
5. Обов'язково подається список використаних офіційно прийнятих скорочень.

ОФОРМЛЕННЯ РИСУНКІВ

1. Усі типи ілюстрацій позначаються: Рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути послідовна, відповідати тексту і починатись з рис. 1. Позиції на рисинках так само мають бути пронумеровані підряд.
3. Ілюстрації й таблиці повинні бути узгоджені з текстом.
4. На звороті ілюстрацій вказують прізвище автора, назву статті та номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні позначки — «легенду», всі вони повинні бути розшифровані в підписаному тексті.
6. Рисунки в електронному варіанті повинні бути у форматі **TIFF** або **JPEG** щонайменше **300 dpi**. Рисунки роздруковані з електронного варіанту **обов'язково** подавати з відповідними файлами.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- ♦ *Перевага у публікації матеріалів буде надаватися передплатникам журналу.*
- ♦ *За недотримання правил оформлення редакція не приймає матеріали до розгляду.*
- ♦ *Відповідальними за точність наведених даних є автори статей і публікацій.*
- ♦ *Точка зору редакції може не збігатися з поглядами авторів.*

Рис. 8 . Кременівка, платформа в «кургані 5»: 1 — вигляд зверху; 2 — вигляд із заходу (на другому плані — балка)

Рис. 9. Кременівка, деталь платформи в «кургані 5»: 1 — вигляд з південного заходу; 2 — профіль III

Вручення державної премії 2003 р.

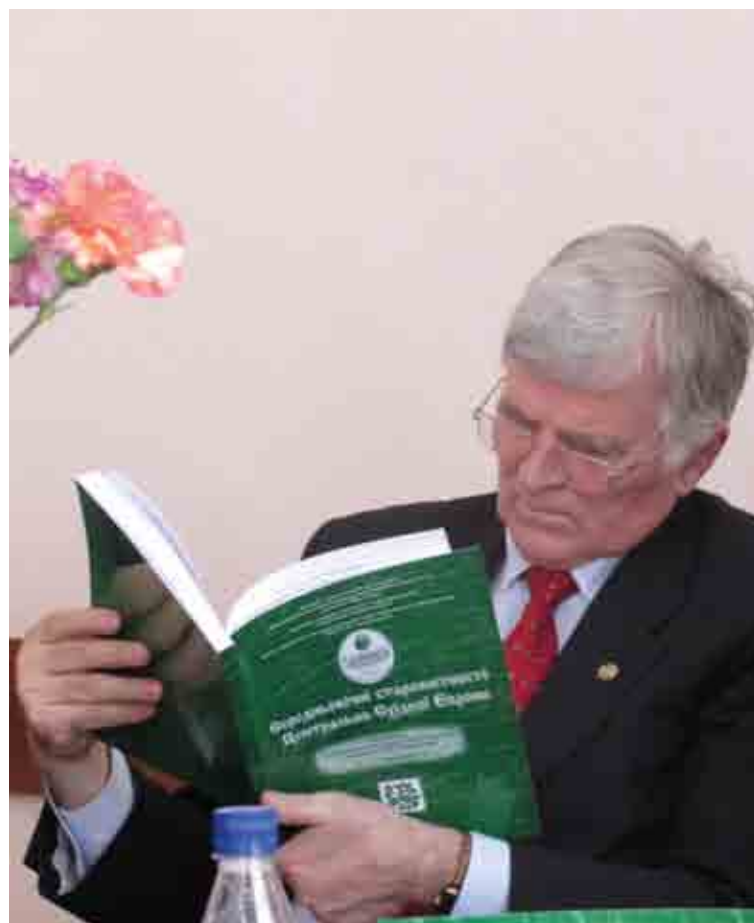
2004 р., біля валу давнього Переяслава. Зліва направо: В.В. Седов, А.М. Кірпічніков, М.А. Макаров і П.П. Толочко

Чернігів, 2011 р. П.П. Толочко з дружиною Г.О. Вознесенською та В.П. Коваленком

Рязань, 2011 р. З Л.В. Яніним і А.М. Кіріпчіковим

Чернігів, 2012 р. Конференція. Вийшов збірник на честь В.Й. Довженка